

Калина Захова

Пътища към нравственото усъвършенстване

Опитът на българските толстоисти
от първите десетилетия на XX век

Публикацията е резултат от извършено изследване по проект BG05M2OP001-1.001-0001 *Изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“* (Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“).

This publication is the result of a survey conducted within the project BG05M2OP001-1.001-0001 *Establishment and Development of “Heritage BG” Centre of Excellence* (Operational Program “Science and Education for Intelligent Growth”, priority Axis 1 “Research and technological development”).

© Калина Захова, автор, съставител, корица, 2023

Научен редактор: проф. дн Дечка Чавдарова
Редактор: доц. д-р Андрей Ташев

Рецензенти: доц. д-р Александра Антонова
доц. д-р Радостин Русев

© Издателски център „Боян Пенев“ –
Институт за литература при БАН, 2023
Печат Дайрект Сървисиз

ISBN 978-619-7372-74-8

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Калина Захова

**Пътища
към нравственото усъвършенстване**

Опитът на българските толстоисти
от първите десетилетия на XX век

София, 2023

*На добротата и безусловната любов на Мама –
с най-силна обич по светлия ѝ път*

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	7
-----------------	---

Пътища към нравственото усъвършенстване

Християнство	12
Труд	26
Сливане с природата	46
Вегетарианство	57
Ненасилие	77
Възпитание и обновление	96
Думи и дела	112

Библиография	124
---------------------------	-----

Приложение (съст. Калина Захова)

<i>Лев Н. Толстой.</i> Как ще стане животът добър	138
<i>Лев Н. Толстой.</i> За „Толстоизма“	139
<i>Сава Ничев.</i> Нещо за Лев Н. Толстой	141
<i>Лев Н. Толстой.</i> Какво ми е нужно?	146
<i>(непосочен автор)</i> Всемирният звяр	147
<i>Г. С. Шопов.</i> Нямамо днес робство!	148
<i>(непосочен автор)</i> Бездомниците в София	154
<i>С. А.</i> В материалното и в духовното	155
<i>Павел Теохаров.</i> Невръщането на злото със зло у Сократа	157
<i>Адин Балу.</i> Борба без насилие	160
<i>В. К.</i> Сън	163
<i>С. А.</i> Аз раснах в труд	165
<i>Цоню Василев.</i> Аз израснах	166
В Русия. Манифест на Вегетарианското Д-во в гр. Екатеринослав	167

<i>Ив. В. Гунев. Пролет</i>	168
<i>(непосочен автор) * * *</i>	169
<i>Я. Т. Л. Н. Толстой – апостол на Вегетарианството</i>	170
<i>Илия Енчев. Въпроси за вегетарианството</i>	173
<i>(непосочен автор) Освещаване на кланицата</i>	176
<i>(непосочен автор) Хигиена</i>	177
<i>Христо Досев. Колонията на „Възражданци“</i> в България	178

Кратки биографични справки за някои от споменатите в изследването български толстоисти	232
Именен показалец	242

Въведение

„Даже не разбирам какво иска да каже в тази статия техният Толстой“ (Л. Н. Толстой)

Когато мислим и говорим за толстоизма, винаги трябва да имаме предвид, че това е хетерогенно и разнорасично понятие, което не означава едно ясно установено нещо. Макар да има за основа възгледите и интелектуалните и житейски усилия на Лев Николаевич Толстой, толстоизмът не бива да се схваща като негов личен проект, а като свободна интерпретация на тези възгледи и усилия по различни места на света, включително в България. Толстой поддържа пряка връзка с много свои последователи, в това число и с български, както ще стане дума в тази книга, но той не „управлява“ централизирано и единно духовно движение със строго установени ненарушими принципи. В идеологията на толстоистите (както впрочем и в немалко други идеологии) няма абсолютна единност – някои хора и групи възприемат едни възгледи на Толстой, други акцентират на други. Движението се схваща по различен начин, а понякога е различно дори и от самия Толстой. Христо Досев разказва в спомените си от престоя си в Ясна поляна, Русия, следния забавен случай: веднъж донесли на Толстой статия от американски писател, който му бил гостувал наскоро; Толстой дълго се смял, твърдейки: „Тука Толстой казва такива неща, каквито аз не съм и сънувал. Никога такава неща не съм ни мислил, ни говорил. Даже не разбирам какво иска да каже в тази статия техният Толстой“ (Досев 2010: 31).

Сходен смисъл можем да извлечем и от следните думи на Георги Шопов от 1903 г., написани по повод обвинения в „Църковен вестник“:

Това е, в кратки черти, обвинителният акт на църковниците против толстоистите, които, „Църковен вестник“ трябва да знае, че не са толстоисти, защото преди всичко Толстой няма свое учение, а християни, разбираючи Христа и учението му тъй, както и Толстой, и всеки здравомислещ човек. (Шопов 1903а: 37)

В този смисъл настоящото изследване е двойно отдалечено от самия Толстой – то интерпретира опита на българските толстоисти от първите десетилетия на XX век, който пък, от своя страна, интерпретира възгледите на Толстой, и то по много различни начини. С други думи, тази книга е интерпретация на интерпретации, тя не е книга за Лев Николаевич Толстой.

И макар самият Толстой много пъти да се е разграничавал от обобщението „толстоизъм“, както например във включения в Приложението негов текст „За „Толстоизма“, в настоящото изследване ще използвам термина „толстоисти“ често – имайки предвид хората, повярвали искрено в идеите на Толстой и работили и живели в усилия да разпространяват определени ценности, базирани на тези идеи. Тоест ще схващам толстоизма не като учение на Толстой, а като интерпретации на неговите духовни схващания.

Без да развивам всички нюанси на толстоизма и идеологическите му вариации, в това изследване ще характеризирам предложените от него пътища към нравственото усъвършенстване през няколко големи тематично-идеологически ядра: *християнство, труд, сливане с природата, вегетарианство, ненасилие, възпитание и обновление, думи и дела.*

В избрания от мен подход книгата се придържа плътно към историческото време на българските толстоисти от първите десетилетия на XX век. Същевременно, извличайки идеологическите ядра на техните възгледи и

дела, в изследването постоянно експлицитно и имплицитно се пита какво бихме могли да научим от този уникален опит – ние, в първите десетилетия на ХХІ век, в нашето още по-отчаяно нуждаещо се от духовни ориентири време.

Изследователският материал за настоящото изследване е почерпен от редица книги и брошури, издавани от българските толстоисти в първите десетилетия на ХХ век, но преди всичко от периодичните издания с толстоистка тематика. Прегледах достъпните годишници на следните списания: „Ново слово“ (1902 – 1904), „Лев Н. Толстой“ (1903 – 1906), „Живот“ (1907), „Възраждане“ (1907 – 1935), „Вегетариански преглед“ (1919 – 1931), „Факел“ (1919 – 1924), „Ясна поляна“ (1922 – 1925), „Наука и разум“ (1924 – 1927), „Здрав живот“ (1931 – 1935), „Прослав“ (1946 – 1947) и на следните вестници: „Свободна мисъл“ (1901), „Ново общество“ (1922 – 1930), „Свобода“ (1923 – 1935), „Международен дух“ (1928), „Нов живот“ (1935 – 1940, 1946 – 1949). Много ценни за изследването са и по-новите сборници с текстове на български толстоисти, сред които: „Близо до Ясна Поляна. 1907 – 1909 г.“ на Христо Досев, издаден през 2010 г. от племенника му Теодор Куюмджиев; „Живот в духа. Към историята на толстоизма в България“ на Илия Стефанов, издаден през 2021 г. от неговия внук Петър-Емил Митев; както и редица книги със спомени и материали за отделни личности, свързани в даден период от живота си с толстоистки идеи. С благодарност стъпвам на дългогодишния труд на Георги Константинов и в по-ново време – на Маргарита Терзиева.

В приложението са включени няколко текста на Лев Толстой и негови последователи, имащи за цел да илюстрират „от извора“ пътищата за нравствено усъвършенстване, изповядвани и следвани от толстоистите. Редакторските намеси в текстовете са ограничени до привеждане на правописа и пунктуацията в съответствие със съвременните норми на българския книжовен език и до някои дребни

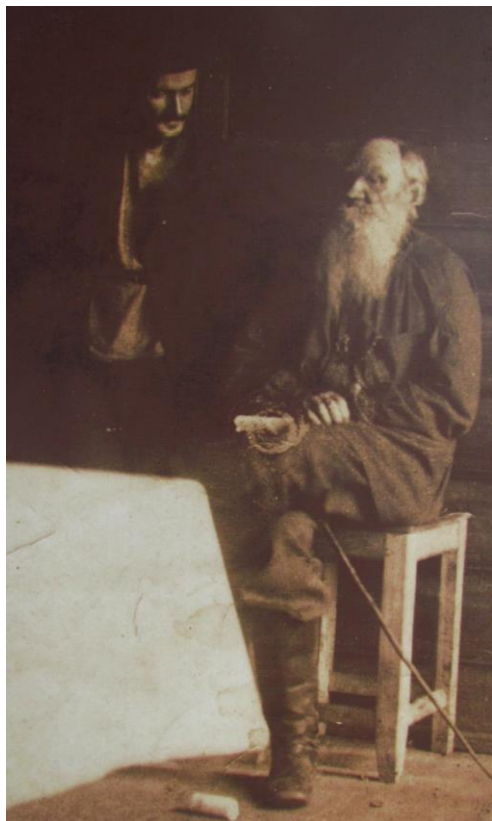
стилистични корекции, т.е. представените тук текстове са максимално близки до оригиналите, чиито библиографски данни са отбелязани в бележки под линия. Имената на авторите, включени в приложението, са изписани във варианта, в който те фигурират в оригинала на приложения текст. Когато текстовете не са подписани, използвам означението „непосочен автор“.

Кратка информация за някои от включените в настоящата книга български толстоисти е упомената в края на книгата. По-подробни биографични данни за тях читателят би могъл да открие в изследванията на Маргарита Терзиева „Поглед върху толстоизма в България“ (2006, съвм. с Неля Иванова и Тинка Иванова) и „Българските толстоисти и тяхното обкръжение“ (2016).

Изказвам своята искрена благодарност на Боян Теохаров и Клара Балджиева, които отстъпиха безвъзмездно авторските права за публикуването на текста на Павел Теохаров „Невръщането на злото със зло у Сократа“, както и за предоставените от тях толстоистки материали. Сърдечно благодаря на Денка Тодорова за топлото посрещане в с. Ясна поляна и за осигурената възможност за спокойна и ползотворна работа с музейната сбирка и с архивите на читалище „Л. Н. Толстой – 1926“, както и на Амалия Рачева за отзивчивостта и за дългогодишната ѝ работа по събирането и опазването на материалите. Признателна съм на проф. Дечка Чавдарова за ценните съвети и насоки. От цялото си сърце благодаря на Андрей Ташев – моя другар във всичко.

септември 2023 г.

Пътища към нравственото усъвършенстване

*Христо Досев и Лев Николаевич Толстой
Музейна сбирка на читалище „Л. Н. Толстой – 1926“,
с. Ясна поляна*

Християнство

„Учението на Христа по това се отличава от предишните учения, че то ръководи хората не с външни правила, а с вътрешното съзнание на възможността да се достигне божественото съвършенство.“ (Л. Н. Толстой)

В своя „Кратък очерк на толстоизма в България“ от 1908 г. Добри Юруков в бележка под линия уточнява за толстоизма: „С това име е известно днес свободното християнство или християнския анархизъм, проповядван от Толстоя“ (Юруков 1908б: 486). И тук веднага трябва силно да се наблегне, че християнството, което изповядва Толстой, не само не е прието от ортодоксалната църква, но и му навлича статута на еретик. Обратнопропорционално, сред последователите му то му спечелва статут на духовен лидер, на „най-великия човек на света подир Христа“, наричан понякога дори „втори Христос“, както във включения в Приложението текст на Сава Ничев от 1902 г. „Нещо за Лев Н. Толстой“.

Толстой се обръща с цялото си сърце към религиозността едва в края на 70-те години на XIX век, след написването на „Ана Каренина“. Съпругата му София Андреевна Толстая свидетелства, че през 1877 г. той вече счита себе си близо до това да стане „напълно религиозен човек“ (Константинов 1968: 113) и че пише религиозно-философско съчинение, в което да докаже „безспорната необходимост от религия“ (с. 114). Но този късен „обрат“, на около 50-годишна възраст, е всъщност много дълго подготвян. Още на 27 години, като воюващ подпоручик, Толстой пише в дневника си, че един разговор го е навел на велика, голяма мисъл, за осъществяването на която се чувства способен да посвети живота си:

Мисълта е: да се основе нова религия, съответстваща на развитието на човечеството, религия на Христа, но очистена от вярата и тайнствеността, религия практическа, необещаваща бъдещо блаженство, но даваща блаженство на земята. (цит. по Константинов 1968: 27)

Но макар идеите на Толстой в тази посока да са доста по-ранни, духовният път до изкристализирането им в цялостна система от вярвания отнема немалко време. И когато в края на 70-те години на XIX век вече е обсебен от религиозната тематика, той се залавя да тълкува християнството по свой, изчистен от вековните културни наслоявания начин. Пише статии и трактати, чете религиозни и философски текстове, дори учи източен вариант на староеврейски, за да чете Библията в оригинал. Оголването на християнството до чистата Любов, проповядвана от Христос, поставя църквата в положение на изкривяваща и използваща Христовото учение. От гледна точка на ортодоксалната църква пък то поставя Толстой в положение на изкривяващ православните принципи, т.е. на еретик.¹ Църквата и държавната власт застават против писанията на Толстой, редица негови текстове са заклеямени, цензурирани и дори забранени (първото му забранено произведение е „Изповед“ през 1882 г.). Именно тези негови късни текстове с толкова силна религиозна, обществено-политическа, социална и нравствена зареденост превръщат Толстой в духовен водач за изключително много хора по света и конкретно в България.

Списание „Възраждане“ – не само най-дълго излизалото (1907 – 1935), но и най-сериозното и задълбочено българско толстоистко списание – открива своя първи брой със статията на Толстой „Ново разбиране на живота“

¹ Както сполучливо отбелязва Добри Юруков (1923а: 12) по отношение на отлъчването на Толстой от църквата: „Гонеха из къщата оня, който отдавна сам беше я напуснал“.

в превод на Димитър Жечков. Христо Досев си спомня, че при гостуването му в Ясна поляна Толстой се пошегувал, че не е писал нищо за корема (използвайки забавното различие в значението на думата „живот“ на руски и български език), но че получава и чете редовно списанието и че то е „едничкото списание в света, проповядващо смело, напълно нашите идеи“ (Досев 2010: 10). Толстой изразява възхитата си от свободата на печата в България, докато в Русия в този момент свободното печатане е невъзможно (с. 10 – 11). Във въпросната статия, която „Възраждане“ публикува като своя програма, Толстой пише:

Учението на Христа по това се отличава от предишните учения, че то ръководи хората не с външни правила, а с вътрешното съзнание на възможността да се достигне божественото съвършенство. И в душата на човека се намират не умерените правила на справедливост и филантропия, а идеалът на пълното, безконечното божествено съвършенство. (Толстой 1907а: 9)

И доколкото това е възможно в земния живот, човекът трябва да се стреми към това съвършенство, и именно този стремеж измъква неговия живот от животинското му състояние в посока божественото. Този цитат ни предлага един от основните ключове към вярванията на Толстой, ключ, приложим не само към разбиранията му за християнството, но и към всички останали пътища за нравствено усъвършенстване, разгледани тематично в тази книга. Ключът е във *„вътрешното съзнание“*, в *започването от себе си, от вътре, от собственото преобръщане и превъзпитание*. В изчистен вид този нравствен подход е синтезиран във включения тук в Приложението кратък текст на Толстой *„Как ще стане животът добър“*: в нашия земен живот ние имаме власт поне над един човек и поне един човек можем да направим добър – себе си.

Именно това лично усъвършенстване заляга в основата на вярванията на толстоистите, колкото и различни понякога да са те. Самият Толстой започва от себе си, от собственото си изобличение, от личното си житейско и нравствено преобразуване, и тъкмо този път се стараят да следват и множеството от неговите последователи. От Христовия апел за вглеждане в гредата в собственото око наместо в сламката в чуждото, през Толстоевото „Ако всеки измете пред къщата си, улицата ще бъде чиста“ (цит. по Константинов 1968: 130), до прочутия призив на Махатма Ганди да променим първо себе си, за да променим тенденциите в света (най-често неточно цитиран като „Бъди промяната, която искаш да видиш в света“²) – това конкретно светоотношение трасира всички усилия на толстоистко ориентираните хора и групи хора. Същевременно в редица текстове на българските толстоисти се усеща горчивина и дори скептицизъм по отношение възможността ключът на личното усъвършенстване да сработи по-масово, а не само локално. Неподписаният текст „Учението на Толстой у нас“, публикуван в сп. „Възраждане“ през 1924 г., завършва с разочарование, че това учение не става общонародно, защото бива изопачавано и подменяно с други отвличащи, затъмняващи разума и разпалващи страстите учения:

Твърде груб е още животът, нравите, твърде много дебели са заблужденията, и твърде много лъжливи общественици върлуват, та най-доброто учение за живота мъчно може да се промъкне до сърцето и душата на народа, които са жадни за мир и отворени за учението, което може да им даде такъв мир. (н. а. 1924: 96)

Във въведението обещах периодично да се опитвам да поставям опита на българските толстоисти от първите десетилетия на XX век в съвременен контекст – и ето пър-

² Вж. Kelkar 2017.

вият принцип, който бих желала да предложа като извод: ново учение, особено базирано на християнството, днес, в ХХІ век, надали има шанса да се превърне във всенародно или световно. Но и без това да се случи в универсален план, на нивото на отделни хора и групи хора е не само възможно, но и реално функциониращо промяната да започва от самия човек и от измитането на улицата пред къщи.

В своята реч от 1935 г. „Толстой у нас“ Борис Йоцов обяснява не особено дълбокото проникване на Толстой в нашата художествена литература с обладаването на българския писател „от марксизма, от естетизма на Пенчо Славейков и национализма на Иван Вазов“ (Йоцов 2022: 536). Същевременно обаче Йоцов с право отбелязва, че толстоизмът намира своята почва в народните слоеве, че той прониква „в душата на българската средна интелигенция, в душата на народния учител по села и градове“ (пак там). Социалният профил на последователите на толстоистките идеи е от особена важност, ще се връщам към неговите очертания и нататък в тази книга. Според Йоцов увлечението по толстоизма отрича твърдението за практицизма на българския народ, тъй като това всъщност е крайно непрактично и дълбоко нравствено-религиозно учение.

Ето в тази посока Толстой застъпва дълбоко българската душа. Българинът дълбоко в своята душа е религиозен, но трябва само тази религиозна черта да бъде пробудена, за да може това религиозно съзнание да се прояви. (Йоцов 2022: 536)

Аналогично на схващанията от страна на Руската православна църква на късния Толстой като еретик, Българската православна църква също атакува неговите последователи и ги обвинява в отклонение от правата вяра. Из страниците на периодиката от самото начало на ХХ век

могат да бъдат открити интересни „престрелки“ между църковни служители и толстоисти, като особено борбено воюват с църквата списание „Лев Н. Толстой“ и неговият главен редактор Георги Шопов. Той и съмишлениците му от списанието периодично отговарят на атаки в „Църковен вестник“ и др. периодични издания³, разясняват схващанията си и защитавайки се, уличават божиите наместници в лицемерие, изедничество и лъжи и ги наричат с най-различни обвинителни имена, като „самозвани“, „актьори“, „фокусници“, „чада на Велзевула“, които се страхуват, че Толстой е открил „истинския смисъл на Христовото учение“ (Шопов 1903б).

Кои конкретно аспекти на този „истински смисъл“ православната църква смята за отклонение? Толстой винаги нарича християнството „учение“ и настоява, че „в него няма нищо нито тайнствено, нито мистическо, нито свръхестествено, а то сега е само учение за живота“ (Толстой 1907а: 18). Събличайки го от мистицизма му, той избира рационалистичен подход към него, ориентиран към нравствеността на отделния човек. Той твърди, че животът според Христовото учение е „освобождение на сина Божи, който живее във всеки човек, от животното и приближението му към Отца“ (с. 10). Многократно повтаряно е нас-

³ Понякога атаките не са от църквата, а от хора, противопоставящи се на някоя от другите нравствени линии на толстоистите. Например сп. „Свято дело“, заявяващо себе си като „Македонско списание“, в своята кн. 7 от 1903 г. атакува толстоистите (и по-специално статия на Сава Ничев в „Ново слово“) по линията на антимиитаризма, отстояван от тях също и спрямо македонските освободителни борби. Авторът, подписал себе си като И. М., нарича моралистите „пасмина животни“, а моралниченето – „маска на души или престъпни, или немощни“ (И. М. 1903: 298). За автора толстоизмът е „един абсурд, едно обществено зло, което и без това не вирее, но което парализира някои надеждни инак членове на обществото“ (с. 300). Отговорът, публикуван в кн. 5 – 6 от 1903 г. на сп. „Лев Н. Толстой“, е само един от многото примери за подобни разоряващи се из периодиката словесни дуели.

тояването му, че за това учение не може да има задължителни правила и закони. За разлика от обществените заповеди, които обикновено са положително предписателни, Христовите заповеди (които не са всъщност заповеди, а изразение на самата същност на учението) са всъщност отрицателни, показват ни „какво хората, при известна степен на развитието на човечеството, могат вече да не правят“ (с. 11). Това за Толстой са петте заповеди на планинската проповед: 1) да нямаме злоба към никого, да не възбуждаме недоброжелателство, да обичаме всички, да не оскърбяваме с думи; 2) да спазваме пълно целомъдрие, даже в мислите си; 3) да живеем в настоящето, а не в бъдещето, да не обещаваме и да не се кълнем; 4) за нищо на света да не употребяваме насилие; 5) да обичаме враговете си (с. 12). И нека още веднъж акцентирам върху ключа вътре в себе си, привеждайки следния цитат от Толстой:

Християнството признава любовта и към себе си, и към семейството, и към народа, и към човечеството, не само към човечеството, но към всичко живо, към всичко съществуващо, признава необходимостта на безконечното разширение областта на любовта; но предметът на тази любов то намира не вън от себе си, не в съвкупността от личности: в семейството, рода, държавата, човечеството, в целия външен свят, а в себе си, в своята личност, но личност божествена, същността на която е самата тая любов, към нуждата на разширението на която е била приведена животинската личност, спасявайки се от съзнанието на своята гибелност. (Толстой 1907а: 13)

Съсредоточаването на любовта вътре в самия човек е сърцевината на Толстоевия прочит на християнството, с която той запленива и увлича своите последователи. За него християнското разбиране на живота отрича общественото разбиране на живота, то е подчинено само на висшия за-

кон на любовта към Бога и ближния (с. 16). Като основни изисквания на християнското учение Толстой извежда: *всеобщото братство, безразличието на народността, отсъствието на собствеността, непротивенето на злото с насилие* (с. 17). Той отбелязва, че те може би изглеждат странни и невъзможни, но някога странни и невъзможни са изглеждали и държавните изисквания: гражданите да се подчиняват на властта, да плащат данъци, да ходят на война в защита на отечеството и т.н. (с. 18). Никак не е чудно защо една подобна нагласа поставя Толстой в неудобна и дори много опасна (както за църковната, така и за държавната власт) позиция – защото тази нагласа обвързва християнството и анархията⁴ по един органичен начин: любовта към Бога и ближния предполага всеобщо братство между хората, а при всеобщо братство деленията, враждуванията и притежанието нямат никакво място.⁵ На никоя човешка йерархична властова структура не би могъл да бъде удобен подобен светоглед, оттук и яростната съпротива срещу него и неговите схващания. На по-практически ориентирания хора и групи хора разбирането, че „задачата на живота е единението с всичко жи-

⁴ Самият Толстой обаче, както напомня Елцбахер (1907: 96), не нарича анархизъм своите схващания за правото, държавата и собствеността, с анархизъм той „означава учението, което има за цел живот без правителство и което се стреми да достигне тая цел по пътя на насилието“. Християнският анархизъм на Толстой, или свободно-християнското разбиране на живота, твърди Чертков (1907: 69), произтича от религиозно учение и затова е „несравнено по-дълбок и по-широк от външния, политическия анархизъм“.

⁵ Важно е да се отбележи и влиянието върху схващанията на Толстой, което имат идеите на американския икономист Хенри Джордж за свободна земя и свободен труд. През Толстой и сп. „Възраждане“ тези идеи навлизат и в България, като главни представители на джорджизма и на учението за единния данък у нас са Йордан Ковачев, Янко Тодоров, Стоян Пенелов, Лазар Караиванов, Слав Делкинов, Димитър Симеонов и др., основали и фонда „Хенри Джордж“ (Теодоров б.г.: 88 – 89).

во – преди всичко братството на хората, служенето един други“ (Толстой 1907б: 71), може да се стори прекалено идеалистично и дори наивно, но за властови ориентираните хора и групи хора то е направо открита заплаха.

В България последователите на Толстоевото разбиране на християнството не се боят от назоваването им с етикети като „сектанти“ или „еретици“. Още във втория брой на сп. „Възраждане“ Христо Досев се заема да докаже, че „сектантските движения са най-светлите, най-важните, най-ценните страници в историята на човешкия род“ (Досев 1907а: 93). Като най-съществени страни на сектантските движения Досев извежда три пункта. Първо, в търсене на истината сектантите променят начина си на живот и жертват всичко, за да разпространяват тази истина – нещо доста поучително според него за образованите, твърде умни хора, заети да измислят „разни заплетени и мъгляви теории и системи“ (с. 94) и да рационализират истината, без да я обичат и прилагат в живота си. Второ, сектантите стигат до идеалната истина, такава, каквато е била проповядвана от Христос. Трето, техните комуни предлагат форма на живот с нравствено усъвършенстване на всеки отделен човек на базата на учението на Христос за любовта – като пример Досев дава комуните на таборитите, „чехските братя“, богомилите, катаряните, албигойците, духоборите. Сектантите, заключава Досев, са хората на бъдещето, които ние трябва да се стремим да достигнем (с. 95). Още по-детайлно Досев анализира историята, приноса и залеза на богомилството в България в студията си „Богомили. Историята и учението на една секта“, в която той имплицитно или открито изразява общност с техните вярвания и начин на живот, напр. отхвърлянето на властта, отказа от богатство, основани на любовта взаимоотношения, вегетарианството и др. Досев не скрива възхищението си към опита на богомилите за нов живот:

Със своите общини богомилите показали, че хората биха могли, въз началата на любовта, да разрушат своя недобър и неправилен живот и да създадат нов живот, нов строй, гдето всички биха били *равни и свободни...* (Досев 1907б: 98)

Същевременно Досев отлично анализира и причините за изчезването на богомилството – по открит и задълбочен начин, който виждаме също и в публикувания в Приложението на настоящата книга негов текст „Колонията на „Възражданци“ в България“. Като заключителен извод той представя мнението си, че богомилството се е изгубило (именно заради широкото си разпространение), но богомилският дух се е запазил в народните маси и ще се прояви в нова вълна, като това няма да бъде политическо движение (като социализма), а религиозно, духовно, богомилско (Досев 1907б: 105 – 106).⁶

Самоопределянето като специална, нова, осъзната религиозно и духовно общност (макар и не единна географски) не е характерно само за Христо Досев и списание „Възраждане“. Българските толстоисти не смятат връзката с богомилството за неправомерна или срамна, напротив – те дори с известна гордост я изтъкват, като например в следното самоназоваване в сп. „Ясна поляна“: „И тук се явиха нови хора с ново отнасяне към всичко, нова преоценка, ново живеене. Явиха се нови богомили“ (н. а. 1922), или пък във възторга, с който Минко Добрев (1924) описва толстоисткото движение като възраждане на съзнателното

⁶ Петко Росен (1963: 169 – 170) си спомня с дълбока тъга за Досев: „Ненапразно той виждаше в богомилството най-ценната проява на нашия народен дух, а в богомилите, тия мъченици за праведност, в страдания и лишения постигнали нравствена чистота – себе си. Не за това ли той с такава стръв се заемаше да изучава живота и учението на богомилите? Че сам бе един богомил. Мил на бога избраник, непрежально мил и за нас“. Оригинално текстът на Петко Росен за Христо Досев е публикуван в сп. „Възраждане“ през 1921 г.

вегетарианско движение у нас, познато още от богомили-те.

Всъщност успоредяването с богомилството е само едно проявление на по-обща тенденция: стъпване върху по-стар културен опит, търсене на духовна общност с по-стари вявания и идейни достижения, надграждане на по-стари житейски познания. Последователите на Толстой в България не отделят строго неговите идеи от други религиозни и философски идейни направления – в частите, в които те се припокриват, се акцентира именно на общността на идеите. Толстой не се схваща като единственият мислител и учител в човешката история, а като един от най-важните, редом до тях, заедно с тях:

Но благородните умове, учителите и вдъхновителите на човечеството са му показвали истинските пътища на живота независимо от властта и от установените форми на обичая, религията и обществения и държавен строй. И затова делата на великите религиозни учители, като Буда, Конфуций, Лао-Тце, Христос, Рамакришна, Хус и в наше време Толстой, са безспорно грамадни стъпки напред в духовното подрастване на човечеството. (Велев 1919: 29)

В този смисъл толстоистите възприемат идеите на Толстой като „универсална религия“, по сполучливия израз на Кропоткин, която не е свръхестествена и отделена от разума, а която им дава образец за нравствен живот, събирайки „главните елементи на всички религии“ (цит. по Жечков 1907а: 48). Това е *логика на включването* според определени морални критерии, зададена от самия Толстой чрез неговите дългогодишни занимания с Библията, източните религии и философии, както и с множество философи от различни епохи. По същата логика на включването през цялата си близо 30-годишна история на излизане списание „Възраждане“ печата всякакви най-разнообраз-

ни материали, които кореспондират с нравствените му критерии. Философският периметър на списанието покрива времето от библейските текстове, Платон, Лао Дзъ⁷ до съвременността им в началото на ХХ век. Няма да изреждам многообразието на списанието, ще дам само два според мен много показателни за логиката на включването примера. Два пъти в сп. „Възраждане“ (в сборника им от 1907 г. и в кн. 10 от 1922 г.) се появява текст на Фридрих Ницше, озаглавен „Църковничество и християнство“. Логично е да се допусне, че толстоистите не биха толерирали автор с твърд имидж на богоборец като Ницше, и наистина някои списания не го толерират (срв. сп. „Лев Н. Толстой“, кн. 3 от 1905). Но логиката на включването, характерна за списание „Възраждане“, е друга: тук Ницше пише за изкривяването на християнството от страна на църквата, значи текстът е добре дошъл. И още нещо забележително: кн. 6 на год. ХХ от февруари 1931 г. започва с две страници мисли „Из корана“ – за логиката на включването няма значение, че тези мисли са написани в Корана, който често стереотипно бива конфрнтиран с Библията – щом мислите са подходящи за нравствените критерии на изданието, то те влизат без проблем в него.

И това е още един положителен урок, който бихме могли да възприемем от българските толстоисти: когато животът и мирозрението са ориентирани около определени нравствени ценности, не ни е нужен конкретен етикет с религиозен, философски или духовен характер. Строгите граници между религии, църкви, секти, школи, течения и пр. са илюзорни, те са изкуствено издигнати и охранявани, и често повече ограничават човешката духовност, отколкото да я развият.

Като най-красноречив пример за това, но и като нагледен наръчник по интертекстуалност може да бъде взето прочутото произведение на Толстой „Круг чтения“.

⁷ Изписван Лао Тце или Лао-Тзе.

И в оригинал, и в български превод то има няколко заглавия и различни варианти. През 1907 г. в библиотека „Възраждане“ започват да излизат свитъци за по един месец под заглавието „За всички дни. Мисли на много писатели за истината, живота и поведението“, като е отбелязано, че ги е събрал и наредил Л. Толстой, а преводът е на Стефан Андрейчин и Димитър Жечков. В краткия си предговор от 1904 г. Толстой се извинява, че не винаги е цитирал и превеждал точно (някои дори не са преведени от оригиналните езици, в други е изпуснал или дори контекстуално е заменял думи и изречения), но не точността е била целта му, а „като се възползва от великите плодотворни мисли на разни писатели, да даде на голямо число читатели всекидневно четиво, възбуждащо най-добри мисли и чувства“ (Толстой 1907в: 4). Сред авторите, чиито мисли са използвани по този свободен начин, виждаме Сократ, Цицерон, Сенека, Марк Аврелий, Блез Паскал, Бенедикт де Спиноза, Джон Лок, Жан-Жак Русо, Имануел Кант, Готхолд Ефраим Лесинг, Фридрих Шилер, Фелисите Робер дьо Ламене, Артур Шопенхауер, Виктор Юго, Ралф Уолдо Емерсън, Николай Василиевич Гогол, Хенри Дейвид Торо, Джон Ръскин, Хенри Джордж и мн. др., както и китайски, персийски, будистки индуистки мъдрости, многобройни библейски цитати, и разбира се, множество авторски мисли. През 1924 г. в сп. „Възраждане“ (от кн. 6 нататък) започва да се появява анонс за издаването на „най-важното съчинение на Лев Толстой“. То излиза в два тома под № 156 в библиотека „Възраждане“ под заглавието „За всеки ден. Учение за живота, изложено в изречения“, преведено от авторския ръкопис от Стефан Андрейчин.⁸ Този вариант е значително разширен, в него Толстой е подредил мислите „в систе-

⁸ Георги Константинов (1968: 260) обръща внимание, че българският превод е всъщност първото издание изобщо на последната обработка на „Круг чтения“, която Толстой завършва месец преди смъртта си.

матичен ред“ в 31 отдела, повторени 12 пъти. Тук вече амалгамата от цитати е още по-плътна и консистентна; в предговора си от 1910 г. Толстой пише: „Под мислите, които съм взел от другите писатели, аз подписвам техните имена, но много от тия мисли бяха съкратени и изменени от мен, според разбирането ми. Всички пък онези мисли, които не са подписани, са съставени от мен“ (Толстой 1924а: 9). Струва си да мислим това произведение на Толстой, както и приведения току-що цитат, като оголена форма на интертекстуалността, разбираана в смисъла на тъкан от цитати и мрежа от културни езици, познат ни от традицията на Ролан Барт, Юлия Кръстева и Жерар Женет. Тръгвайки от събраните мисли на различни автори, произведението постепенно ги видоизменя, смесва, преподрежда и оголва от кавичките, докато окончателно ги префункционализира в това, което Толстой и последователите му ще смятат за едно от най-великите дела в живота му и което според Димитър Жечков (1907б: 60) „трябва да бъде настолна книга, библия на съвременния човек“. ⁹ И освен всичко друго, „Круг чтения“ и неговият живот и трансформации в българските издания ни показват, че вековната мъдрост на човечеството и неговите безспирни опити за осмисляне на всичко могат да бъдат отново и отново претопявани и пренареждани в различни културни мрежи в търсене на нравственото усъвършенстване.

⁹ Впрочем, пренареждането продължава и до днес – в българското издание от 2014 г. издателите ни споделят, че са се постарали да обединят „най-ценното от двете книги“, издадени от Толстой (2014: 5).

Труд

„Друг позив, който трябва да се разнесе громко над опушеното и опрашено човечество, това е викът: към природата!... към небето, звездите, слънцето. Към природния начин на живеене, хранене и работене. Назад към земята! **laborare est orare.** Трудът е молитва.“

Този призив към абонатите излиза в сп. „Ясна поляна“ с непосочен автор (н. а. 1923: 129), като в същата книжка (9 и 10 от 15 август 1923 г.) е преведен текст с българско заглавие „Трудът е молитва“ от Томас Карлайл¹⁰. Но разбира се, не Карлайл е големият вдъхновител на този път за нравствено усъвършенстване¹¹, следван от българските толстоисти, а самият Толстой. Второто тематично-идеологическо ядро на техните възгледи и дела би могло да бъде синтезирано така: *трудът на село, сред природата, е алтернативата на болестта на цивилизацията.*

Това вярване е вдъхновено от нравствения и житейски преход, който се случва у самия Толстой в неговата зряла възраст и който далеч не е само в плана на религиозността, разгледан в предната глава. Ето как описва това Георги Шопов в книгата си „Как живя, работи и умря Лев Толстой“, излязла през 1926 г.:

Намерил ключа на противоречието в живота не вън от себе си, а в себе си, той се отвращава вече от своя безбожен живот и бърза да сподели скръб с близкия си другар Чертков, като му пише за собствения си дом

¹⁰ Изписано Карлейл.

¹¹ Макар че всъщност Карлайл неведнъж се появява на страниците на периодичните издания с толстоистка ориентация (срв. например в адаптацията на Стефан Андрейчин (1947) „Труд и молитва“).

следното: „страшно страдам в тая лудница и в тоя безнравствен дом“.

Войната се разгаря от ден на ден и вътре, и вън. Толстой хвърля галантните костюми, облича работната блуза, хваща сърпа, мотиката и лопатата и сам заживява трудов живот наред със селяните на своето село. Сечивата изпълват вече неговия работен кабинет, шилото и кундуржийският чук са в ръцете му, за да си шие и кърпи сам обувките.

Кален, прашен, изгорен от слънцето, вие го виждате вече и на нивата, и на ливадата, и в селото да гради къщи и строи печки на бедни вдовици – селянки. Трапезата му е вече скромна, като тая на селянина, виното, спиртът, тютюнът, ловът – всичко е изхвърлено вече лично от него посред едно негодуване от всички, които го заобикалят. Той се отказва от хонорар за своите съчинения. Заговорва се, че са направени постъпки да му бъде дадена Нобеловата премия, но вътрешно той бе решен да я откаже, което особено болезнено се чувстваше от неговата жена. Плач, сълзи, ридания, упреци безброй от страна на жена му, но той твърдо отстоява вече Христовия пост, водейки борба по всички фронтове. (Шопов 1926: 108 – 109)

Не би могъл да съществува по-силен и заразителен пример от този, даден от богат граф, известен и уважаван писател, който се захваща с обикновен истински труд, а не с празни проповеди за такъв. Идеологията си той осъществява и във фикционална, и в обширна нехудожествена литература, но именно практическата ѝ реализация през собствения му пример отключва вдъхновението у множеството негови последователи в различни страни. Толстой мислителят и писателят се сдвоява в съзнанието на възхищаващите се от него с трудеция се Толстой – такъв, ка-

къвто той е познат и от картините на Иля Репин, оформили визуалния образ на променения Толстой.¹²

Имайки в сърцата си светлия пример на Лев Толстой, редица млади хора и в България в началото на ХХ век се обръщат към физическия труд и създават поселения, като наемат (или получават за временно ползване от някого) частна земя и отглеждат зеленчукови култури за прехраната си. Тези вегетариански поселения са базирани на усилията за колективно съвместяване на физическия труд и духовното израстване. В настоящата глава няма да правя исторически обзор на толстоистките комуни от първата половина на ХХ век, за повече фактологични подробности читателят може да се обърне към изследванията на Маргарита Терзиева „Поглед върху толстоизма в България“ (2006, съвм. с Неля Иванова и Тинка Иванова) и „Българските толстоисти и тяхното обкръжение“ (2016). Тук само ще изброя комуните с годините на тяхното съществуване (според таблицата в Терзиева 2016: 147 – 148), след което ще премина към анализ на труда като път за нравствено усъвършенстване според опита на българските толстоисти от първите десетилетия на века. Комуните имат следното географско и времево разположение: Долна баня (1901), Алан Кайряк (1906 – 1908), Татар Пазарджик (1921 – 1922), Дерманци (1921 – 1925), Урумкьой (1921 – 1922), Върбовка (1921), Варна (1923), Казанлък (средата на 20-те години), Ружинци (1923 – 1928), Горна Оряховица (1925 – 1926), Мечкюр (1926 – 1958), Казанлък (1938 – 1949).

Без да са единни в някаква кодифицирана идеология, младите хора, ориентирани се към комуналния живот и труд, принципно усещат градския труд и съпътства-

¹² Разбира се, не всички се възхищават от късния Толстой, за някои възприематели трудът му на полето изглежда до известна степен театрален, поради което и възникват анекдоти като този: „Лев Толстой сидит в холщовой рубахе и пишет роман. Входит лакей в ливрее и белых перчатках: — Ваше сиятельство, пахать подано-с!“.

ция го ход на цивилизацията като заробваща нездравословна тежест. Да погледнем този цитат от 1907 г. от Димитър Жечков:

Цивилизацията справедливо е наречена болест на човечеството. И тя е болест, която му причинява ужасни страдания, като разтегля до безконечност нуждите на човека, цивилизацията го прави роб на тия нужди. Тя навсякъде, гдето се вмъква, прогонва човека от естествените условия на труд всред природата, закарва го в душните градове, в миризливите фабрики, в тъмните подземия. (Жечков 1907в: 32 – 33)

Тук Жечков представя въвеждаща компилирана биография на Хенри Дейвид Торо (чиито текстове – никак не е чудно – нататък ще се появяват периодически на страниците на списание „Възраждане“). Цитатът насочва вниманието към проблеми, които се оказват още по-актуални днес, повече от век по-късно: животът на хората в големите градове в неестествени условия на лош въздух, вредни миризми, липса на светлина; отдалечаването от природата; безкрайното мултиплициране на нуждите на човека, превърнало се днес в безконтролен консумеризъм; страданията, произлизащи от това робство на човека. За щастие обаче, отбелязва Жечков, винаги във всички народи е имало „хора, които са избягвали от душния, фалшив живот, изпълнен с формалности и условности, които, съзнавайки всичката пагубност на цивилизацията, са канели и другите хора „към природата“ (с. 33).

В свой текст от 1910 г. Христо Досев дори поставя този тип цивилизация в кавички, като неестествена и пагубно изкривяваща хората:

Влиянието на западноевропейската „цивилизация“ на нашето българско общество се чувства все по-силно и по-силно. Калната, неплодна политическа борба, лам-

тението за разкош и празност, дивата борба за тлъсто парче развалят все повече и повече народа, като убиват в него свойствения му характер – добротата, простотата, трудолюбието, взаимопомощта и религиозността. (Досев 1910: 11)

На тази всеунищожаваша „цивилизация“ той противопоставя истинската религиозна цивилизация, която е стремеж на последователите на Толстой и която има за своя основа труда, добротата, простотата и свободата (пак там).¹³

И така, трудът е основна ценност за толстоистите и основен път за нравствено усъвършенстване. Не всеки труд обаче е нравствен и полезен за обществото – тази теза е детайлно развита в текста „Нравствено съществуване“, публикуван в сп. „Възраждане“ през 1921 г. и подписан със С. А. (най-вероятно главният редактор на списанието – Стефан Андрейчин). На първо място авторът поставя полската работа и занаятчийската: обработка на зърнени храни, овощарство, градинарство, пчеларство, лозарство, отглеждане добитък за млечно производство (тук се изключват вредни за човека работи като тютюнарство и отглеждане на растения за спирт, вино и ракия; а при пчелите и скотовъдството съществено условие е да не убиваме живите същества). Второстепенни според него са работите, спадащи към умствения труд: учителстване, книгоиздателство, книжарство, писателство, а също така и акушерство, фелдшерство, докторство. Всички тези видове труд трябва да са безкористни и нравствени, със самопожертвование и самосъзнание. За Андрейчин днешният тягостен и безчовечен обществен строй може да се промени само ако ценностите (истинска любов, правда, справедливост, истински

¹³ Като „една от най-светлите, най-благородните личности“, ратуващи за истинската религиозна цивилизация, Досев (1910: 11) определя наскоро починалия Димитър Жечков.

честен труд, братство) не се изкривяват, не се налагат, а се съзнават, живее се с тях (С. А. 1921: 304).

Като алтернатива на болната цивилизация трудът на село, сред природата извежда към нравствено усъвършенстване, но този път в разбиранията на толстоистите не е самостоятелен, не е път на егото. При все уважението им към Хенри Дейвид Торо, техните усилия обикновено не приличат на неговия уединен живот в продължение на две години, два месеца и два дни в средата на XIX век в горска къщичка до езерото Уолдън край Конкорд, щата Масачузетс. Макар уединението и природният начин на живот също да са ценени високо от тях (за което ще стане дума в следващата глава), толстоистите най-често схващат и осъществяват своя нравствено усъвършенстващ труд като колективно дело.¹⁴ Ключова разлика между тяхното схващане за „комуна“ и схващането на идеологията, в основата на чието име стои понятието „комуна“ – комунизма, е в християнското разбиране на толстоистите за общността между хората и в тяхното издигане на духовното над материалното. Преди да се съсредоточим върху конкретни аспекти на комуналния опит на толстоистите от първите десетилетия на XX век, нека погледнем към два текста на Илия Стефанов, които разглеждат теоретично тези различия: „Комунизъм и християнство“ и „Където има его, не може да има комуна“. Стефанов разграничава два типа разясняване на човешкия живот: материалистично-монистично и духовно-монистично. Първото е характерно за политическо-

¹⁴ Интересно е, че според Георги Шопов (1926: 146 – 147), макар да поддържа топли отношения с поселения в различни държави, самият Толстой цени високо именно индивидуалните усилия: „Толстой е в постоянна връзка с всички тия гнезда на съзнателен братски живот, за да ги крепи, ободрява и осветлява пътя им със светлината на големия ум. От някои писма на Толстой до разни лица по въпроса за образуването на земеделчески колонии и общини явствува, че Толстой е бил склонен да симпатизира повече на личните, неорганизираните усилия“.

икономическата доктрина на комунизма и тъй като е ориентирано около еволюцията на материята, то схваща човешкия живот като стремеж към телесни блага, базирани на инстинкти. Подобно осмисляне на живота като материя и стремеж към блага според Стефанов (2021: 94) неизменно води до култивиране на егоизъм, а егоизмът ражда насилието, тъй като само по-силният може да заграби повече телесни блага – оттук всички форми на насилие, кръвопролития, войни. За да се видоизмени тази присъща егоистична природа, продължава Стефанов, последователите на материализма предлагат „комунистическата политическо-икономическа идеология, състояща се в комунистическо единение на трудещите се за живеене в Общестия, в организирането на труда в живота и в справедливо разпределяне на телесните блага“ (с. 95). Вторият тип разясняване на живота – духовно-монистичното, схваща космоса като духовен и човешката същност като духовна, доколкото именно духовното в човека, надмогването на неговата телесност и животински инстинкти го отличава от „една обикновена животина“ (с. 97). Когато човекът почувства Божия дух в себе си, той заживява по основния закон за живота – Закона за безкористната божествена любов, а от него се ражда алтруизмът, човеколюбието, чувстването на братство и сестринство с всички хора по света. По този начин са били организирани общественията на първите християни и само по този начин адът на насилието на Земята може да се превърне в рай на общинен живот (с. 97 – 98). Изключвайки християнството, комунизмът всъщност няма да може да се справи с егоизма според Стефанов, а „там, дето господства Егоизмът в живота на отделния човек, никаква Комуна не е възможна освен комуна, организирана чрез насилие“ (с. 96). Той е категоричен, че „*Егото и Комуна са несъвместими*“, истинска комуна е възможна само чрез човеколюбие и алтруизъм, идващи от християнството (с. 100). В своя послеслов към книгата с

текстове на Илия Стефанов Петър-Емил Митев (2021: 166) определя извода на своя дядо, че „Където има его, не може да има комуна“, като пророчество, което се сбъдва в системата на държавния социализъм, пробита именно от егото. А можем да кажем реално дори и надвита от него.

И все пак, *възможно ли е хармонично съжителство между хората*¹⁵? Опитът на българските толстоистки комуни от първите десетилетия на ХХ век ни казва много неща по този въпрос. Въпрос, който може да няма окончателен и дефинитивен отговор, но е от първостепенна важност за човечеството и в този смисъл светлината, която отделни аспекти на толстоисткия опит хвърлят върху него, никак не е маловажна.

Нататък в тази глава ще разгледам някои аспекти на толстоистките трудови земеделски общности – поселения, колонии, комуни¹⁶ – от две перспективи. Първо, ще предложа някои наблюдения върху тях от *външна гледна точка*, през очите на техни съвременници, а след това ще сменя перспективата с *вътрешна гледна точка*, през очите на самите участници в комуните и техния самоанализ. От-

¹⁵ Казвайки „хората“, и аз сякаш имплицирам едно толстоистки единно братско човечество. Разбира се, исторически трябва да се имат предвид културните различия в различните общества и епохи и множеството видове човешки общности, съществували през вековете и съществуващи днес. В този смисъл въпросът „Възможно ли е хармонично съжителство между хората?“ тук би следвало да се схваща по-скоро в европейския (и в частност българския) контекст на ХХ и ХХІ век.

¹⁶ Освен че няма да се впускам в исторически преглед, тук избирам и да не се задълбочавам в разликите между отделните видове трудови земеделски общности, нито пък в разграниченията между толстоисти и вегетарианци, които според Маргарита Терзиева (2006: 23) в ранните години на ХХ век не съществуват, но от 20-те години вече стават факт, изразяващ се във фракции „само толстоисти – само вегетарианци – обединени толстоисти и вегетарианци“ (с. 141). Избягвайки подобно детайлизиране, тук приемам общия извод на Георги Константинов (1929: 21), че вегетарианството у нас е „неразделно от разрастването на толстоизма“.

ново няма да търся изчерпателност, а открояване на определени изводи и проблеми чрез поредица от примери.

Да започнем с *външната гледна точка*. Много интересни свидетелства са запазени за това как селяните по местата, които толстоистите обживяват със своя труд и вярвания, възприемат тези странни „пришълци“. Ето какво си спомня Петко Росен за поселението в с. Алан Кайряк (1906 – 1908):

Какво странно впечатление правеха на селяните. Виждат пред себе си учени, умни, богатски момчета, а вършат смахнати работи. Отрекли се от всякакво удобство и блага на живота, обрекли се на черен труд, лишения и тегло, измъчени и бледни, с всичкото желание да загрубеят като тях въпреки явната им аристократичност. Като че е лесно една най-възвишена душа да може да живее при невъзможно по-груби условия и черен труд. Селяните не можеха да не усетят със своите макар и груби, но запазени души и чувства божествения топлик, що грее в душите на тези труженици, но не можеха да проумеят тяхната „вяра“. И при все това влиянието на тези божи труженици бърже се усети от всички околни. (Росен 1963: 116)

В Алан Кайряк младите толстоисти наистина имат голямо влияние върху жителите на селото. Учителят Никола Венетов, който става техен приятел и сподвижник, свидетелства за това благотворно влияние на „бракята“ (както селяните ги наричат) (Венетов 1920а: 11), за което разказва и Христо Досев във включения в Приложението негов текст „Колонията на „Възражданци“ в България“: селяните се запалват да четат, да слушат сказки, да разсъждават, да преоценяват различни ценности (напр. църквата, държавата, военщината, политиката, разединенията). Колонията на „Възражданци“ „раздвижва умовете“ и дори само това вече я осмисля според Досев (1923: 100, тук с. 203).

Често срещано твърдение, дори общо място във външното възприемане на трудовите усилия на младите толстоисти е, че те са нежни, неопитни, но пък истински идеалисти. Първата толстоистка колония в България е създадена през 1901 г. в с. Долна Баня, Самоковско, с членове Сава Ничев, Ненчо Илиев и Нешо Баиров. Ето как я описва Георги Константинов в малката си книжка от 1929 г. „Лев Толстой и България“, издадена по случай 100-годишнината от рождението на писателя:

Колонията разполага с около 80 декара целина, отпусната от местния чорбаджия Сребърников, по ходатайството на Найчо Цанов. Разположено между реките Бистрица и Марица, това първо свободно стопанство, коравата земя на което е трябвало да се кърти от нежните ръце на няколко вдъхновени младежи, ни напомня легендите, свързани от свещените реки Тигър и Ефрат. Тук идели на поклонение и други новопокръстени толстоисти. Колонията ту се увеличавала, ту намалявала, докато изчезне в непродължително време. (Константинов 1929: 15 – 16)

Тази нежност и неопитност се споменава и в гореприведения цитат от Петко Росен, и в спомените за Алан Кайряк на Никола Венетов (1920а: 15), според когото възражданици не били подготвени за физическия труд, и от Георги Шопов (1926: 146), според когото като цяло в земеделските колонии „[м]лади хора, без особена житейска подготвеност, каквито повече предприемат това дело, бързо се разочароват и, по неопитност, работата им скоро свършва с неуспех“, и от Добри Юруков (1908б: 487), според когото първата колония в Долна Баня се разпада заради „трудностите на земеделската работа“ и членовете ѝ се разпиляват, „изтощени от тежък труд и стихийни несгоди“, и на много, много други места.

След началните опити на толстоистките трудови земеделски общности през първото десетилетие на XX век, второто десетилетие бележи затихване на тези трудови обединения, което според текст без посочен автор в сп. „Ясна поляна“ от 1922 г. се дължи на водещите се войни, а през третото десетилетие отново започват да се създават комуни:

Когато развилнялата война се посмири, започна отново да се разнася проповедта за любовно живеене, която не се чуваше по-рано от ужаса на битките. Започна се ново събуждане, явяват се ред опити за общинно, братско живеене всред природата, с труд. Мнозина заживяват така и сякаш опитват себе си, своята вяра, своята любов. Правят нова крачка по пътя на истината...

Появиха се комуните в Пазарджик, Дерманци, Урум Киой. (н. а. 1922)

И по отношение на тези комуни външната гледна точка продължава да акцентира на нежността и неопитността на ентузиастите, но за техния идеализъм по правило се говори с умиление и възхищение¹⁷. Например в статията „Една трудова задруга“ от 1921 г., представляваща призив за мощ с труд и/или капитал за комуната в Татар Пазарджик, в която Борис Хаджиниколов и други последователи на Толстой обработват 20 декара градина и още 30 зърнена храна, се твърди, че „[в]сички са интелигентни и млади и са напълно обзети от съзнанието, че трябва да живеят трудово, да служат на себе си и на обществото с труд полезен, а не да бъдат чиновници на държавата и, следователно, в тежест на обществото“ (н. а. 1921). В своя неиздаден машинопис „История на толстоевското движение в Бълга-

¹⁷ Тук, разбира се, изключвам противниците на толстоистите, а визирам доброжелателните и непредубедените им коментатори и свидетели.

рия“ Павел Теохаров често констатира същите особености: като най-голяма трудност за комунарите в Алан Кайряк той определя „тяхната неопитност в земеделската работа“ (Теохаров б.г.: 50); като втора причина за краткотрайността на земеделската комуна в Урумкьой (след лошата земя и нападенията на животни) той посочва „практическата неподготвеност на хората за земеделски труд“ (с. 52); но неведнъж, описвайки членовете на различните комуни, той подчертава, че това са „ентузиазирани млади хора, които желяха да сложат живота си на нови начала – свобода, равенство, безвластие и любов“ (с. 55).

Друго често срещано твърдение из писаното за толстоистките комуни е, че те имат проблеми с властта. Като една от причините за разпадането на колонията „Възраждане“ Никола Венетов (1920а: 15) посочва „военната власт“, Петко Росен (1963: 117) също отбелязва, че поселението е до самата граница и „военните започнаха да ги безпокоят“, но според мнението на самия Христо Досев посещенията на военни са били доста безобидни и те са оставени да си живеят, „докато не се провинят в нещо друго“ (Досев 1923: 99, тук с. 202). Той дори смята, че тази миролюбивост на властта реално тества силата на позициите на комунарите, защото в началото техните анархистични възгледи са толкова крепки, че „биха отишли без страх на страдания и смърт“ вместо да отстъпят от тях, но тъй като правителството не ги закача, съответно не им и дава повод да си покажат смелостта (с. 133, тук с. 229). Това е един от многото дълбоки и поучителни изводи на Христо Досев, приложим и в други времена: едно е да си движен от силата на антагонизъм срещу нещо или някого, а друго е да градиш и отстояваш позиция без противник насреща си.

Всъщност отношенията на комунарите с властта имат ситуативна специфика, варираща според мястото, особеностите на характерите и поведението и динамиката

на отношенията. Като общо правило можем да открием следната изведена от Георги Константинов (1929: 21) зависимост: „Дотолкова, доколкото членовете на тия колонии стоят настрана от политическите разправии и доколкото не пречат на местните църковни власти и представители, властта не ги преследва“. Необезпокоявани от общинските и полицейските власти живеят комунарите в с. Дерманци (1921 – 1925) (Теохаров б.г.: 57). Не липсват примери и за обратното. Павел Теохаров (б.г.: 53 – 54) разказва как в комуната в с. Ружинци, Белоградчишко, Наньо Маринов последователно се държал предизвикателно с властите и особено с местния народен представител от управляващата партия – Трифон Арменков, като по този начин „настроил местните и белоградчишките власти враждебно спрямо поселенците“, които често ги предупреждавали да се изселят, а самият Маринов няколко пъти бил въдворяван в местожителство другаде, но се връщал в комуната. Теохаров пише, че през август 1926 г. полицията осъществява нощно нападение над комуната с няколко ранени, а през 1927 г. преминаващи емигранти за Югославия извършвали обири срещу мирните беззащитни комунари. Подобен случай¹⁸ е описан и в съобщението „Безчовечно злодеяние“ на Българския вегетариански съюз, публикувано през 1926 г. в сп. „Вегетариански преглед“, според което групата в Ружинци е систематично тормозена от „страна на властта и други партизани и „националистически“ организации“, а на 15 октомври 1926 г. е нападната от неизвестни лица, като в резултат на револверна стрелба двама души са тежко ранени (БВС 1926).

Любопитен случай, свързан с втората странджанска комуна, тази в Урумкьой, Бургаско, разказва Павел Теохаров (б.г.: 51): веднъж една от върлуващите по пътя за Мал-

¹⁸ Възможно е да става въпрос и за същия случай, но с разминаване на датировката.

ко Търново разбойнишки банди тръгнала да обира група хора, но когато разбрали, че са комунарите, веднага ги пуснали и им върнали всичко. В предишната глава стана дума за широкия социален профил на последователите на толстоистките идеи, тук бихме могли да добавим и широкия отзвук на тяхното влияние: върху интелектуалци, селяни, дори разбойници.

Нека сега сменим перспективата с *вътрешна гледна точка*, през очите на самите участници в комуните и техния самоанализ. Идеите на Толстой и различните им модификации се явяват изключително привлекателни за редица млади хора в България – за някои от тях те са алтернатива на започнатото им следване, у други предизвикват сериозни колебания и житейски промени. Генчо Пиръов, който впоследствие все пак става значим учен със сериозни приноси в психологията, също свидетелства за своите младежки лъкатушения:

Друга насока на сериозни размишления се определяше от колебанието ми, дали да продължа образованието си, за което родителите ми настояваха, или да се отдам на трудов живот, както тогава се очертаваше, в някоя от съществуващите вегетариански колонии. През лятната ваканция бях вече посетил една такава „комуна“ в Странджа, а имаше и друга в с. Дерманци. Тези колебания продължиха и през следващите години, когато вече се записах в университета. Дори имаше моменти, когато мислех, че няма да продължа следването. (цит. по Трифонов 1992: 6 – 7)

В дневника си Генчо Пиръов разказва и за трудовия си опит във Варна през 1923 г. заедно с Иван Унджиев и Георги Вартоломеев (с. 11 – 12). Интересни спомени той споделя и в статията си за Иван Унджиев „Дружба за цял живот“ (Пиръов 2002). Това младежко колебаене между интелектуалния път и трудовия живот е характерно за бъл-

гарските последователи на Толстой от първите десетилетия на XX век. Дори когато избират да напуснат следването си (като Христо Досев, Димитър Жечков и др.), те никога не стават изцяло трудови хора, а повече или по-малко съчетават земеделската си работа с интелектуална, с четене, писане, преводи, издателска дейност, пропаганда. Към съчетанието на думи и дела ще се върнем по-детайлно в последната глава на настоящата книга.

Нека сега отново поставим въпроса *възможно ли е хармонично съжителство между хората* на базата на опита на българските толстоистки комуни и разгледаме пречките пред успеха на подобно съжителство, които самите участници в поселенията открояват в своите текстове.

Трудността на работата за нежни и неопитни градски младежи, за която вече стана дума, е проблем, но не основен. Битието им в комуните е тежко, но не непосилно, а трудът сред природата ги възнаграждава с удовлетворение и щастие. Особеностите и предизвикателствата на земеделския труд са отлично описани от свидетелска гледна точка във включения тук текст на Христо Досев. След прекарване на известно време сред полето дори се получава каляване в труда, както това се случва с Анастас Аврамов, напуснал училище на 15 години и станал част от Дерманската комуна. На третата и четвъртата година той вече е „много калён и опитен в работата“ и е „не само градинар, но и орач, сеяч, жътвар и косач“ (Арнаудова 1925: 154).¹⁹ Не неопитността в работата и не неизбежните несходства в характерите са пречка пред хармоничното съжителство между комунарите. Характерологичните специфики, описани и от Досев, и от други участници в комуните, са неот-

¹⁹ За съжаление, Анастас Аврамов умира едва на 19 години от менингит. В цитирания текст на Славянка Арнаудова (1925) се съдържат много интересни данни за неговата личност и за живота в Дерманската комуна.

менна част от човешкото общуване – в опита на толстоистките комуни те могат да го затрудняват (понякога дори сериозно), но не и да го разрушават из основи. По-скоро други три сериозни пречки пред комуналния живот могат да се открият на базата на опита на българските толстоисти, със съответните изводи с извънвремев характер.

Първо, анархията (дори в този християнски, неполитически и ненасилствен вариант) може да се яви всъщност криво разбиране на свободата, тя носи потенциала за изкривяване в посока хаос. В спомените на Христо Досев (1923: 127, тук с. 224) основен проблем в живота на колонията в с. Алан Кайряк е това, че те не разпределили предварително задълженията и правата си. За да „не замирише у нас на външни писани закони“, общинниците реално не конфигурират живота в комуната и това им носи множество огорчения и нерегламентирани изисквания. За същия проблем свидетелства и Павел Теохаров за комуната в с. Дерманци:

Някои от общинците, погрешно разбрали принципа на свободата, не се съгласяваха вечерно време, след работата и вечерята, да обмислим плана за утрешната работа – кой, къде и какво ще работи. А самата земеделска работа изискваше и налагаше това. Изработването на такъв план се смяташе за ограничение на свободата им. Сутрин, като се станеше, всеки грабваше някакъв инструмент и отиваше да работи там, където му се поиска, без да знае дали тази работа за момента е необходима. Царуваше безредие в работата. (Теохаров б.г.: 56 – 57)

От тези свидетелства и въобще от опита на толстоистките комуни научаваме, че пълната свобода не е градивна, когато става дума за трудов социум. Евентуалното разпределяне на задълженията обаче би довело отново до човешка структура и до неминуемата йерархия, която свободното християнство се опитва да декомпозира.

Второ, властовите механизми си намират начин да виреят, дори в малка обществена група, имаща за свои водещи принципи свободата и братството. Отново по спомените на Павел Теохаров (б.г.: 55 – 57), след първоначално установилите се в комуната в с. Дерманци хармонични братски отношения и спокоен радостен живот у инициатора на общезитието Петър Аврамов се появяват „властнически тенденции“, подсилени от факта, че земята е наета на негово име. Според Теохаров Аврамов започва да третира останалите като свои работници, да идва само за да провери работата и да направи забележки, а не за да работи наравно с останалите.

Трето, много сериозно внимание заслужава анализът на Христо Досев на така наречената от него „външна святост“, убиваща „още в зародиш общинния живот“ (1923: 134, тук с. 230). Приканвам читателя да прочете с особено внимание последната глава от приложения тук текст на Досев и ценните изводи, предложени в нея. Изкуствеността, показността, страхът от общественото мнение, които Досев без свян признава за слабост на колонията на „Възражданци“, реално са истинските подривни елементи спрямо тяхното хармонично съжителство. Да се покаже на външните хора добрият и последователен живот е грешният подход, защото истинският път към нравственото усъвършенстване започва отвътре, не отвън. Външният живот трябва да е по силите на духовния ръст на човека – така, както дрехите се шият по мярка. Ключът, както вярва и самият Толстой, е във вътрешното съзнание, в превъзпитанието на себе си отвътре, според руския мислител „не външната форма ще приведе хората към вътрешно съвършенство, а напротив, стремлението към такова ще доведе външни форми, които да съвпадат с любовта“ (Шопов 1926: 146). Затова Досев заключава: „Създавайте такъв външен живот, който да произлиза от вашия духовен ръст, и вие ще живеете смислен живот и ще се движите напред.

Ще се движите не само вие самите, но ще движите и околните си“ (1923: 135, тук с. 230).

Кое е различното в най-дълго просъществувалата комуна – тази в село Мечкюр (впоследствие Прослав), Пловдивско – създадена през 1926 г. и функционирала до 1958 г. (в последните години под формата на ТКЗС)? В „Историята на кооперативното движение в България“ поселенията на толстоистите са споменати съвсем бегло (Кол. 1986: 168 – 169) и авторите твърдят, че това са „пред-кооперативни форми на кооперативно стопанисване на земята у нас“, от които само Мечкюр/Прослав е сполучлив. Минко Русенов (1944: 27) смята, че това е „най-голям и резултатен опит от всички останали подобни опити“ и че всъщност това е „първият значителен и сполучлив опит за кооперативното стопанисване на земята“ (с. 28). Павел Теохаров (б.г.: 59) също нарича стопанството „образцово“ и смята, че то може „да се сочи като пример на всички кооперативни движения от подобен характер“. Какво отличава този опит от останалите?

Нека разгледаме собствения разказ на участниците в стопанството, публикуван през 1946 г. в списание „Прослав“ под името „Двадесет години Вегетарианско кооперативно стопанство при с. Прослав край Пловдив“. Мечкюрци също тръгват от най-великия идеал – братството, и вярването, че то води човека към върховно осмисляне на своя живот. Подобно нравствено животоразбиране вижда земеделския труд като „естествена и вечна основа за образуване на ново общество“ (РК 1946: 33 – 34). За разлика от останалите комуни, още от началото се решава това поселение да е със семейни хора. Дава се предпочитание на семейни, защото те естествено имат нужда от уседнал живот и защото семейството е „основната анатомична единица на всяко културно общество“ (с. 36). Второ, от предишните поселения е станало ясно, че „много важно условие за трайност и сигурност на поселението е земята да бъде на-

пълно в ръцете на поселниците“ (с. 34). Същевременно обаче те не искали земята да е частна собственост и да зависят от преходността и променливостта на една личност и нейните наследници. Затова избрали кооперативната форма – удобна юридически спрямо външния свят, а пък вътрешният живот на групата като общезитие да зависи от „нравствения ръст на нейните членове“ (с. 35), като единствен член на техния устав да е думата *обич*. И трето, те имат специалисти още при огледа на земята – агроном, земеделец, градинар. Помислили за обуцар, шивач, зидар, земеделци, учител и училище; съчетание на умствения труд и физическия (с. 40).

Същевременно комунарите отлично си дават сметка, че намеренията са едно, а реалността – друго, затова в текста неведнъж се споменава, че идеал и действителност са две различни неща (с. 40, с. 51). Трудностите пред тях не са малко, като най-големите са от икономическо естество. Отличният, от една страна, избор да се закупи кооперативно земята, който отличава тази комуна от всички останали, от друга страна се явява чудовищно робство, наричано „гнет“ на дълга към банката и отхвърлено едва през 1942 г., когато дългът е окончателно изплатен. От идеологическа гледна точка стопанството не е толкова стриктно в отстояването на идеалите: например наемат се външни хора, обособяват се частни парцели, някои семейства се отказват от този непосилно труден живот и излизат от комуната. От гледна точка на благоустройството, след изплащането на дълговете се построява уникален по рода си жилищен квартал: с къщи, електричество, обща кооперативна сграда със салон, канцелария, библиотека, читалня, стаи за гости и други нужди – замислен и осъществен като „град-градина“ без аналог в България дотогава. Успехът на стопанството е безспорен от икономическа и благоустройствена гледна точка, то разцъфва, просъществува, впоследствие става и образцово ТКЗС. Що се отнася до нравстве-

ното усъвършенстване, прославци твърдят, че винаги са били повече от обикновени земеделци – „духоборци-земеделци, хора, които искат да орат дълбоко в нивата на живота, да творят едно *ново общество*“ (с. 50). От всички разгледани примери те са най-близо до положителния отговор на въпроса „възможно ли е хармонично съжителство между хората“, както са и най-близо до осъществяването през труда на цялостен житейски смисъл в индивидуален и социален план. Същевременно обаче трудностите в действителния живот на прославци наистина съществено отличават битието им от идеалите. Затова и техният обзор предлага изключително ценни признания, че реално животът е „бавно, трудно движение по много стръмен път към един връх“ (с. 51), по който има редица падания, подхлъзвания, връщания назад, постоянно усилие. И смисълът на идеала е именно в това движение: „Животът не може да бъде въплътен идеал, а само движение към идеала“. Този важен извод е потвърден и от Христо Досев – не е важен крайният резултат, важна е „онази сила, която раздвижва и размества хората“ (1923: 71, тук с. 180). В крайна сметка нравственото усъвършенстване може да бъде единствено и само път.

Сливане с природата

„Тъй слял се цял с природата безкрайна“
(Й. Ковачев)

Българските толстоисти неведнъж с болка отбелязват отдалечаването на живота (особено градския) от природата. Обществените нагласи и характерът на самия живот от ранния ХХ век поставят цивилизацията и природата в отношение на опозиция, която систематично лишават човека от естествената му връзка с природния свят. В наше време тази опозиция е изведена до крайност в съвременните мегаполиси, но още преди повече от век в тепърва индустриализиращата се България толстоистите оплакват „нешастиците в големите градове, хора, родени в подземията, а умрели в градските клоаки“, „затворени в мръсните работилници и фабрики, в каменовъглените мини“ (Първичев 1904: 30).

Затова, искаме ли да се повърнем от пропастта на днешната култура и цивилизация, *нека внесем в нашия живот повече природа*, повече свобода. Трябва да разберем, че цивилизацията има смисъл и значение само като допълнение и продължение на природата, а не като нещо-си самостоятелно – над или вън от нея. Разберем ли, че действително е нещастен и чужд на природата този, който си я представя като сбор от улици, къщи, кръчми и тук-там картини от кадифяни поляни, гори и изкласили ниви, видени през неделната разходка или от прозорците на бързия влак; разберем ли, че това е изкуствен живот, дето липсва най-същественото и сладкото срещане лице в лице с божествената природа, разговор с нейните потоци и чудеса, общение с всичко нейно, дето не тежи прах и нечистота – тогава всички ние ще вземем друго направление, ще заживеем правилен и щастлив живот... (Първичев 1904: 30)

И неслучайно нарекох това трето тематично-идеологическо ядро „сливане с природата“, а не просто „природа“ – защото едно такова отношение към света не предполага отстранено съзерцание на природни картини, не означава, както се твърди в същия текст, празно записване в някое туристическо дружество, спорадично посещение на Алпите или някоя и друга неделя на бани, всичко това в комбинация с вино, ракия, бира и цигари (с. 31), а предполага живот в природата, работа в нея, единение с естеството.

Търсейки освобождаване от тежкия труд върху земята и от зависимостта от природните явления, пише Стефан Андрейчин (С. А. 1947: 129), човекът е избрал събирането в големите градове като форма на уж спокоен и щастлив живот. Реално обаче той се е откъснал от естествените си природни условия на живот, създавайки си изкуствени градски условия, които го правят силно нещастен. В подобна нагласа не е трудно да се разпознаят сходствата с Жан-Жак Русо и Хенри Дейвид Торо, които често се появяват из страниците на толстоистките списания. Вече стана дума, че експериментът на Торо е индивидуален, докато комуните на толстоистите са колективни, но отвращението от болната градската залянялост и възхищението от природния начин на живот е нещо, което ги свързва дълбоко. През 1904 г. в сп. „Лев Н. Толстой“ е поместен преводът на текста на Торо „За държавата“ (г. II, бр. 4); още в първите си годишнини и сп. „Възраждане“ публикува компилирана от Димитър Жечков биография на Торо (год. I, бр. 7 – 8), „Мисли върху гражданското неподчинение“ (год. I, бр. 7 – 8), „Философия на естествения живот“ (год. II, бр. 4). През 1909 г. под № 66 от библиотека „Възраждане“ излизат 23 страници от „Уолдън“, подбрани и преведени от Христо Досев, които той озаглавява „Как и защо живях около Валден. Опит за прост живот“ и нарича „най-важното и

известно в света съчинение на Торо“, надявайки се, „че и у нас то ще срещне също такъв прием, както у всичките други народи“ (Досев 1909: 7).²⁰ В първите десетилетия на ХХ век Торо често е публикуван в броеве на толстоистките списания, като неизменно с тях го сродява противопоставянето между изкуствения град и естествения природен живот.

В споменатия текст на Андрейчин от 1947 г. той наближава на страданията на човека от скъсването на връзката му с природата, със слънцето, небето, чистия въздух, природните явления, растенията, животните. Капсулирането в неестествеността на града е описано по начин, който днес, 76 години по-късно, може само да ни поразява с актуалността си и отново да ни внуши често появяващата се при четенето на толстоистки текстове мисъл „и това е било тогава, а да можеше сега да види какво е!“.

Краката им са винаги обути, пътят им е камъни с туктаме зеленина, домовете им са гробници, атмосферата им е задушна, пушечна, вмирисана от всякакъв вид изпарения: спиртни, газове, горивни, клозетни, кланични. Те слушат само шума на машините, на превозните коли и мотори, на уличната гмеж, на кръчмарската гълчава, свирките на автомобилите и фабриките, гърмежите на военните оръдия, бръмченето на аеропланите, звуковете на оркестрите из театрите и високоговорителите на радиото. Ако излязат вън от града из природата, те носят със себе си градската атмосфера: пушат, пият спиртни питиета, пекат меса, спят на закрито и задушно. Където и да бъдат, те са затворници и природата с всички свои величествени и мощни явления им се показва само из прозорец. Каква истинска

²⁰ Тази подборка излиза отново през 1918 г., като са прибавени „Висшите закони“ (също избирателно) и „Философия на естествения живот“ (Торо 1918).

радост и истинско щастие може да има такъв живот?!
(С. А. 1947: 130)

В немалко свои текстове българските толстоисти наблягат на природата като алтернатива на болестния неестествен градски живот, описват стремежа за сливане с нея, за единение с всемира. В приложения тук текст „Колонията на „Възражданци“ в България“ Христо Досев свидетелства, че когато в Швейцария през 1906 г., отказал се вече от следването си, се присъединява към малка земеделска колония, за първи път усеща природата, която дотогава му е била чужда. Тя му се открива постепенно, през работата във, сред, ведно с нея. Досев разказва с особен ентузиазъм за първия път, в който се слял с природата – в един красив летен ден, прекаран в косене на трева:

Аз гледам планината, езерото, последните блуждающи слънчеви лъчи, чернеющата гора. И изведнъж чувствам, ясно чувствам, че това не е отделно от мене, че и аз, и планините, и гората, и езерото, и лъчите сме едно велико цяло. От мене отлита всичко. Остава само съзнание и усещане на Единното, Великото и Прекрасното. (Досев 1923: 82, тук с. 189).

За Досев това Единство е „просветление“, „най-добрата радост“, „най-добрата свобода“ (с. 82).

Съответно и поетическите опити на толстоистите също имат за своя повтаряща се тема въпросното сливане с природата. Ето няколко илюстративни и неизчерпателни примера. В свое незаглавено стихотворение от стихосбирката „Моето утро“ (1924) Йордан Ковачев пише:

*Тъй слял се цял с природата безкрайна,
Забравям аз тъгата си потайна,
И сладък мир в душата ми повея.*

(Ковачев 1924а: 19)

Стефан Андрейчин рамкира стихотворението си „Изгряла е зората на живота...“ (1907) със следната строфа:

*До вчера беше зима – всичко запусъто,
виеха навсъде диви зверове...
Но пролетното слънце видехме изгряло,
видехме да духат южни ветрове
и да стане всичко весело, засмено.*

(Андрейчин 1907б)

Това стихотворение представлява както фигуративна възхвала на новия живот, който толстоистите са избрали и реализират, така и всъщност буквално предаване на някои особености на техния живот – тежката зима, радостта от пролетното пробуждане на природата, от слънцето.

Още в първия брой на списание „Възраждане“, който излиза през януари 1907 г., е поместено аналогично стихотворение на Андрейчин (неозаглавено), описващо мразовитата и зла зима, която е покрила със снежна покривка черната земя и е скрила зародиша на новото – но с идването на пролетта животът ще закипи отново – с цветя, птици, слънце и любов (Андрейчин 1907а).

Но разбира се, ясно е, че паралелизмът с природните сезони е само удобен, а не абсолютен, защото тази толкова често употребявана тема понякога бива преобръщана, за да се даде приоритет на вътрешното – винаги най-важното по пътя към усъвършенстването. Пример в това отношение е стихотворението без заглавие на Любен Иванов от 1920 г., което показва как пролетният бурен разцвет може да не кореспондира с душевното състояние:

*Навън е пролет... Буйни песни
Облъхват цялата земя;
А във душата зима вечна,
Кога не никнат там цветя...*

И обратно, зимната тъга може да е в разрез с обновлението във вътрешния свят:

*Навън е зима... И вред скучно
И вред е тъжно по света;
А във душата радост бурна,
Когато там е Любовта...*

(Иванов 1920)

Отново, както е според толстоистките схващания, приоритет има вътрешният свят и неговото нравствено усъвършенстване, един от пътищата за което е сливането с природата.

Това сливане, вече стана дума, често е неотделимо от труда. Животът в комуните е неразривно свързан с природата, трудът се изживява като сливане с природата. От една страна, трудът осмисля живота на човека по един особено значим етично-социален начин, описан от Иван Унджиев така:

Истински ценното в бита на примитивното общество е простотата, природата и онова цялостно съществуване на човека, който, погълнат от светостта на огромен и непрекъснат труд, достига до най-голяма етично-социална реализация. (писмо на Иван Унджиев до Люба Унджиева, 19 – 21 юли 1927, в Балкана, Равни камък, цит. по Унджиева 2002: 37)

От друга страна, този труд слива човека с всичко природно и осмисля живота му като част от един хармоничен всемир, в който той се чувства здрав, бодър и пълноценен. Членовете на кооперативното стопанство в Мечкюр/Прослав особено много се гордеят с това, че и децата им са част от това природно единение, че „растат и се развиват свободно на чист въздух, слънце, закаляват се във

всички условия на времето и не се глежат над глупави играчки, а се приобщават към занаятите на родителите“ (С. А. 1947: 131). Така децата „израстват в помощ на семейството, а не в тежест като гражданските деца, които родителите хранят и когато са вече женени и с деца“ (пак там). В сп. „Прослав“ (1946 – 1947), в което има и фотографии, с гордост се показва и в образи природният трудов живот на кооператорите, напр. „Беритба на ябълки“, „Един кът от стопанството“, „Дърво в разцвет“. Но прави впечатление, че с още по-голяма гордост се поместват и фотографии на децата в стопанството и на тяхното щастие сред природата и селскостопанските пространства, напр. „Нашите деца – след игра в снега“, „Нашите деца – в зимно настроение“, „За ябълки“, „В парниците“, „Нашите деца – между оранжерии“.

В днешно време, и в още по-голяма степен покрай рестрикциите около кризата с Covid-19 в началото на 20-те години на XXI век, в България се очерта отчетлива тенденция да се купуват или строят къщи на село. Редица села се радват на нови жители, млади семейства се преместват от града в по-здравословна за тях и децата им среда. Ценен урок, който можем да научим от опита на българските толстоисти, е, че истинското единение с природата не представлява пренасяне на градския лукс в селски условия, както някои имат склонността да го разбират. Истинското единение с природата е всъщност живот като част от всичко околно, живо и неживо природно, живот в труд, обич, уважение към хората и другите живи същества, взаимопомощ, братство, радост от естеството в неговата цялост и в отделните му елементи.

Всъщност вегетарианските колонии и земеделските комуни не са единственият начин за сливане с природата, познат на българските толстоисти. Интересен житейски избор прави Илия Стефанов, който, макар да има къща на ул. „Раковски“ в София, със семейството си се отказва от

живота в градския център и заживява в специално построена къща в Красно село с голям двор, за който той и жена му се грижат. В градината си те отглеждат три неща: цветя, малини и овощни дървета – цветята те схващат като духовна ценност с безспорна надпоставеност над материалното (Митев 2021: 143 – 146). Илия Стефанов и съпругата му Райна Манушова-Стефанова са неотделими от градината си, а цветята им възпяват философията им на абсолютно предимство на духа пред тялото: „Цветята одухотворяват и може да се каже осмислят градината, а зеленчуците са просто полезни за тялото“ (с. 144).

Заслужава да се отбележи и един друг тип мечтано сливане с природата, за който Христо Досев пише в свое писмо до Наталия Страхова през 1913 г. – „все м[у] се мярка във въображението тропическата картина“. Досев споделя как всички вече мечтаели за тропически страни, „посред красива природа, дето без изразходване на много труд ще имаме възможност да се храним от плодовете на природата“ (Страхова 1922: 104) – кокосово мляко без мизирма на кравешки тор, банани, ананас, портокали, слънце, прохлада, къпане в морето, разходки, „поработиш, за да си физически бодър“, а в останалото време – четене, мислене, писане. Тази тропическа представа е лесно обясним антипод на тежкия труд, който е неизменна част от толстоистките поселения. Мечтата по сливане с природата, даряваща човека с цялото си изобилие без особени усилия от негова страна, носи една презокеанска екзотичност, каквато реално в Америките през XX век вече не съществува в този си вид²¹, а повече напомня описанията на мореплавателите от предишните векове на живота на някои племена по откритите от тях острови. За подобна изобил-

²¹ Срв. напр. тежестта на реалния живот в Бразилия от 30-те години на XX век, разказана през свидетелския поглед на Матвей Вълев („В страната на вечното лято“, Вълев 2022).

на, но все пак европейска, природна другост мечтае и Петко Росен и все изкушава приятеля си Стефан Андрейчин с тази своя мечта:

Аз също съм му близък и все го блазня с надеждата, че бъдещото наше поселение ще бъде на юг, към Бяло море. Ще имаме овощна градина с всички плодове: маслини, жълточервени портокали, лимони, сочни, капещи от медовина смокини, нарове, кестени, орехи и цветя. Каква радост свети в ясните, сиви, спокойни очи на Андрешко! Облакътيل се и полуобхванал дългата си мека, кестенява и възжълта брада, той сияе пред мисълта, че ще излезе из задушливия Бургас, ще потъне в божествената природа, за да ѝ даде всичко свое хубаво и вкуси повечко от нейните неизброими прелести и сладости. (Росен 1963: 119)

Сливането с природата е показано и от още една гледна точка в списание „Наука и разум“, излизало между 1924 и 1927 г. В него се промотира природосъобразен начин на живот и се акцентира на здравословните ползи за човека от него и на огромните вреди от градската деградация. Още в първия брой на списанието д-р Лазар Аджаров привежда нравствени и медицински основания защо съвременният градски живот е вреден и воден от инерцията на безнравствеността.

Ние сме автомати на тази инерция: увличаме се по мода и външен блясък, търсим накити; посещаваме балове, концерти, театри, циркове, защото ни е втълпено, че ако ги отхвърлим из живота, ще престанем да бъдем напредничави и културни; пием по кръчми и кафенета, защото виждаме, че болшинството пие и считаме това за полезно и нормално; пушим и ядем месо, защото виждаме, че всеки наоколо ни пуши и яде за удоволствие; живеем кух, несмислен живот, който напълно хармонира с живота на околните. (Аджаров 1924: 16)

Наместо това, ние би трябвало да се обърнем към „основното начало“, известно ни от всички учения на мъдрци и философи през вековете, а именно „живот съобразен със законите на природата“ (пак там). Животът по-близо до природата или сред нея, твърди Аджаров, е естествен, целебен и водещ до дълголетие. Болестите не бива да се лекуват симптоматично, а с цялостна промяна на режима и начина на живот – днешната медицина лекува, докато утрешната медицина е основана на предпазването и въздържанието (с. 18), тя ще лекува „болните условия, преди всичко, па тогава заболелите субекти“ (с. 22), тя е „наука за природосъобразен живот, за рационално хранене, за въздържание, наука за състрадание, за лекуване пороците, а не техните последствия“ (с. 23). Изключително актуално звучат визиите за индивидуална профилактика, ориентирана към отделния човек, и социална профилактика, идваща от Парламента и подета от цялото общество. Тази линия д-р Аджаров прокарава и в други свои статии в списанието, например в „Народна, научна и природна медицина“ народната медицина се смята за отживяла и вредна, лечебната медицина е необходима в днешния ден, но в утрешния ден ще триумфира природната медицина, основана на предпазването, на промяната на индивидуалните и социалните условия, в които човекът е напуснал природните закони, упоява се, преяжда, гладува, бяга от слънцето, мрази леса, издига в култ похотите (Аджаров 1926).

В общи линии това е и цялостната политика на сп. „Наука и разум“: против моралната деградация в града, алкохола, тютюна, морфинизма, самоцелното полово общуване, войната; и ЗА въздържанието, вегетарианството²², хигиената, витамините, спортуването, природосъобразния

²² Няма да се спирам на критиките на списанието към Българския вегетариански съюз и сп. „Вегетариански преглед“, тъй като полемиките между различните последователи и групи последователи на Толстой не са предмет на настоящото изследване.

живот – всичко това подкрепено с немалко статистики, таблици, информация за калории, състав на храни, грамажи и т.н.

Ще завърша тази глава с още един път за сливане с природата, очертан във вестник „Международен дух“ от 1928 г. В статията „Туризм, въздържание и вегетарианство“, подписана с инициала П., трите елемента на заглавието са обявени за „трите здрави основи на новата култура“ (П. 1928: 3). Акцентираният тук път за сливане с природата е туризмът. Този „международен стремеж към излети, екскурзии и туризм“ е наречен дори „нова духовна вълна“, връщаща ни към майката природа и скрития зад нея Творец.

Отдалечеността от природата е дало мизерията и изкуствения живот в големите градове: Лондон, Париж, Берлин и тем подобни по-малки, които вървят по същия път. Там, в тия човешки мравуняци, с големи здания, оскотели, живеят и гинат с десетки хиляди разумни същества. Те не знаят топъл слънчев лъч, не познават красотата и нежността на тревицата и полското цветче. Това е упадъкът на човечеството, това е зло, което е описал Осв. Шпенглер. (П. 1928: 2)

Вегетарианство

„Ние, анархистите-натуралисти, които искаме да изградим едно идеално общество въз основа на любовта, свободата и братството, трябва да започнем първи да живеем, доколкото е възможно, съгласно с нашите идеи; и като изхвърлим месната храна, няма съмнение, стремежът към живот, близък до природата, ще се развие много у хората; те ще станат по-съзнателни и по-достъпни на социалните и морални чувства. Вегетарианството е първата стъпка към естествения живот.“ (Хамбургер 1908: 185)

В основата на вярванията на толстоистите по отношение на природата стои уважението към другите живи същества – не само хора. Сред амбициите на колонията на „Възражданци“ например ясно е заявено, че те не желаят да експлоатират за труд хора и други живи същества:

Да не се ползваме не само от робския труд на другите хора, но и от труда на животните. Да поддържаме своя живот и да водим цялото си домакинство само със своя личен труд, без да се ползваме нито от наемни работници, нито от животни. (Досев 1923: 86, тук с. 192)

Други толстоисти не са толкова крайни в амбициите си и все пак използват труда на животните, но като общо място може да се посочи *отказът от убиване на живи същества за храна*. Вече стана дума, че вегетарианството у нас е „неразделно от разрастването на толстоизма“ (Константинов 1929: 21), двата процеса са неразривно свързани. Както отбелязва Павел Теохаров (б.г.: 75): „Разпространението на вегетарианството в България, което след Първата све-

товна война взе внушителни размери, се дължи изключително на пропагандата на Толстоевите идеи“ и поспециално на сп. „Възраждане“ и на Българския вегетариански съюз. Въпросните размери на разпространение предпоставят осмислянето на вегетарианството от страна на някои хумористични (и не само) автори от първите десетилетия на ХХ век като „мода“ и обект на присмех²³ – позиция, от която остава „неразпознаваема по-сложната идеологическа постройка на вегетарианството“ (Стоянова 2022: 286). Докато всъщност мнозинството от вегетарианците от онези времена, и със сигурност в най-голяма степен последователите на Толстой, стъпват именно върху идеологията на безкръвното хранене и неубиването на живи същества.

Основополагаща за *вегетарианството като път за нравствено усъвършенстване* е статията на Лев Толстой „Първото стъпало“, в която той представя духовното израстване като дълъг и сложен процес, илюстриран с образа на стълбата. Позовавайки се отново на всички религиозни и нерелигиозни нравствени учители на човечеството (по логиката на включването, разгледана в първата глава на настоящото изследване), Толстой (1929: 288) настоява за „определена последователност в придобиването на добродетелите, нужни за добрия живот“. Тази стълба на усъвършенстването е илюстрирана от него с ученията на брамините, будистите, конфуцианците, древногръцките мъдреци, а в християнството – с живота на аскетите и монасите, докато в църковното християнство и в следващите

²³ Вж. примери в Стоянова 2022: 281 – 287, Захова 2020: 265 – 284. В руска среда емблематичен е примерът от „Дванадесетте стола“ на Илф и Петров (2013: 150), в който караците се безпарични Лиза и Коля намесват и Лев Толстой, Коля – като аргумент за въздържанието от месо, а Лиза – като контрааргумент, че графът нямаше да може да напише „Война и мир“ и „Ана Каренина“ само на вегетариански кренвирши.

го светски среди последователността е изгубена и се прокламира директен стремеж към висшите ценности. В тази статия Толстой отново демонстрира отвореността си към всякакви религии и философии и приемането им като нравствена амалгама, имаща за цел да открие и възпитава определени ценности.

И затова не може един нравствен човек, не казвам – християнин, но само изповядващ хуманността или поне само справедливостта, не може да не желае да измени живота си и да престане да се ползва от предметите на разкоша, които се приготвяват от работниците при такива условия. (Толстой 1929: 302)

Именно тази хуманност и справедливост, проповядвана от Толстой и защитавана отворено с най-разнообразни примери от многовековния човешки опит, по мое мнение показва руския мислител като точно обратното на това, в което често е обвиняван – религиозен фанатизъм. И неговите последователи, в България особено тези около списание „Възраждане“, възприемат точно такава широка, отворена, включваща мисловна и нравствена позиция, основана на вековно проверени в различни култури и периоди ценности.

В „Първото стъпало“ Толстой настоява, че прокламираният от църковното християнство скок към висшите добродетели е всъщност невъзможен директно, както е невъзможно изкачването до горен етаж на къща без минаването стъпало по стъпало нагоре. Първото стъпало към усъвършенстването според него задължително трябва да бъде въздържанието, но и то не е постижимо отведнъж, тъй като човекът има множество страсти и прищевки и борбата с по-сложните от тях трябва да започне от борбата с по-основните. И първо стъпало на въздържанието за Толстой е постът, борбата с чревоугодничеството, а първо стъпало на поста, на въздържанието от прекомерната упо-

треба на храна е въздържанието от употребата на месна храна, тъй като тази употреба е неморална: „употреблението ѝ е просто безнравствено, понеже изисква постъпки противни на нравственото чувство, изисква убийство и при това се предизвиква само от жадност и лакомство“ (с. 314). Както обикновено в късните си възгледи, и тук Толстой не е голословен, не проповядва непроверени и неизживени от самия него неща – затова и IX част на статията е разказ за собствените му преживявания в кланицата в Тула. Слушайки разказа на един от касапите, писателят си съставя много страшна представа за клането на животните, в резултат на която, пише той, „си мислех, както това често се случва, че действителността ще ми произведе по-малко впечатление, отколкото въображението. Но аз се излъгах“ (с. 310). Последващите описания на случващото се в кланицата са разтърсващи, предадени са като заснети с камера, от свидетелската позиция на потресен наратор, който не ни занимава с бушуващите си чувства, а ни прожектира директно ужаса пред очите си. Затова и част X започва така:

Не трябва да се преструваме, че не знаем това. Ние не сме шрауси и не можем да вярваме, че ако не гледаме, то не ще го има и туй, което не искаме да видим. А толкова повече не е възможно това, когато не искаме да видим самото това, което искаме да ядем. (Толстой 1929: 313)

Прочитът на този текст и особено на част IX е именно такъв директен поглед към непоносимо жестокия начин, по който едно красиво невинно живо същество се превръща в парчета храна, при това без да е нужна за оцеляването на човека. И не едно, а безкрайна върволица от подобни живи същества.

„Първото стъпало“ е написана през 1891 г. като увод към руския превод на „Етика на храната“. В България тази

книга е издадена от Христо Досев през 1911 г. под името „Етика на храната, или Пионерите на вегетарианството“ (модифициран вариант на книгата на Хауърд Уилямс „The Ethics of Diet“, 1883 г.) и представлява пъстра сбирка от автори и идеи от различни култури и религии, всички за-сегнали по някакъв начин ненасилието над други живи същества. По думите на Досев (1911: 4) книгата дава „бегли черти само на най-важните пионери на вегетарианството“, а именно: Питагор, Буда, Платон, Овидий, Музоний, Сенека, Плутарх, Климент Александрийски, Порфирий, Мани, Йоан Златоуст, богомилите, Монтен, Мъфет, Гасенди, Джон Рей, Милтън, Еке, Бернар де Мандевил, Хей, Чайн, Поуп, Томсън, Волтер, Дженинс, Русо, Карл Линей, Пресавен, Бернарден дьо Сен Пиер, Освалд, Никълсън, Глез, Шели, Ламартин, Меткалф, Струве, Даумер, Шопенхауер, Торо, Реклю, Карпентер, Кросби, Лев Толстой. След това статията на Толстой „Първото стъпало“ е публикувана и в тринадесетия том на 15-томното издание на съчиненията му (1928 – 1929 г.), в превода на Сава Ничев, който цитирам тук.

Това, което не знаех, пишейки книгата си „Защо се смее веселата крава? Отношения на хората към другите животни“ (2020), е, че „Първото стъпало“ излиза на български език още през 1902 г. в бр. 5 – 6 на сп. „Ново слово“ в превод на Сава Ничев. И още по-важно: Ничев изяснява, че това е първото цялостно издание на статията изобщо, тъй като в подцензурното руско издание липсват 8 ръкописни страници и има много изменени думи. Страниците той получил от Черткови от Англия, а Абрикосов допълнил подцензурното издание според оригинала, който се пази у Чертков: „Така щото благодарение на Черткова и Абрикосова тази важна статия на Толстия излиза напечатана в пълния си вид за пръв път на български“, пише Ничев (Толстой 1902: 7). Със сигурност може да се приеме за сериозен принос на българските толстоисти фактът, че

първата публикация в цялост на този фундаментален текст на Толстой е на български език. Преводът на Досев от 1911 г. е различен, но отново съдържа пълния текст на статията. В последните години на живота си Толстой неведнъж публикува за първи път в български толстоистки издания (преди всичко „Възраждане“) свои текстове, които изпраща в ръкопис в далеч по-свободната от цензура по това време България.

„Първото стъпало“ е наистина фундаментален за вегетарианството текст, в публикувания тук в Приложението текст „Л. Н. Толстой – апостол на Вегетарианството“ Янко Тодоров нарича статията „евангелие на Вегетаризма“, а в реклами във в. „Свобода“ (г. II, бр. 94, 13 септември 1925, с. 1; бр. 96, 27 септември 1925, с. 1) на излезлия като отделна книга в превод на Тотка Ненова вариант текстът е наречен „библията на вегетарианството“. Най-същественото в Толстоевия текст е, че той обосновава отказа от месна храна етически – и то не само като отказ от убиването на живи същества без реална нужда от това, но и като основополагаща част от едно дълго и сложно стълбовидно нравствено усъвършенстване. Другият много съществен аспект на статията е именно директният поглед към ужасите в клиниката. Този аспект всъщност прави текста изключително актуален и днес, век и четвърт по-късно, когато много често човекът изхожда именно от позицията, че „не само не може да причинява страдания на животните, но не може даже и да гледа това“ (Толстой 1929: 313). Ако бъде конфрнтиран със случващото се в клиниката обаче, той изведнъж прави връзката между кървавото насилие и чинията си. Отказът от директен поглед е нашият защитен механизъм, който Толстой оголва, конфрнтирайки ни пряко с жестокостта.

По не толкова фин и писателски майсторски начин ни конфрнтира с връзката между клиниката и месоядството Иван Коюмджиев в своя текст „Обикновено нещо“

(1920) – един твърд и гневен апел съобщения като цитираното от в. „Зора“, че през октомври 1919 г. в Софийската кланица са заклани 18 169 глави едър добитък, в никакъв случай да не се приемат като нещо нормално.

Ти, който не познаваш ужасите на салханата и който знаеш месото само във вид на пържоли и бифтеци, знаеш ли ти, че тези пържоли са били живо същество, което като тебе е искало да живее, което като тебе страда и се радва? (Коюмджиев 1920а)

Коюмджиев настоява върху правото на животното да живее, да се радва на светлината, разяснява как тези цифри заклани животни всъщност са „грамада от кървави трупове, които преди са дишали, чувствали, страдали“ и „колосално по безумието си убийство“ (пак там). Сравнението между смразяващия кръвта свидетелски разказ на Толстой за кланицата и обвинителния гневен апел на Коюмджиев показва много ясно, че макар двата текста да имат сходен заряд и смисъл, със сигурност „думите на мъдрите тихо изговорени се слушат“ (Еклесиаст 9:17). Усилията на толстоистите вегетарианци неминуемо са свързани не само с индивидуален избор, не само с тихо изговорена мъдрост, но и с директна пропаганда. Друг текст на Коюмджиев по повод ужаса в кланиците – „Там, край града...“ (1920), вече ни показва различен подход, по-художествен, по-описателен и по-близък до Толстоевия. Контрастно далеч от незнаещия и нехаещия град, това, което се върши в кланицата, има за свои свидетели само слънцето, звездите, земята, реката и всевиждащия повествовател. „Далеч от шумните улици на многолюдния град, край брега на реката стои голямо, мрачно здание. Високи зидове обикалят широкия му двор, като че ли ревниво пазят кървавата му тайна...“ (Коюмджиев 1920б: 7).

Във включения тук в Приложението текст „Въпроси за вегетарианството“ Илия Енчев отново обръща внима-

ние на основния ключ, предложен ни от късния Толстой: в започването от себе си, от вътрешното съзнание, от собственото превъзпитание. Енчев нарича вегетарианството смела и неизбежна крачка към оправянето първо на себе си, а посредством това и на света. По същата логика ще е интересно да се проследи как индивидуалният избор за безкръвно хранене се надгражда от колективни усилия и какви са техните приноси, недостатъци, уроци.

Като *индивидуален избор* вегетарианството има доказано най-здрава основа, когато мотивацията му е етична. Когато причините му са здравословни, икономически или други²⁴, то може да се чувства като усилие, и то понякога дори много трудно за индивида. При етична мотивация обаче изборът на вегетариански начин на живот не тежи и не се усеща от индивида като принуда. В своята книга „Толстой и Индия. Прикосновение к сокровенному“ (2000) Дмитрий Бурба успоредява религиозно-нравственото учение на Толстой с философията на индуизма. В частта за вегетарианството той обръща внимание, че „[и]ндуизмът не разглежда вегетарианството като някаква особена заслуга: то е задължително условие в живота на цивилизования човек“ (Бурба 2000: 163 – превод мой, К. З.). Респективно и Толстой през 1902 г. казва, че вече 20 години никога не е изменил съзнателно на вегетарианството – да го следва не му коства ни най-малък труд или лишения. Практически не губейки нищо, човек получава огромно преимущество: способността за състрадание към живите същества. Редица български толстоисти възприемат и изживяват много отдадено стълбовидното нравствено усъвършенстване, за което говори Толстой – като важна

²⁴ Любопитен случай е разказан за Люба Унджиева (бъдеща съпруга на Иван Унджиев) – като младо момиче тя заявява на Валентин Булгаков след IV вегетариански събор в Пловдив: „В моето семейство всички сме вегетарианци, но не по идейни, а по хигиенични съображения“ (Унджиева 2002: 28).

начална част на това израстване отказът от месо се явява естествена част от тяхната последователност: „тяхното вегетарианство е едно неизбежно последствие от стремежа им към нравственото съвършенство“ (Кацаров 1920: 10). В същата своя статия (спор с текст на д-р Харалампи Нейчев)²⁵ Димитър Кацаров отново набляга на вече неведнъж споменавания в предните глави акцент върху движението към съвършенството, а не върху неговото недостъпно в цялост осъществяване: „Идеалът е непостижим и затова движението е вечно“ (с. 11).

В текста „Вегетарианството и неговият напредък“, публикуван в сп. „Вегетариански преглед“ през 1920 г. и подписан с Я. Т. (най-вероятно главният редактор на списанието – Янко Тодоров), са открити три основни опорни точки на индивидуалния избор на вегетарианството: „отказът от месна храна вследствие на уважение към своята божествена същност, на състрадание към животните и на необходимостта да съгласуваме своя живот със законите на здравето и благоденствието“ (Я. Т. 1920: 1 – 2). Тези три мотивационни посоки можем да открием систематично развивани из страниците на толстоистките периодични издания. Третата – пълноценният здравословен живот, който вегетарианството гарантира, се застъпва в множество преводни и авторски текстове на лекари, учени, дългогодишни вегетарианци. С примери, научни факти, диетологични и медицински данни толстоистите последователно и аргументирано представят вегетарианството като „начин на живеене, при който човек добива здраве, жизнеспособност, бодрост, свежест и щастие“ (Андрейчин 1940: 3). Втората посока – състраданието към живите същества, се защитава през Толстой, през етична аргументация, понякога дори през личен пример, като Анастас Аврамов, комуто

²⁵ Полемиката между двамата продължава и в бр. 15 и 16 на сп. „Вегетариански преглед“ от 1920 г.

според Славянка Арнаудова (1925: 153) Вечната Правда е подсказала, че „животните са наши по-малки братя, че ние трябва да ги жалим, обичаме и се грижим за тях! И никоой не го видя вече да топи залька си в гозба, приготвена от мускулите на неговите по-малки братчета животни“. Първата посока, откроена от Янко Тодоров – „уважението към своята божествена същност“, всъщност следва увереността на Толстой и неговите последователи, че в живота си човекът може и трябва да се освободи от животинската си натура и да се приближи към Бога. В своята статия „Ролята на неубиването на животните в нравствения живот на човека“ Павел Теохаров (1925: 88) аргументира убедеността си, че „растителната-плодова храна подпомага нравственото развитие на човека, докато месната го задържа“. Той извежда характерологични обобщения²⁶ на база влиянието на храната – че аналогично на свирепостта на месоядните животни и кротостта и миролюбивостта на тревопасните и плодоядните животни, така и хората вегетарианци вследствие храната си са „кротки, тихи, въздържани, незлобливи“, докато месоядците са „жестоки, сприхави, невъздържани, буйни и притежават ред отблъскващи качества“ (с. 87), като и в двата типа констатира изключения. Като част от пътя към нравствено усъвършенстване специално внимание из толстоисткия периодичен печат се обръща и на децата, на техния хранителен режим, на педагогическата страна на вегетарианството, на детската състрадателност, на възпитанието в нравственост и любов към другите живи същества.

Като цяло в българските толстоистки периодични издания се печатат множество материали, прокламиращи и обясняващи вегетарианството. Голяма част от тях са пре-

²⁶ Подобни се срещат и в преводни текстове из толстоистките издания, като неизбежно прави впечатление прекалената генерализация, която съдържат.

водни, други са написани от български автори. В тези материали безкръвното хранене се представя като правилен начин на живот от морална гледна точка, но се излагат и обясняват и всички останали причини то да бъде прието: физически, здравословни, икономически и пр. Публикуват се и отделни книги и брошури, като сред най-важните е вече споменатата „Етика на храната, или Пионерите на вегетарианството“, издадена от Христо Досев 1911 г. Без да изреждам всички книги с подобна тематика, не бих пропуснала да спомена публикуваната през 1917 г. „Българската вегетарианска кухня. Ръководство за готвене на безмесна храна“ на Илия Стефанов²⁷ и съпругата му Райна Манушова-Стефанова (с второ допълнено издание от 1927 г.); паралелно писаното, но издадено през 1920 г. помагало на Жени Божилова-Патеева (Jenny) „Вегетариански другар. Наставления и рецепти за приготвяне на храна и питие за безкръвно и безотровно хранене“ (преиздадено през 1922 и 1925 г.), както и изследването на Стефан Андрейчин „Езикът на вегетарианството“ (1940). Примерите за вегетариански статии, книги и брошури са изключително много, като най-значим е приносът на списание и книгоиздателство „Възраждане“ – в репортаж от своя трети събор през 1921 г. Българският вегетариански съюз изказва благодарност на издателството, наричайки го „майка на вегетарианството у нас“ (Г. В. 1921: 27).

В края на 1919 г. като орган на Българския вегетариански съюз започва да излиза списание „Вегетариански преглед“. Списанието е пропагандно – използва морални,

²⁷ Илия Стефанов води и рубрика „Вегетариански ястия“ още от първата годишнина на сп. „Вегетариански преглед“ (1919 – 1920), в която свои рецепти публикува и помощник-готвачът на Софийската вегетарианска гостилница Христо Георгиев. Георгиев специализира вегетарианско готварство в Германия, става главен готвач на гостилницата (впоследствие ресторант на кооперативното дружество „Възраждане“) и учител на повечето вегетариански готвачи в България.

здравни, научни, статистически аргументи в полза на вегетарианството, предлага рецепти, съобщения от страната и чужбина. В неговата програма са заложени следните въпроси: 1) Етично и научно вегетарианство; 2) Природо-съобразен живот и естествени методи на лекуване; 3) Вегетарианството като педагогическа проблема; 4) Антиалкохолизъм; 5) Литература (стихове, разкази) из областта на вегетарианството; 6) Пионери и апостоли на вегетарианството; 7) Вегетарианска хроника в чужбина и у нас.; 8) Рецепти и насоки за готвене вегетариански ястия; 9) Вегетарианско кооперативно движение; 10) Книжнина (критика и рецензии). Списание „Вегетариански преглед“ излиза до юни 1931 г., като в последния му брой (год. XII, бр. 10, юни 1931, с. 145) се прави обобщение, че тези 12 годишни не са били напразни, а усилената пионерска работа е била резултатна и плодотворна:

Заживяло във време на голям всеобщ идеен подъем след световната война, списанието изигра една забележителна роля в създаването на едно здраво схващане за живота, във физическо и в духовно отношение.

Черпейки от чистите извори на световни учители, неговите вдъхновени редактори успяха да дадат на читателите си най-необходимото за един чист и щастлив физически и духовен живот.

И не напразно. Днес виждаме създаването на нови движения, зародени от проповедта на „Вегетариански преглед“ и многото му доброволни съратници.

От 15 септември 1931 г. започва за излиза сп. „Здрав живот“ с редактори Стефан Андрейчин и д-р Никола Станчев (впоследствие Павел Теохаров и Н. Станчев) – полумесечно списание за здравна култура и просвета. За оздравяването на човека във физическо и нравствено отношение списанието се заема със следните „отдели“: етика; храна и хранене; здравеопазване; спорт; домашна ле-

чебна хигиена; въпроси и отговори. „Здрав живот“ излиза до 1935 г., тогава приключва и дългият живот на сп. „Възраждане“ (1907 – 1935).

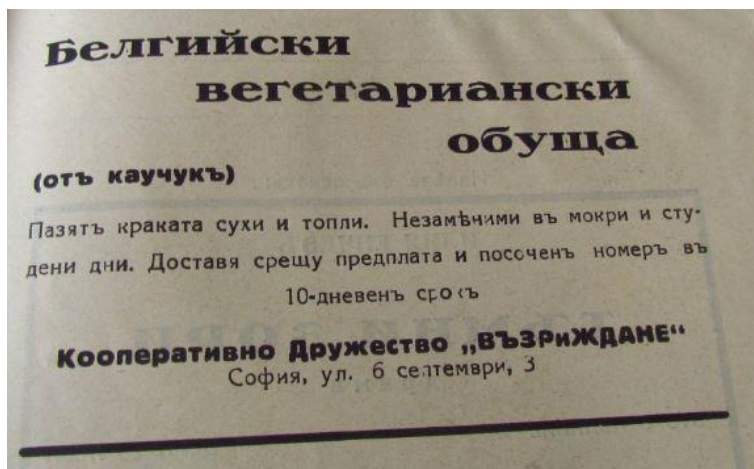
По толстоистките периодични издания биха могли да бъдат реконструирани основни топоси на вегетарианството, илюстриращи неговите *колективни измерения*, които надграждат индивидуалния избор. Историята на българското вегетарианство тепърва очаква своите изследователи, най-малкото за да не се стига до абсурда, отбелязан от Петър-Емил Митев (2021: 141), из интернет да пише, че „вегетарианското движение у нас се заражда най-напред в социалните мрежи“. Настоящото изследване няма да се захваща с подобна амбициозна задача, но ще маркира няколко опорни точки за бъдещи изследвания. Опитът на българските толстоисти с вегетарианството би могъл да се проследи исторически и да се осмисли културологично през следните колективни начинания:

а) Вегетарианските поселения, колонии, комуни

За тях стана дума в главата „Труд“ на настоящата книга, разглеждани са и в цитираните в нея текстове, но тепърва предстои да бъде систематизиран опитът им по отношение на вегетарианството като колективен избор. Из толстоистките периодични издания намираме сведения за техния земеделски опит, отглежданите от тях култури, трудностите в произвеждането и пласирането на продукцията им, начинът им на хранене. Варира и отношението в тези поселения към животните – използва ли се техният труд, консумират ли се млечни продукти, третирали ли се като равни (срв. „тъй нежно, тъй горещо ги обичаше и така много се грижеше за тях“, Арnaudова 1925: 156 за Анастас Аврамов).

б) Вегетарианските магазини

От страниците на толстоисткия периодичен печат могат да се получат ценни сведения за вегетарианските магазини в София и страната. Списание „Вегетариански преглед“ например редовно рекламира магазина на Вегетарианското кооперативно дружество в София – с продуктите, които той предлага, и цените им, като продуктите може да се изпращат и в провинцията срещу съответното доплащане. На цени по-ниски от пазарните на кооперативите се продават „картофи, праз, кромид лук, зеле, тикви, масло краве – центрофужно, петмез, кестени, слънчогледово масло и др.“ (н. а. 1920а: 12)²⁸. Предлагат се не само хранителни продукти:

сп. „Здрав живот“, год. I, бр. 5, 15 ноември 1931 г.

²⁸ В различните съобщения продуктите варират, но е интересна устойчивостта и колективистичността на глагола „раздава“, с който се обозначават продажбите в магазина.

в) Вегетарианските гостилници и ресторанти

Не само в София, но и в много други градове успешно функционират заведения с вегетарианска храна, които реализират теорията за пълноценен и здравословен живот без убиване на други живи същества и на практика, и то за широк кръг от хора. Янко Тодоров пише:

Че една вегетарианска гостилница е най-ефикасно средство за разпространение на вегетарианството между среди, слабо засегнати от идеализъм, и е живо възплъщение на желанието от вегетарианската мисъл резултат, е ясно за всички. Помимо всяка теоретическа аргументация гостилницата е единствено способна да докаже на невярващите, на скептиците, че те могат отлично да поддържат своето здраве и да задоволяват даже своя изтънчен вкус, без да поглъщат трупове на заклани животни; разнообразните комбинации на продуктите из царството на плодовете и растенията са напълно достатъчни за тая цел. (Я. Т. 1920: 3)

По данни на Българския вегетариански съюз в началото на 1920 г. в гостилницата на Българското вегетарианско кооперативно дружество се хранят повече от 150 души – храната е здрава, евтина и същевременно заведението носи над хиляда лева чиста седмична печалба (БВС 1920: 13). Ценни сведения се появяват и за множество гостилници в различни градове от страната (например по данни от сп. „Възраждане“ от 1924 г. кооперативни вегетариански гостилници има в София, Стара Загора, Плевен и Търново, а частни – 3 в София и по 1 в Пловдив и Варна (н. а. 1924: 96). По-нататък те стават и повече.

в. „Утро“, бр. 5311, 2 май 1927 г., с. 3

Сведенията за вегетарианските гостилници ни дават много ценна информация и за социалния профил на българските толстоисти и/или вегетарианци. В първата глава на настоящото изследване стана дума за акцента на Борис Йоцов (2022: 536) върху толстоизма сред народните слоеве и българската средна интелигенция, но сред българските вегетарианци има и „професори, лекари, юристи, писатели, икономисти, духовници, чиновници, и пр.“ (БВС 1920: 13). В студентските си години през 20-те години на ХХ век Генчо Пиръв работи като сервитьор във вегетарианския ресторант на ул. „Шести септември 3“, без заплата и без бакшиш, само срещу храна. Пиръв (2002: 87) разказва, че като келнери там работели млади хора, които впоследствие се реализират като учени, професори (Боян Кърджиев, Иван Унджиев и той самият), художници (Стоян Венев), актьори (Надя Костова), а сред клиентите повечето били интелектуалци. Сред редовните посетители са бъдещият професор романист Тома Томов, музикантите Андрей и Веселин Стоянови, писателите Николай Лилиев и Тодор Влайков, историкът Димитър Страшимиров. Вегетарианската гостилница функционира като клуб, организират се срещи, събирания, литературни четения (с. 88). Подобни не толкова добре познати интелектуални кръгове със сигурност заслужават изследователско внимание.

г) Вегетарианските дружества и организации

От страниците на толстоисткия периодичен печат може да бъде реконструирана и история на организирания вегетариански живот в първите десетилетия на ХХ век. Като орган на Българския вегетариански съюз (създаден през 1914 г. и реално активно заработил през 1918 г.) списание „Вегетариански преглед“ редовно информира за различните дейности на съюза, за изпълнението на неговите цели, за движението на статистиките (членове и съчувственици, финанси, издания, имоти и пр.), за случва-

щото се централно, из страната, в чужбина. Дават се сведения за различни вегетариански групи и дружества от поголеми и по-малки български градове и за техните конкретни дейности. Внимание заслужават и напреженията при колективните усилия, различията, полемиките, обединенията и разединенията. Изглежда, че по универсален закон навсякъде, където има човешка структура, съществуват и напрежения, но поради характера на своите вярвания толстоистите полагат особени усилия за тяхното туширане.²⁹

д) Колективни дейности по популяризиране на вегетарианството

Каузата за популяризиране на вегетарианството се реализира в разнообразни колективни форми: радетелите на безкръвното хранене изнасят сказки в различни градове из страната, представят реферати, правят се събрания, вечеринки. От сп. „Вегетариански преглед“ (год. III, бр. 5, 31 януари 1921, с. 81 – 82) разбираме, че пещерската вегетарианска група е дала литературно-музикална вечер с програма в полза на гладуващите в Русия, в резултат на което 4250 лв. са изпратени на Толстоевия комитет за подпомагане на руските гладуващи; в Козарско също; в Лом вегетарианската ученическа група е дала забава със същата цел. Отново в сп. „Вегетариански преглед“ (год. VI, бр. 4, 1924, с. 63) четем следното съобщение: „Софийската вегетарианска група урежда всяка събота вечер в салона на вегет. гостилница четения предимно на художествени творения: разкази, стихотворения и пр. и по един малък ре-

²⁹ В писмо от 1927 г. до най-добрия си приятел Генчо Пиръв Иван Унджиев пише: „Напоследък се правят и направиха отрадни усилия да се слоят всички идейни фракции: съюз, кооперация, „посредник“, Чичкото [Ст. Андрейчин – бел. моя, К. З.] с „Възраждане“ и Ценко Цветанов за задружна работа. Сега и формално, и фактически работят и се душат заедно“ (Унджиева 2002: 217).

ферат...“; понякога тези четения са тематични, например по случай 5-годишнината от смъртта на Христо Досев (сп. „Вегетариански преглед“, год. VI, бр. 5, 1925, с. 79) или по повод събитията от 1923 г. и последвалия терор – събрание, на което говори Тодор Влайков, а Генчо Пиръв прочита манифеста на Лев Толстой „Не мога повече да мълча!“ (Пиръв 2002: 88). На лекцията на Димитър Кацаров „Миналото, сегашното и бъдещето на вегетарианството“ в Софийския университет на 11.11.1919 г. залата е пълна с „граждани, професори и студенти“, има и много правостоящи („Вегетариански преглед“, год. I, бр. 5, 1919, с. 7 – 8; в същия брой е отпечатан и самият реферат). Две сказки в София е изнесъл и Рабиндранат Тагор³⁰ през ноември 1926 г. (сп. „Вегетариански преглед“, год. VIII, кн. 3, 1926). Примерите са много и систематизацията им би била приносна.

Последният щрих, на който бих искала да обърна внимание в тази глава, е свързан с две много тясно обвързани с каузата на вегетарианството каузи: *борбата с алкохола и тютюна*. Разказвайки за постоянното гуляене по кръчмите на Матвей Вълев и приятелите му, Елисавета Багряна казва нещо, което днес ни звучи анекдотично: „Само Лилив не пиеше. Той беше вегетарианец“ (Сарандев 1990: 96). Но всъщност то много точно отразява сдвойването на тези каузи – за българските толстоисти въздържанието включва освен отказ от месото, също и от алкохола и тютюна. Особено трезвеността е огромна кауза – има редица организации, сказки, периодични издания, преводни и оригинални статии.³¹ Противоалкохолният апел

³⁰ Изписван Тагоре.

³¹ По линията на противопоставянето между Толстой и Маркс е интересно, че в „Манифеста на комунистическата партия“ въздържателните дружества са отнесени към консервативния или буржоазния социализъм:

„Богу или Мамону“, в който Лев Толстой обяснява нравствената несъстоятелност на опияняването и житейските опасности от употребата на алкохола (дори в умерени количества), излиза като отделна книжка още през 1896 г. в Сливен в превод на Денчо и през 1897 г. във Варна в превод на Сава Ничев. Много от последователите на Толстой посвещават огромни усилия на каузата на трезвеността (особено ангажиран с предпазването на младите поколения в продължение на десетилетия е Генчо Пиръов, вж. Трифонов 1992: 64 – 66). Каузата се прегръща и от жени, например отдадената активистка за въздържание Ана Илиева, която настоява, че за да върви напред животът, са необходими идеалисти, и то въздържатели. Идеалист според нея е:

Тоя, който, въпреки всичко, следва своята идея, кой не иска, а дава на живота. Раздава светлина с пълни ръце. Който е презрял материалните блага и с усмивка ги отблъсква, вперил поглед напред. (Илиева 1925: 71)

В своята статия „Художници алкохолици“ Добри Юруков обръща внимание на широкото разпространение на алкохола из всякакви социални среди: пият и простаците, и хората на тежкия труд, и безработните, и престъпниците, и чиновниците, и учениците, и учителите, и държавниците, а също и художниците, към които в тази статия Юруков (1923б: 47) апелира да не използват алкохола за патос и въображение. Спиртоманията според него е „навикът да се

„Една част от буржоазията желае да излекува социалните недъзи, за да осигури съществуването на буржоазното общество.

Тук спадат икономисти, филантропи, хуманисти, поборници за подобряване положението на трудещите се класи, организатори на благотворителността, членове на дружествата за закрила на животните, основатели на въздържателни дружества, всевъзможни реформатори на дребно. Този буржоазен социализъм е разработен дори с цели системи“ (Маркс и Енгелс 1984 : 67).

пие“, който навик има „психологическа подкладка“ (с. 48) – един всъщност доста мотивиран и актуален и днес възглед.

Каузата се отстоява и с литературни средства, публикуват се текстове от различни жанрове, включително и поетически, като например неозаглавеното стихотворение на Йордан Ковачев от 1924 г., чиято първа строфа звучи така:

*Когато ни поднасяш спирт, тютюн и труп,
Нима не се засрамваш, сестро моя,
Нима не чезне в твоя дух покоя,
Кога повтаряш този навик стар и груб?*

(Ковачев 1924б)

Нататък строфите на стихотворението детайлизират вредата от отделните пороци, но първият стих е показателен за разпространеното им схващане като част от едно общо зло. А това зло няма място в чистия нравствен живот. Без преувеличение може да се каже, че в повечето български толстоистки текстове от първите десетилетия на XX век алкохолът и месото се схващат сдвоено като общ източник на развала. Или казано с думите на Стефан Андрейчин:

Да не яде човекът месо и да не пие спиртни напитки от съзнание за обществено и лично благо е велико нещо. [...] Няма пиянство, няма убийство – има нравствен живот, чист, радостен живот.

Ето, това е вегетарианството! (С. А. 1937)

Ненасилие

„Преди всичко Толстой никога никого не е учил, никога не е проповядвал да се не противим на злото, а ни казва да не му се съпротивляваме с насилие.“ (А. И.)

Разбира се, вегетарианството и ненасилието са пряко свързани – както от самия Толстой, така и от последователите му. Ето как сп. „Възраждане“ анонсира сп. „Вегетариански преглед“:

В стремежа към нравствено съвършенство и по-добър и разумен живот вегетарианството е за днешното човечество първото стъпало, което най-лесно и най-леко може да бъде достигнато. А престане ли веднъж да убива, за да се храни, престане ли да се мърси с кръвта на животните и навикне ли към такъв живот, човечеството неминуемо ще се погнуси и от човешката кръв, ще се отвори и от всяко убийство, а най-вече да убива човещи. (И. Ц. 1920)

Връзката между двете се подчертава многократно – убийството на живи същества нехора се схваща като аналог на убийството на хора; масовото изстребление в кланиците се успоредява с войните; яденето на месо се представя като кръвожадност и като провокиращо склонност към насилие. Ето например какъв слоган стои на предната корица на сп. „Вегетариански преглед“, год. II, бр. 7, 8, 9, 10, 1921:

Струва ми се, че месото на заклани животни и човешкото „пушечно месо“ (на убити в полесражението) представят две явления, които взаимно се обуславят или най-малко взаимно се поддържат... Отвращението от кръвопролитие винаги ще бъде първият признак на човещина... И затова, повтарям, бъдещето, макар и

много далечно, принадлежи на вегетарианството. (проф. Бекетов, бивш ректор на Петроградския университет)

Вече стана дума, че някои от българските толстоисти се отказват не само от убиването на живи същества за храна, но и от експлоатирането им с други цели. В своята колония в с. Алан Кайряк „Възражданци“ си поставят за цел „от човека да не страда нито човек, нито животно“ (Досев 1923: 86, тук с. 192). И макар спорадично все пак да им се налагат компромиси (например веднъж да ползват селянин с волове или пък друг път кон), като цяло те разчитат на своя личен труд. Петко Росен свидетелства за рецепцията на това поведение от страна на селяните, рецепция полунасмешлива, полутъжна: „Добитъка не впрягат... сами се впрягат. Орат, копаят, возят“ (Росен 1927: 16), „Добитъка да щадят повече от себе си!“ (Росен 1963: 117). Селяните разказват на Петко Росен и редица куриози, как младежите откупували дадено хванато от тях животно, напр. дива котка (1927: 16) или лисица (1963: 116 – 117), само за да го пуснат на свобода, след което обаче селянинът или горският пазач така или иначе застрелвал животното, за да не яде кокошките. За отказа на някои от толстоистите от насилие към други живи същества има примери, които вероятно за мнозина биха звучали куриозно дори и в днешно време. Като отказа на болния от коремен тиф и умиращ Димитър Жечков да пие телешки бульон в болницата, защото не смята живота си за по-важен от този на теленцето (Досев 1923: 106, тук с. 208). Или като Стефан Андрейчин, който отсяда в празната къща на Петко Росен, но тихомълком си тръгва, защото (както се разбира впоследствие) не бил в състояние да убие дървениците в кревата, нито да съучаства в избиването им, като съобщи за тяхното присъствие (Росен 1963: 120). Или пък пускане на въшки, бълхи, мишки, да си „ходкат“ (пак там). Независимо доколко куриозно може да звучат някому подобни примери, те до-

казват, че ненасилието за някои толстоисти е *интериоризирано схващане на света*, а не външно наложена норма. И само като такова то може да бъде автентично и последователно (без да е фанатично, тъй като компромиси неизбежно понякога се налагат).

В толстоистките периодични издания има материали не само за вегетарианството, но и против други форми на измъчване и убийство на живи същества. Във в. „Нов живот“ например откриваме разнообразни статии: за кланиците, за лова, дори за кожите, като статията „Стойността на кожената дреха. Култура или варварство“, в която Валентина Топузова (1938) критикува избиването на животни за кожи „за палтата на десетките хиляди милосърдни дами от Европа и света“. Авторката описва ловенето, измъчването, убиването на животни за техните кожи и завършва с изключително актуално звучащия и днес извод:

Дотогава, докато такива сцени не престанат, човечеството няма право да претендира за култура, защото културата на едно общество се мери не по техническия напредък и открития, а по това, доколко то се съобразява с повелите на справедливостта, а една от повелите на справедливостта е – да не се измъчват и убиват животните. (Топузова 1938)

Ненасилието на човека към другите живи същества често се защитава и в поетическа форма. В стихотворението си „Животните“ Никола Венетов акцентира на греховността на човека в отличие от живеещите в хармония с природния закон животни:

*Не „нисши“ братя! – Хулна реч е таз.
Те равни нам са. Даже са по-горни:
Не знаят те разврат, лъжи позорни
И зли не биват нивга като нас.*

(Венетов 1920б: 1)

Емблематичен е и подривният „Марш на ловците“, който Йордан Ковачев написва през 1921 г. за обявения от Ловджийския съюз конкурс за марш за ловците. Стихотворението е публикувано в сп. „Вегетариански преглед“ и изобличава жестокостта на кървавото човешко хоби, което предизвиква ужас, сълзи и смут в природата.

*Във природата цветуща
В блясък, мир и красота,
Щом отидем ний, се спуща
Черний призрак на смъртта.*

(Ковачев 1921)

Ненасилието е един от основните пътища към нравственото усъвършенстване за Толстой и за неговите български последователи, като най-ключовата му форма е *непротивенето на злото с насилие*. Това непротивене изследователите свързват с джайнизма, будизма, индуизма; по-точно с ахимса – ненасилието (Бурба 2000: 127). Във варианта на толстоистите насилието се схваща като най-големия проблем в човешкия свят и поради това абсолютно никаква причина не може да го оправдае. В уводния текст към първата книжка от десетата си годишнина (1920) сп. „Възраждане“ формулира тази безкомпромисност така:

Неслужене на насилието. Никакво насилие на човек над човека, на народ над народа или на народи над народи в името на никакви идеи или учения. Нито финансови, нито верски, нито политически, нито никакви причини не може да има за войни и революции, за подготвяне към войни и революции.

Чрез насилието не се изкоренява никаква неправда, никакъв недъг, с каквито светът е толкова пълен, защото самото насилие е най-голямата не-

правда и най-големият недъг в света. Сатаната не унищожжава сам себе си.

(н. а. 1920б: 2)

В Приложението към настоящото изследване по този въпрос читателят може да прочете текстовете „Невръщането на злото със зло у Сократа“ от Павел Теохаров и „Борба без насилие“ на Ейдин Балу³². Американският пророк на пацифизма Ейдин Балу (1803 – 1890) е изключително важна фигура за Лев Толстой, важен е и за неговите последователи. Балу остава в историята със своите отстоявани цял живот пацифизъм, ненасилие, християнски анархизъм, социализъм, несъпротивление, аболиционизъм, както и като основател на общината Хоупдейл³³, просъществувала от 1841 до 1856 г. в Милфорд, щата Масачузетс, и основана на християнско несъпротивление и на практически християнски социализъм. Текстовете му³⁴ са от голяма важност за Толстой, а Балу, от своя страна, също следял творчеството на Толстой. През 1890 г. в американското списание „Арена“ Луис Уилсън публикува кореспонденцията между двамата, която показва взаимното им уважение, а също и някои различия във възгледите им за непротивенето на злото с насилие (Алексеева б.г.).³⁵ Последователите на Толстой в България също високо ценят Ейдин Балу. Текстовете от и за него се появяват неведнъж на страниците на сп. „Възраждане“, а също и в сп. „Ясна поляна“, във в. „Свобода“ и др.

³² Изписван Адин Балу.

³³ В оригинал: Hopedale Community.

³⁴ Много от тях са достъпни и онлайн, в систематизиран вид например на сайта на Friends of Adin Ballou:

<http://www.adinballou.org/worklist.shtml> [посетено 02.08.2023].

³⁵ Кореспонденцията е разгледана и от Маргарита Терзиева (2006) в статията ѝ „Лев Толстой и Адин Балу – епистоларен диалог между съмишленици“.

Друга важна фигура за толстоистите е аболуционистът Уилям Лойд Гарисън³⁶, чиито възгледи, поместени в бр. 3 на сп. „Възраждане“ от 1907 г., Христо Досев (1923: 118, тук с. 217) нарича „нашия общественно-анархистичен „символ на вярата“.³⁷ В тази своя декларация от 1838 г. Гарисън и сподвижниците му от Новоанглийското общество за несъпротивление³⁸ (сред които е и Ейдин Балу) осъждат насилието като форма на борба със злото, отхвърлят правителствата, властите и разделенията между хората и обявяват всички войни и приготовления за войни за „нехристиянски и незаконни“ (н. а. 1907: 138). Позовавайки се на множеството примери в човешката история за несъвместимостта на физическото насилие с нравственото усъвършенстване, декларацията настоява, че злото може да бъде победено само с добро и с любов (с. 139). В същия брой е публикуван и очерк на Толстой за Гарисън, в която Толстой (1907г: 183) обявява принципа на непротивенето като правило за устройството на живота на хората за истинската „велика заслуга“ на Гарисън.

По оста на пацифизма и непротивенето на злото с насилие можем да очертаем силния интерес на толстоистите и към живота и делото на Махатма Ганди. Сред основните автори на материали за Ганди са Георги Вартоломеев и Борис Гюдюлев. Вартоломеев печата просторни статии, сред които „Освободителното движение на Ганди в Индия“ в сп. „Възраждане“ (1922) и „Махатма Ганди“ във в. „Свобода“ (1924). Последната от тях е по книгата на Ромен Ролан за Ганди, която Вартоломеев превежда и издава през 1924 г. Борис Гюдюлев също печата редица материали за Ганди във в. „Свобода“, като в своята статия „Махатма Ганди. Мироглед“ (1924) акцентира на огромното вли-

³⁶ Изписван Харисон.

³⁷ Вж. също и „Основите на нашето мировъзрение („Credo““) на самия Толстой (1908 г).

³⁸ В оригинал: New England Non-Resistance Society.

яние на Толстой върху Ганди: „по-сетнешната негова проповед и дейност са почти точно копие и приложение на Толстоевата проповед за непротивене на злото с насилие, за захвърляне кървавите оръжия и заменяването им с най-мощното оръжие – любовта“. Съпричастието, което толстоистите чувстват с възгледите и делото на Ганди, е изразявано нееднократно в техните периодични издания. В своята статия „Новото общество в Индия“, излязла през 1922 г. във в. „Ново общество“, Георги Шопов нарича Ганди „[н]ашия идеен другар“ и със силен антиколониален патос подкрепя ненасилствената съпротива и новото индийско общество, което „е по-страшно за властта от всяка кървава революция“. През 1926 г. е издадена книгата със статии на Ганди „Млада Индия“, а през 1942 г. излиза и неговата автобиография. Наред с материалите за Ганди, през 30-те години във в. „Нов живот“ излизат и статии за японския пацифист Тойохико Кагава, наречен японски апостол на мира и братството и успоредяван със самия Ганди (напр. „И Япония си има своя Ганди“, в. „Свобода“, 1934).

Не само в съвременността, но и в исторически план толстоистите търсят общността с живели в предишни векове автори и групи хора. Логиката на включването работи и тук: непротивенето е било изповядвано и практикувано от различни хора в различни епохи, което автоматично ги прави близки на толстоистите. В статията „Основното начало в Христовото учение“ (в сп. „Ново слово“, 1902, подписана от А.) например се изброяват множество поддръжници на непротивенето, сред които: богомилите, павликяните, менонитите, шекерите, квакерите, молоканите, назорените и духоборците в Русия (А. 1902: 14). Дават се за пример Ориген, Тертулиан, Петр Хелчицки, Уилям Лойд Гарисън, Ейдин Балу, Джонатан Даймънд, Даниел Мъсър и самият Толстой, който според автора на статията „самостоятелно достига до идеите си, а едва по-

късно научава за останалите сходни автори“ (с. 15). Този леко защитен модус спрямо оригиналността на Толстой не е често срещан – напротив, поддръжниците на Толстой, както и самият той, винаги акцентират върху общността на идеите, не върху тяхната собственост.³⁹ Респективно и когато квакерите получават Нобелова награда за мир през 1947 г., във в. „Нов живот“ (последното толстоистко издание, излизало до 1949 г.) се появява материал, твърдящ, че това ще зарадва всички борци за мир и братство между народите, активни на практика, сред които са „квакерите, духоборите, менонитите, моравските братя, назаряните, толстоистите, духовните християни и др.“ (Хр. В. 1947: 3).

Ненасилието най-често се извлича от самия Христос. Сред най-споменаваните от толстоистите негови думи са стихове 38 – 39 от глава 5 от Евангелието от Матей, когато в своята проповед на планината Христос казва: „Чули сте, че е речено: Око за око, зъб за зъб. А пък аз ви казвам: *Да не се противите злomu.*“ (Неса 1902: 15). След „злomu“ в този вариант от сп. „Ново слово“ (1902), а и в доста други варианти, е сложена точка и е игнорирано обръщането на другата буза, за да се акцентира именно върху непротивенето. При работата си с толстоистките текстове, а и сравнявайки със съвременни (онлайн и хартиени) издания на Библията, забелязах много интересен филологически проблем, който си струва да се отбележи.⁴⁰ Първата част на Матей 5:39 се появява на български език в два варианта: като заръка за непротивене на „злото“ или на „злия“.

³⁹ Например в своя текст „Основите на нашето мировъзрение („Credo“)" Толстой (1908г: 24 – 25) специално подчертава, че тези идеи не са нови, а са били изповядвани от много, много хора и групи хора, сред които: браминските мъдреци, будистите, китайците (и особено мъдреца Ми-Ги), Сократ, Христос, ебионитите, есените, катарците, албигойците, богомилите, моравските братя, квакерите, назаряните, персийските бабисти, духоборите.

⁴⁰ Благодаря на колегите си Регина Койчева и Христо Тодоров за помощта в „разследването“ на проблема.

Двата варианта имат своите основания във факта, че чисто граматически формите на мъжки и среден род в дателен падеж на използваното субстантивирано прилагателно в някои езици съвпадат. Така е и в гръцкия текст по отношение на субстантивираното прилагателно $\lambda\omicron\nu\eta\rho\acute{o}\varsigma$ ($\rho\omicron\nu\eta\rho\acute{o}\varsigma$), и в старобългарския текст, който според Зографското и Мариинското евангелие (Кол. 1999: 241) е непротивити са зълѡу – като това зълѡу е формата за дателен падеж единствено число и на прилагателното в мъжки род зълъ, и на средния род зълѡ. В църковнославянския текст съпадението е аналогично. Това съвпадение позволява свобода на интерпретацията, която може да се използва за различни акценти при тълкуването: с повишено внимание върху контекста (напр. Ханс Дитер Бец, установявайки, че думата може да се отнася за злия човек, дявола или безличното зло, предлага по аналогия със стихове 39б – 42, които визират извършители на зло, контекстуално да се допусне и тук личното значение, Betz 1995: 281); с акцент върху теологическото тълкуване (напр. Теофилакт Охридски отнася думата към дявола, т.е. „злия“, Теофилакт 1993: 72 – 73); с успоредяване със сходни по смисъл библейски пасаж (както е в Синодалната Библия, която предлага в бележка под линия паралелни текстове, подкрепящи значението „злото“, Библия 1992: 1200); с акцент върху идеологическия недоктринален прочит (като в случая с толстоистите, в който „злото“ определено е по-подходящият вариант); или в комбинация от някои или всички посочени интерпретативни посоки.

Злото за толстоистите е събирателен образ на целия световен порядък, който те се стремят да променят, но то има и конкретни проявления, често изтъквани по страниците на техните периодични и книжни издания. За да може „имотните и управляющите класи да живеят на гърба на бедната и невежествената маса“, се използва физическо насилие, представлявано от войската, и морално насилие,

представявано от поповете (А. 1902: 13). Докато целият живот на Христос, както и смъртта му, са следвали на думи и на дело принципа „не противи се злоту“, църквата е изкривила всичко това, за да може да установи власт. В резултат са се появили „най-големите петна в историята на човечеството: инквизицията и феодализмът“ (с. 14). Църквата подкрепя насилието и войските, дори насърчава новобранците да се бият, за да служат на Бога, княза и отечеството – в това според автора на цитираната статия (подписващ се като А.) няма нищо християнско. Не бива и да се съди и наказва, Христос ни учи да не го правим – респективно авторът е и против съдебните учреждения: от наказанията престъпленията не намаляват, а напротив. Християнинът не бива да плаща данък, който правителствата да използват за лоши цели, нито да участва в държавната машина. И в частния живот следва да спазваме все този принцип. Статията систематично проповядва налагането на принципа „не противи се на злото със зло“ като основополагащ и замяна на съществуващия крепящ се върху насилието строй със строй без насилие, основан на чистата християнска любов (с. 13).

Принципът за непротивенето на злото с насилие докарва на толстоистите множество критики, атаки, обиди, сред които обвинения в пасивност, липса на родолюбие, неефективност, безсилие. Толстоистите, от своя страна, неуморно разясняват същината на принципа, който обикновено не се схваща правилно от зложелателните критици. В своята статия „Критика. (Отговор на в. „Военни известия“)“ в сп. „Ново слово“ А. И. опровергава неверни твърдения в този вестник, сред които и изкривено разбиране на непротивенето на злото:

Преди всичко Толстой никога никого не е учил, никога не е проповядвал да се не противим на злото, а ни казва да не му се съпротивяваме с насилие. Значи първа длъжност на живущия човек е да се бори със злото,

но да се бори с него не със зло, а с добро. Защото, казва Толстой, ако се възпротивяваме на злото със зло, мъчно може да се определи от какво произлизат повече злини за човеческия живот: дали от туй зло, което вече съществува, или от онуй, което ще произлезе от нашето съпротивление на злото със зло. (А. И. 1902: 14)

Това уточнение – че непротивенето е със зло, а не изобщо – се среща често в текстове на българските толстоисти. Така и Георги Шопов, обръщайки се към църковниците, се чувства длъжен да наблегне: „Нашият принцип е: не се съпротивлявай на злото, но към него има още една-две думи: – със зло, затова никакво противоречие няма у нас, като воюваме със злото, на което в дадения случай считаме вас за олицетворение“ (Шопов 1903а: 38).

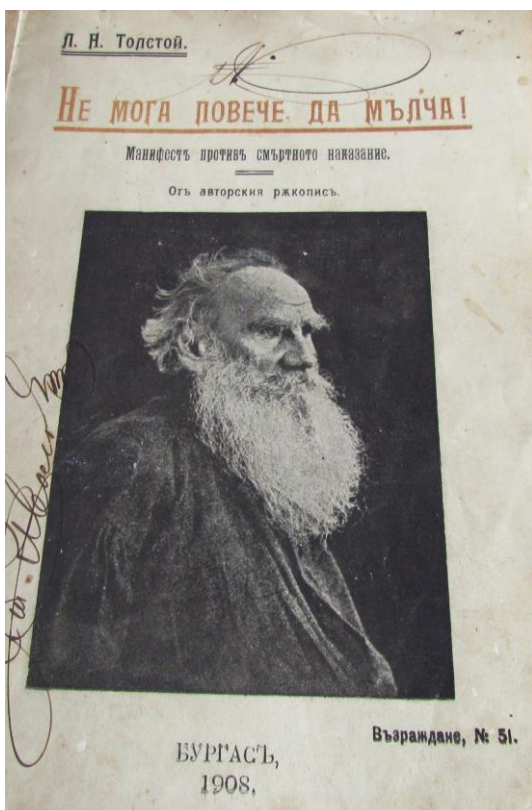
Категоричният отказ от насилието е още едно нещо, което отличава толстоизма от комунизма, наред с вече разгледаното в първата глава на настоящото изследване поставяне на духовното над материалното. Толстоистите съзнават и често подчертават несправедливостта и експлоататорството на капиталистическия строй, но те са категорично против революцията и директните сблъсъци като форма на промяна на обществения ред. Свобода, построена върху насилие, за тях е абсолютно неприемлива и не е истинска свобода; истинският нов ред и нов живот, пише Иван Коюмджиев, „се строи само от любовта, от взаимопомощта, от братството“ (Щурм 1924: 35).

Още от първия си брой през декември 1923 г. вестник „Свобода“ (по-политически критичен в сравнение с други толстоистки издания) категорично осъжда „юнските и септемврийските кърви“ и апелира за мирна, духовна борба. Насилието води само до още повече зло, а единствената противоотрова на злото, твърдят сътрудниците на вестника, е в доброто. В своята статия „Анархизма и насилието“ Йордан Ковачев е категоричен:

Всички извинения, всички омокотвявания на суеверието на насилието не са нищо друго освен пречки на истинския прогрес на човечеството. Който го извинява и оправдава социално, той съзнателно отдалечава деня на истинското освобождение. Никаква самоотбрана не дава на никого право да отнеме живота на никое живо същество. (Ковачев 1923: 2)

Като цяло патосът на в. „Свобода“ (1923 – 1935) е антимилиитаристичен. Стилът му е борбен, като насилието и войните се адресират и като цяло, и през множество конкретни проблеми у нас и в чужбина. Вестникът систематично спори със социалистите заради това, че те не приемат отказа от насилието.

Списание „Възраждане“, чиято линия е систематично просветителска, печата множество текстове на Толстой по темата за отказа от насилие. До смъртта на Толстой през 1910 г. немалка част от материалите пристигат в авторски ръкописи и появата им за първи път на български език е наистина сериозен принос на списанието. Такива са например текстовете на Толстой „Не убивай никого“ (сп. „Възраждане“, год. I, бр. 9 – 10, 1907, с. 8 – 29); „Християнството и смъртното наказание“ (сп. „Възраждане“, год. III, бр. 6, 1909, с. 401 – 413); знаменитият манифест против смъртното наказание „Не мога повече да мълча!“, излязъл първо в юбилейния сборник Лев Николаевич Толстой (сп. „Възраждане“, год. I, бр. 7 – 8, 1908, с. 407 – 425), а после и като отделна книга през 1908 г. и отново през 1924 г., както и много други.

*Музейна сбирка на читалище „Л. Н. Толстой – 1926“,
с. Ясна поляна*

В своята статия „Значението на отказа от военна служба“ Толстой нарича военната повинност „една от най-деспотическите, но и една от най-позорните мерки, избобретени някога от тираните“, която е възприета безпрекословно в Европа и „даже с някаква особена либерална радост“ (Толстой 1908в: 298). Толстой критикува харченето

на по-голямата част от богатствата на европейските народи в подготовка за изтребление на съседите им – позиция, която изглежда не по-малко актуална и днес. Според неговите вярвания законът на насилието трябва да бъде изместен от закона на любовта и това може да стане само и единствено чрез изменение на съзнанието (с. 302 – 303). И това ненасилствено изменение вече е започнало, доказват го множеството откази от военна служба, случващи се в Австрия, Прусия, Швеция, Швейцария, Русия и цяла Европа (с. 307). В краткото си обращение „До одного, отказал се от военна служба“ руският мислител се адресира към вътрешната съвест на човека, която традиционно според него би следвало да има определяща роля (Толстой 1924в). Именно чрез отказа от извършване на насилие над своите братя хората ще се освободят от „унижението, робството и невежеството, в което са изпаднали“ (Толстой 1908в: 307) и ще се пробудят за християнски праведен и мирен живот.

Водени от идеята за ненасилието, и в България някои от последователите на Толстой се отказват от военна служба. Емблематичен е примерът с Георги Шопов – той напуска военната си служба на 24 април 1900 г., като в писмото си за отказа пише, че не желае да воюва срещу творения на същия създател и не служи на отечество, защото цялата Божия земя е отечество на човека (Шопов 1903в: 8). За отказа на Шопов от военна служба и последвалия процес ценни материали могат да бъдат открити във в. „Свободна мисъл“ (седмичник, излизал през 1901 г., с наслов „съвършено независим“, с главни редактори д-р Петър Стоянов и д-р Никола Петков). В бр. 12 от 13 май 1901 г. е публикуван неподписаният материал „Георги Шопов пред военния съд“, в който е отпечатана речта на Шопов пред съда, придружена с редакционен коментар, че не са съгласни да има каквото и да било наказание над „този млад и истински апостол на истината“ (н. а. 1901). Редакторите изпращат новините за Шопов и неговата за-

щитна реч на Толстой, който отговаря с писмо с дата 29 май 1901 г. и добавя към него като релевантно друго свое писмо, писано преди няколко години като отговор на „един момък“. „Свободна мисъл“ отпечатва писмата под заглавие „Две писма до редакцията ни от Лев Толстой“ в своя бр. 16 от 10 юни 1901 г. Толстой изразява подкрепата си за житейския избор на Шопов и потвърждава своите убедени антимилитаристични възгледи, които – поради огромната им важност и актуалност и днес – прилагам тук в по-разширен цитат:

Колкото повече аз живея и мисля, и колкото по-сериозно мисля, като се приближавам към смъртта, толкова повече аз се убеждавам в това, че войската, т.е. готовите за убийство хора, е причината не само за всичките бедствия, но и за цялото развращение на нравите в нашия свят, и че спасението е само в това, което върши милият, скъпият Шопов. (Дано Бог го подкрепи).

Колкото повече живея, толкова повече се учудвам на слепотата на нашия учен свят (понякогаш ми се струва, че тази слепота е умишлена), който предлага всевъзможни средства за спасение на света от бедствията, но не предлага само онези, които непременно ще го спасят и от бедствията и от ужасния грях на убийствата, на които се дължи съществуващият строй, от който ние се ползваме. Не са слепи само правителствата, тези, които поддържат съществуването си с убийства и затова се боят от Шоповци повече, отколкото от всичките съседни войски. (Толстой 1901: 1)

В бр. 19 от 1 юли 1901 г. в „Свободна мисъл“ отпечатва и защитната реч на Георги Шопов пред Главния военен касационен съд, а в следващия брой (бр. 20 от 8 юли 1901 г., с. 3) се появява съобщение, че Шопов е осъден на три години и че е „брутално малтретиран“ – удряли го, защото отказал да козирува на часовете. Писма, разменени между Шопов и Толстой, са поместени и в бр. 24 от 5 август

1901 г. Толстой подкрепя и окуражава пребиваващия в затвора Шопов, а в свое писмо от 15 юни 1901 г. Шопов обяснява, че го съдят не заради истинската причина – че по християнски мотиви не може да служи военна служба и не може да върши неща, противни на нравствената му природа, а по изковани причини – че не отдавал чест, че не изпълнявал заповедите на военните и т.н., „отбягват правилното поставяне на въпроса“, защото не желаят да се опълчат срещу християнството.

Друг емблематичен пример за отказ от военна служба е Миньо Попов⁴¹. Неговата история е разказана подробно в статията на Христо Досев от 1908 г. „Откази от военна служба“. Около 20-ата си годишнина Миньо Попов започва да се увлича от социализма, а през 1906 г., след като случайно му попада брошурата на Толстой „Към работниците“, той преживява душевен преврат в посока връщането към природата и земеделския труд. През 1907 г. постъпва в казармата, където се измъчва няколко месеца, но след като се запознава с „Възраждане“ и литературата около него, той решава да напусне военната служба и да си отиде на село (Досев 1908: 58 – 59). Досев привежда подробни факти за процеса срещу Попов и за неговата присъда, публикува и някои от писмата му, а в следващия брой на „Възраждане“ (бр. 2, 1908) излиза и материалът на Добри Юруков „Делото по отказа на М. Попов“, в което процесът срещу Попов е преразказан по стенографските бележки на Юруков. Особено пространно и аргументирано е доказана несъстоятелността на речта на прокурора, открити са и неточностите по делото. И тук, както и при процеса срещу Шопов, тъй като няма как да се атакува директно християнството или заповедта „Не убивай!“, нарушенията се подвеждат в дисциплинарен режим като различни видове неподчинения (Юруков 1908а: 126). Писмо

⁴¹ Изписван също и като Миню Попов.

от Миньо Попов до Толстой (от 1 януари 1910, затвора Черната джамия в София) и отговорът на Толстой до Миньо Попов и до Христо Досев (от 4 март 1910, Ясна поляна) са публикувани в сп. „Възраждане“, год. IV, кн. 8 – 9, 1910, с. 687 – 688. Когато Толстой умира през 1910 г., група български писатели пишат апел Миньо Попов да бъде освободен от затвора – написва го Петко Ю. Тодоров, подписват го освен него и Пенчо Славейков, д-р Кръстев и Георги Шопов. Шопов отива и при Вазов, но той отказва да подпише с мотива, че е националист и не може да се отрече от себе си (Шопов 1926: 75).

По страниците на толстоистките периодични издания може да се реконструира както фактологията, така и идеологията на отказите от военна служба на различни българи. В настоящото изследване ще спра само с тези два емблематични примера, като добавя, че отказалите се да служат български последователи на Толстой никак не са малко. Сред по-известните от тях са: Добри Юруков, който бива закаран под стража в Самоков и освободен след писмено обяснение за отказа и медицински преглед (Теохаров б.г.: 61); Генчо Пиръв (Трифонов 1992: 4); Димитър Кацаров, който отказва да бъде мобилизиран в запаса през 1912 г. и е осъден на смърт, след обжалване – на 3 години затвор, заменени с нестроева служба, като отказът и съдът се повтарят и през Първата световна война (Теохаров б.г.: 65 – 67); Борис Друмев (Друмник), който след отказа си да служи през Първата световна война се самоубива в ареста през 1917 г. (Терзиева 2016: 52); Борис Хаджиниколов, който систематично се съпротивлява на активно включване във войната и понася редица страдания заради това (Теохаров б.г.: 67 – 68); Димитър Андреев; Георги Николов; Борис Гюдюлев; Минко Михов и др.

Изобщо неслуженето на насиетието и противопоставянето на войните е сред основните ценности, изповядвани от толстоистите. Антимилитаристичната тематика е

водеща в техните текстове и по нея се издават множество материали – на Толстой и на много други мислители.⁴² Сред най-интересните от тях бих отбелязала издадената от Димитър Жечков през 1908 г. книжка „Злото на войната. Мисли на прочути хора“ (№ 30 от библиотека „Възраждане“); илюстривания сборник албум „Война“ от 1921 г. с картини и текстове за ужаса на войната; материала „350 учени против войната“, излязъл в първия брой на в. „Нов живот“ (гл. ред. Стефан Андрейчин) от 1 ноември 1935 г. и разказващ за подписали се против войната психиатри и психолози (вкл. българина д-р Данаджиев).

Съвременният читател ще се учуди колко актуално звучат и днес антимилиитаристичните материали на българските толстоисти от първата половина на ХХ век. „Не всеки губи от войната“, твърди неподписан кратък анонс във в. „Нов живот“, в който се обръща внимание, че през януари 1938 г. износьт на оръжия на САЩ в достигнал 6 765 112 долара, една от най-големите цифри откакто се водят статистики (н. а. 1938). „Войната отдавна е изгубила всякакъв смисъл, дори за ония, от името на които я водят“, пише Добри Юруков (1938: 4) в навечерието на Втората световна война. „Трудът – създава и гради. Войната – унищожават и руши“, пише Минко Михов (1947: 161) след края на Втората световна война.

Трудът е радост и песен – възход и подем.

Войната – кръв, страдания и сълзи, глад и мизерия.

Няма благо по-голямо от труда, който е първата стъпка към братството и любовта.

⁴² В главата „Образът „Иисус Христос и войната“ на монографията „Евангелието в литературата на българския модернизъм“ (2005) Цветана Георгиева дава примери за антимилиитаристични художествени произведения на български писатели: Йордан Йовков, Йордан Ковачев, Петко Топалов и др.

Няма зло по-голямо от войната.

Трудът – това е бъдещето. В него е вярата, упованието, надеждата на народите.

Войната, само мисълта за която кара всяко човешко сърце да се свие с болка, е дело на мрачното и жестоко минало.

Усилията на всички съзнателни люде трябва да бъдат да направим войната отживелица, невъзможна занаят. (Михов 1947: 162)

Възпитание и обновление

„Така се роди то на село, при лопатата и мотиката, в девствената природа, и ето го носител вече 10 години на своето ново, чисто разбиране живота и зовящо хората да изоставят старите трапища и да тръгнат в живота по нов път.“ (сп. „Възраждане“, год. X, кн. 1, септември 1920, с. 1)

Рязкото и мощно отгласкване от периода 1945 – 1989 г. през 90-те години на XX век и през новия век доведе до инерцията на едно сякаш задължително заклеяване на сдвояването между идеология и изкуство. Особено когато идеологията е директно проповядвана през литературата и другите изкуства, това веднага събужда у редица хора подозрителност и неодобрение. Но разбира се, социализмът нито е измислил това сдвояване, нито ще е последният исторически период, в който то е било реализирано. Толстоистите искрено и убедено вярват, че могат да поправят злото в света, и в този смисъл последователно отстояваната им пропагандна, възпитателна, просветителска линия не е минус, а напротив – тя е големият плюс на техните словесни усилия.

В статиите, посветени на толстоистките издания, в поредицата „Периодика и литература“ на Института за литература към БАН редовно присъства критичност спрямо сдвояването между идеология и литература от страна на толстоистите. В статията за сп. „Вегетариански преглед“ се набляга на подчертана „илюстративност при подбора и присъствието на литературния материал“ (Димитрова 1999: 149) и „утилитарна роля“ (с. 151). Художествените произведения, публикувани в сп. „Ново слово“, пък са определени като „не твърде интересни, те по-скоро служат за илюстрация в горе-долу мерена реч на казаното вече в

„непоетичните“ текстове“ (Рупчев 1994: 97). В статията за „Възраждане“ се говори за „тенденциозност“, „груба предубеденост“, „идеологическа непроницаемост“, „интелектуален и рационален фанатизъм“ (Георгиев, Ватова 1994: 272). В настоящата книга аз предлагам да видим всичко това като основен плюс на толстоистките текстове и да преобърнем критиката, че „уредниците му не различават ценностите на идеята от художествените достойнства“ (пак там) в положително оценяване на тази принципност. Погледнато с добро око, всичко това говори за много внимателна и последователна идейна линия, която е хем консистентна, хем изключително широка като подбор. Ето как звучи това, погледнато с очите на проф. Борис Йоцов от речта му „Толстой у нас“ от 1935 г.:

Обаче, като се размислим по тази дейност, като вникнем по-дълбоко в това и като преценим това значение в духовния живот на българина, ние ще видим, че бъдещият историк на културна България няма да забрави толстоизма, като особено идейно движение в България.

Наред с марксизма, наред с естетизма на Пенчо Славейков, който се разви около „Мисъл“, ние имаме и една друга идейна група – толстоизъм, която се формира около „Възраждане“ и която преди всичко оказва особено въздействие върху духовното развитие на България. (Йоцов 2022: 532)

Моят избор е да гледам на толстоисткото наследство именно така. Последователно отстояването от толстоистите сдвояване между идеология и литература е всъщност тяхното голямо постижение, а не тяхна слабост. Вярата им във възпитанието и обновлението на човешкия род е толкова искрена и автентично отстоявана, че споява хетерогенното им словесно наследство в един цялостен макротекст, в едно огромно послание на любовта и доброто.

В следващите страници ще систематизирам няколко различни подхода на част от българските толстоистки периодични издания в усилията им за възпитание и обновление. Няма да разглеждам подробно всички списания и вестници (още повече че някои от тях вече бяха разглеждани в предните глави), а ще потърся различните им стратегии към *възпитанието и обновлението като път за нравствено усъвършенстване*.

а) Първопроходна стратегия

Първото толстоистко списание – „Ново слово“, с главен редактор Сава Т. Ничев, започва да излиза през февруари 1902 г. в София и има общо две годишнини, до 1904 г. В първия брой редакцията заявява, че ще помества материали със следното съдържание: 1) Обсъждане от християнска гледна точка зрение на най-важните духовни, политически и международни събития; 2) Статии върху свободата на съвестта, печата, за значението на държавата и църквата, за живота на работнишкия и привилегирован клас и економически въпроси; 3) Държавните, църковни и економически явни и скривани престъпления във всички държави и особено в България; 4) Сведения за Л. Толстой; 5) Критика на съвременното изкуство – указване на добрите и вредителни книги; 6) Върху физическия труд и вегетарианството; 7) Оригинални и преводни разкази, стихотворения, очерки, пътешествия и пр.; 8) Въпроси и отговори – размяна на мисли с читателите. В списанието ясно личи стремежът към сливане на идеология и изкуство – като избор на литературни произведения, които да се печатат, и като критически прочити на определени произведения като добри или вредни. „Ново слово“ застъпва линия на съзнателно избран морал, който първопроходно отстоява. В редакционната статия се акцентира на „дълбоката ни вяра в правотата и спасителността на този път и нуждата да го сочим и на други“ (Ред. 1902: 2) – линия,

последователно държана и през двете годишнини на списанието.

б) Пропагандираща стратегия

Списание „Лев Н. Толстой“ (1903 – 1906) има доста борбен, в някои текстове дори „войнствен“ модус. То е открито пропагандно и директно воюва с несправедливостта, църквата, държавата. Ето например как изглежда редакционният призив в началото на кн. 3, год. I, 1 април 1903 г.:

Ние се сражаваме в областта на духа. Ние се сражаваме против невежеството и лъжите, които затъмняват единствения закон за благо на всички хора – **Всеки да постъпва с другите така, както желае да постъпват и те с него.** Оръжието ни е словото и примерът на живота ни, доколкото силите ни позволяват да бъдем последователни в изпълнението на горния закон. (Ред. 1903а)

И следва стихотворението „Стани народ!“, подписано от Н., което подканя към бой с гнилата държава, короносците, мечоносците, пиявиците свети, величествата и пр. – в една нескрито възрожденска реторика, използвана не само в това отявлено чинтуловско стихотворение, но и из много от текстовете в списанието. Съобразно с това, често използван паралел е наричането на съвременното състояние на обществото „робство“, а на църковното и държавното ръководство – „тирани“. Като илюстрация на този борбен „освободителен“ модус тук в Приложението фигурира текстът на Георги Шопов „Нямало днес робство!“. В много от текстовете се използват тропи, познати отчетливо от възрожденската литература, най-знакови сред които са животинските образи на вълците, скотовете, овчиците, пиявиците, паразитите и пр. Като излезли изпод перото на Ботев или Левски понякога звучат призивите на Шопов в

стремежа му да събуди народа и да го извади от диктата на църковното и държавно управление:

Народе, бедний народе, ограбений, – приспаний – народе, нима ти няма да почувстваш, няма да разбереш, че царете, поповете, владиците, парламентарите, държавните мъже – това са пиявиците, които ти смучат кръвта – това са хиените, които ти късат и ядат месата; това са разбойниците, лъжците, лицемерите, които и тебе са преобърнали на разбойник, лъжец и лицемер, но не в ущърб на другито, но пак в твой.

(Шопов 1903г: 6)

Интересно е и системното прокламиране на антимилиитаристични възгледи с милитаристична реторика, редакцията на списанието говори дори за „антимилиитаристична армия“, която ще извърши най-близкото до сърцето на всеки един човек – „ще установи благото на живота“ (Ред. 1903б: 9). Шопов и съмишлениците му открито се обръщат и към войниците, с многократни призови да не слугуват на сатаната и да се откажат от службата си. През втората си година списанието вече директно формулира още на корицата си основната си задача: „За изобличение главно злодейността на хората, които се закриват зад държавни и църковни форми“.

След спирането на сп. „Лев Н. Толстой“ „по неакуратност или недоброръководност на много негови абонати и спомоществуватели“, Георги Шопов опитва в началото на 1907 г. да започне сп. „Живот“, което също има за цел да се бори с оковаващите живота негови спътници: „държавата, църквата, войската и капитализмът“ (Ред. 1907). Юруков (1908б: 489) го нарича „печална издънка“ на сп. „Лев Н. Толстой“, визирайки финансовите неуредици и „материалната немощ“, които стават причина за спирането и на двете издания, сп. „Живот“ – още след първия брой.

в) Конкретизираща стратегия

Като пример за този подход може да се изведе в. „Свобода“ (1923 – 1935), който, както вече стана дума, е по-политически критичен в сравнение с останалите толстоистки издания. Вестникът изобилства с материали за конкретни проблеми в България и по света, не се предпочитат теоретични отстоявания на нравствените ценности, а наместо това тези ценности се конкретизират в точно определени примери за възмутителни или похвални човешки проявления. От началния слоган на в. „Свобода“ – „Седмичен вестник за обнова на живота“, до слоганът му през 30-те – „Седмичник за мир и правда“, стилът на вестника остава същият: антимиитаризъм, политическа полемичност, конкретизиране на нравствеността в примери. В многократните си спорове със социалистите сътрудниците на вестника дори отричат названието „толстоисти“, подчертавайки за свой водещ принцип антимиитаризма:

Най-напред, нека кажем, че в. „Свобода“ не е никакъв „толстоистки“ вестник и че хората около него не са никакви „толстоисти“, макар да обичат Толстоя и да разпространяват неговото учение. В. „Свобода“ и хората около него са привърженици на крайния антимиитаризъм и на абсолютното ненасилие. Оттук и борбата против всяко насилие, която се води от „Свобода“ и хората около него. (н. а. 1925а)

В противовес на Толстоевото схващане за духовната работа като вътрешна лична задача, толстоистите от в. „Свобода“ се заемат със „задачата да осветляват обществените явления у нас и в чужбина от свободно-християнско гледище“ (Теохаров б.г.: 81). Павел Теохаров свидетелства, че прогресивната българска общественост посреща много добре тази нагласа и тиражът на вестника достига до 6000 (с. 82). Същевременно вестникът става и обект на цензура и други проблеми. През 1924 г. започват да се появяват и

оплаквания от сериозни пречки: как вестникът бил забраняван в някои градове, ограничаван е броят на изпращаните екземпляри, арести и заплахи с арести, губят се броеве на абонати. Но въпреки това изданието излиза повече от десетилетие, през което редакторите Слав Делкинов, Йордан Ковачев и техните сътрудници отстояват толстоистките си ценности през конкретни техни проявления или потъпквания.

Също конкретизираща, но в посока „връщането на хората към природата, към простия трудов живот“ (н. а. 1923: 129), стратегия избира сп. „Ясна поляна“ (1922 – 1925), определящо себе си като „Списание за прост, трудов живот и единение чрез любовта“. В края на първата си година редакторите му обявяват, че вече ще си поставят потесни задачи – съдържанието, езикът и цената да са достъпни на по-широката народна маса, като списанието ще се опитва да изяснява истината „че не с насилие и кръв ще се постигне мирът и братството между хората, а с единение чрез любовта“ (н. а. 1923: 129). Конкретизирането в посока общодостъпност обаче не се явява достатъчно печеливша стратегия и списанието спира излизането си през 1925 г.

Конкретизираща е и стратегията на сп. „Факел“, обявяващо себе си в първата годишнина (1919 и 1921) като „Списание за литература, критика и общественост“, а във втората (1923 – 1924) като „Списание за изкуство и чист живот“, но имащо определено литературен и литературно-критически профил, който се поддържа от главния редактор на изданието Добри Юруков.

г) Педагогическа стратегия

Второто най-дълго излизило толстоистко списание – „Свободно възпитание“ (1922 – 1944), избира и отстоява педагогическа стратегия в подхода си. В уводната редакционна статия на кн. 1, озаглавена „Нашата задача“, списанието се заявява като допълващо, а не като конкурира-

що останалите образователни издания, някои от които преследват чисто професионални задачи, други – по-ограничени национално-образователни задачи, докато „Свободно възпитание“ ще има следната линия:

Нашето пък списание ще иска да работи за създаване на бъдното общество, на общочовешката дружба, чрез създаване на новото училище, основано на свободната самодейност и самоопределение на детето, чрез което само заложените в него високи духовни ценности могат да се проявят и развият за общото благо. (Ред. 1922: 3)

Следвайки педагогическите принципи на Толстой, базирани върху свободата на детето и любовта между него и учителя, сътрудниците на списанието търсят и жива връзка с конкретната българска педагогическа действителност, като апелират към учителите от българските села и градове да им изпращат своя практически опит в прилагането на „принципа на абсолютното уважение към личността на детето и неговата свободно проявявана самодейност“ (с. 4). Същевременно сп. „Свободно възпитание“ не се капсулира в локално фокусирано издание – още от самото си създаване то става българският орган в Международната лига за ново възпитание⁴³, имаща свое английско, френско и немско издание (пак там). По линията на тази лига и на работата си в списанието, а и по линията на своята позиция като професор в Софийския университет, проф. Димитър Кацаров, както свидетелства Павел Теохаров (б.г.: 87), се намира „в непрекъсната връзка с лидерите на прогресивната педагогическа мисъл: Едуард Клапаред, Адолф Ферриер, Овид Декроли, Мария Монтесори, Елизабет Ротен, Беатрис Енсор и др.“.

⁴³ Изписвана като Международна Лига за обнова на възпитанието.

Тук е мястото да се отбележи, че педагогическата тематика – както у самия Толстой, така и у неговите последователи в България – е изключително обширна тема, достойна за отделно изследване и даже за много повече от едно. И такива български изследвания наистина има, тук бих насочила читателя към главите „Педагогически възгледи на българските толстоисти“ и „Идеите на българските толстоисти за реформиране на педагогическата наука“ от книгата на Маргарита Терзиева, Неля Иванова и Тинка Иванова „Поглед върху толстоизма в България“ (2006), към дисертационния труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“ на Маргарита Терзиева „Толстоизмът в българската педагогическа теория и практика“ (2005), към книгата ѝ „Българските толстоисти и тяхното обкръжение“ (2016) и други нейни статии, към дисертационния труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“ на Милка Терзийска-Стефанова „Идеите на движението за ново възпитание и съвременното обществено образование“ (2023) и към книгата ѝ „Димитър Кацаров и движението за ново възпитание“ (2013); към писаното от и за Димитър Кацаров, Генчо Пиръов, Янко Тодоров, Иван Унджиев, Павел Теохаров, Илия Енчев, Минко Аджаров, Йордан Стоянов, Андрей Кръстев.

Тази поредица може да бъде продължена с множество знайни и незнайни учители из България. Ще припомним отново изключително важния акцент на Борис Йоцов върху влиянието на Толстой над народните слоеве и проникването му „в душата на българската средна интелигенция, в душата на народния учител по села и градове“ (Йоцов 2022: 536). Изследвайки толстоистките списания, Терзиева, Иванова и Иванова (2006: 38) откриват, че „почти няма училище в страната, където да не са учителствали педагози, привърженици на идеите на Лев Толстой в областта на образованието и възпитанието“. Дори цели випуски на Казанлъшкото и Ломското педагогическо учи-

лице споделят тези идеи, както и възпитаници на Софийския университет и на университети в чужбина (пак там).

Представители на толстоизма в България през първата половина на XX век има във всички възможни педагогически общности – и в университетските среди, и в учителските институти, сред директорите, училищните инспектори и учителите в селата и градовете. Те се ползват с признанието на местната общественост заради всеотдайния си труд и отговорността си към образователното дело. (Терзиева, Иванова и Иванова 2006: 54)

С право можем да наречем педагогическата стратегия една от най-успешните стратегии в България за възпитанието и обновлението като път за нравствено усъвършенстване.

д) Обединителна стратегия

Хетерогенността на толстоистките търсения неизменно предизвиква и обединителни импулси. Така през 1935 г. главните сътрудници на три периодични издания – сп. „Възраждане“, сп. „Здрав живот“ и в. „Свобода“, решават да обединят усилията си и общата тематика на трите сродни издания в едно – в. „Нов живот“. Главен редактор на двуседмичника става Стефан Андрейчин. Павел Теохаров (впоследствие главен редактор на вестника) свидетелства (б.г.: 77), че всъщност обединението на трите издания идва като следствие от една „засилена реакция от страна на правителствената власт“, която е „вече фашизирана“ в този период и преследва всички прогресивни списания. Тематиката на в. „Нов живот“ е сходна с трите издания, които обединява: пацифизъм; животни; новини от вегетариански събития (у нас и в чужбина); авторски и преводни материали, вкл. литературни; научни данни за правилното хранене, рецепти. Публикуват се и вече държани речи

(примерно цитираната на Борис Йоцов е в бр. 4, год. I, 15 декември 1935, с. 1 – 4); включват се кратки новини за интересни неща по света; има и снимки. Впечатление прави насочеността на вестника към децата: ученически текстове, педагогически статии, песни за деца, анкета за изучаване на вегетарианските деца, снимки и имена на вегетариански деца и откъде са те. Вестникът излиза между 1935 и 1940 г. и след войната отново от 1946 до 1949 г. Като част от обединителната роля на изданието през 1947 г. част от него става и в. „Добро здраве“ на д-р Ефремов, който списва отдел „Добро здраве“, и по данни на Павел Теохаров (б.г.: 78) през последната година броят на абонатите на в. „Нов живот“ достига до 6 000.

Друг пример за издание с обединителна стратегия е в. „Международен дух“, излизал през 1928 г. с редактор Ив. Чантов. Вестникът се именува „Орган за обединение на есперантисти, вегетарианци, въздържатели, квакери и др. сходни свободни организации и дружества у нас и в странство“ – и съдържанието му в общи линии представлява точно такава разнообразна сбирка като заявената в заглавието. В първия брой в „Наместо програма“ се призовава за търсене на нов щастлив живот за уморената човешка душа.

Международният дух е повикът да се мисли и работи за международни братски отношения и навикът да се третират различните нации в света като **равни** и **приятели**, като се съдейства едновременно за сближението им и по-скорошното възтържествуване на социалната правда, мир и братство по целия свят.

(н. а. 1928)

Вестникът помества материали за всякакви движения по света и у нас, например: Вегетариански кръжок, Oomoto в Япония; различни есперантски дружества, като La „Interniogo“, Търновско есперантско дружество „Lumo“; Между-

народно движение за християнски комунизъм; Бахаитско движение; антививисекционни дружества; франкмасони; квакери; и др.

Есперанто е важна кауза за някои български толстоисти. Идеята за общ език на човечеството е всъщност реализация на идеята за цялостна общност на човечеството. Редица статии за есперанто се появяват на страниците на различни български толстоистки списания (най-много като че ли във в. „Свобода“), рекламира се също и абонамент за сп. „Vegetarano“ – орган на международния съюз на вегетарианците есперантисти и на движението за чист живот (напр. в сп. „Ясна поляна“ год. I, кн. 3, 1923). Интересно е обединяването на каузи, като при вегетарианците есперантисти, които (както разбираме от съобщение в сп. „Вегетариански преглед“, год. III, кн. 2, 30 октомври 1921, с. 33) са „свободна организация на свободни личности“ (около 40 души по това време), част от Българския вегетариански съюз, но все пак без устав, схващащи двете сродни идеи (вегетарианството и есперанто) като „една от основните и първи фази на развитието, през което трябва да мине общочовешкото семейство в своя стремеж за осъществяване царството Божие на земята“.

е) Просветителска стратегия

В някаква степен всички толстоистки издания носят просветителски заряд, разграничението ми тук е уедрено и няма да разглежда в детайли пресичанията между отделните стратегии. Но в най-пълна степен последователно просветителска е линията на най-дълго излизалото толстоистко списание – „Възраждане“. От първите си книжки, съставени и отпечатани през 1907 г. в колонията в с. Алан Кайряк, до последния брой от 1935 г. списанието не спира да просвещава, да възпитава системно, да култивира нравственост. Възхищението към това периодично издание, което напълно споделям и аз, е изказвано многократно.

Още през 1908 г. Добри Юруков пише, че списанието „заляга повече за туй, да развива нравственото чувство у хората, да им посочва пътя на доброто и правдата, т.е. да им втъпява религиозната истина, която сама ще ги избави от всяко зло“ и че то „просто иска да възроди хората духовно“ (Юруков 1908б: 491). Както стана дума още в първата глава, самият Толстой оценява високо „Възраждане“ и споделя на Христо Досев: „Да, да, аз познавам вашето списание – то е тъй симпатично! В него всичко е тъй добре подбрано и тъй разнообразно. То е едничкото списание в света, проповядващо смело, напълно нашите идеи“ (Досев 2010: 8 – 10). През 1935 г. Борис Йоцов (2022: 531) пише, че сп. „Възраждане“ „е оставяло дълбоки бразди в българския духовен живот“. Дори статията за сп. „Възраждане“ в „Периодика и литература“, т. 3, която критикува списанието много остро и на места не добре обосновано, се принуждава в крайна сметка да признае популярността и голямото културно значение на изданието (Георгиев, Ватова 1994: 283 – 284).

За сп. „Възраждане“ (1907 – 1935) стана дума неведнъж в настоящото изследване. За него в равна сила може да се говори като за синоним, двигател, еманация или най-високо публицистично достижение на толстоизма в България. То самото се нарича по различни начини през годините. През 1908 г. се самоопределя като „Религиозно-литературно списание“, което печата статии по философия, религия, наука, изкуство, социализъм, анархизъм, държава, милитаризъм, сектантство, възпитание, вегетарианство, въздържание, както и биографии, критика, рецензии, белетристика. През 1919 г. вече го виждаме самоопределено като „Списание за обновяване живота в светлината на разума и любовта“ с по-детайлна програма: 1) Религия и философия. 2) Злото в личния и обществен живот и борбата с него. 3) Обществени и работнически движения. 4) Естествено възпитание и образование. 5) Веге-

тарианство, антиалкохолизъм, природосъобразен живот. 6) Литература – повести, разкази, стихове. 7) Биографии. 8) Критика и рецензии. А от год. XV, кн. 1 от септември 1925 г. вече е наречено „Възраждане. Месечно списание за въпросите на живота“, а като програма на задната корица вече фигурира „да поставя основните въпроси на живота и да им дава разрешение, съгласно висшия разум“: 1) За смисъла на живота; 2) За мирната дейност в обществените движения, като път за достигане ред и спокойствие; 3) За труда, като ценен и нужен дълг в живота; 4) За храненето и въздържанието, като поддръжници на здравето; 5) За възпитанието, като основа на правилен живот; 6) Бележки за лица-работници в тази насока; 7) Разкази и стихове; 8) Вести из живота у нас и другаде. Всички тези програмни насоки дават добра представа за широтата, промислеността и целенасочеността на списанието през годините. В някои годишнини на корицата то се назовава просто „Възраждане“ – също съвсем достатъчно самоозначаване – и като събирателен образ на усилията на кръга около „Възраждане“, и като собствено нравствено възродителния смисъл на думата.

Целенасочената нравствено-просветителска стратегия на сп. „Възраждане“ според мен е не просто впечатляваща, но е и без аналог в българската култура от първата половина на XX век. Не само възпитанието и обновлението, но и всички останали толстоистки пътища към нравственото усъвършенстване могат да бъдат детайлно проследени по страниците на списанието. Моралната линия на изданието е систематично отстоявана, но не фанатична – нравствените критерии се култивират и поддържат не със сектантско затваряне, а с ерудирана логика на включването, която обхваща най-различни материали от всякакви епохи, автори и култури, кореспондиращи с отстояваните нравствени ценности. За систематичното просветителство на списание и издателство „Възраждане“ заслуга

имат множеството сътрудници на кръга, но не може да не бъде специално подчертана ролята на Стефан Андрейчин – една ерудирана, житейски нравствена и морално влиятелна личност, чието културно наследство тепърва предстои да бъде детайлно изследвано.

Редактори и сътрудници на списание и издателство „Възраждане“. Стефан Андрейчин (седнал отляво), Георги Шопов (седнал отдясно), Христо Досев (прав отдясно). Музейна сбирка на читалище „Л. Н. Толстой – 1926“, с. Ясна поляна

И макар от днешна гледна точка просветителската стратегия на „Възраждане“ да изглежда приносна предимно в културно отношение, като систематично многоаспектно представяне на определени автори и идеи (начело, разбира се, с Толстой), не бива да изпускаме от внимание,

че дългогодишната мисия на списанието е всъщност в култивирането на съзнанието на хората, на отделния човек. И в тази мисия толстоистите не се ограничават в затворена общност на сектантски принцип – напротив, тяхната среда на влияние има голяма социална широта и разнообразие. Както с радост отбелязва Андрейчин: „Хора на възпитанието, на социологията, на религията, на художеството, на политиката, на обществеността – на всяка проява изобщо съставят тази среда“ (С. А. 1928: 3). Основната просветителска работа на „Възраждане“ е именно върху промяната на индивидуалното, а оттам и на общественото съзнание.

Подобриенето на живота ще се постигне само посредством изменението на съзнанието на хората в новото изясняване смисъла на живота, това е едничкият път и едничката задача и дейност на всякого, който желае да се прояви като ратник и проводник на доброто в живота на хората.

Възраждане съществува именно за тая цел. (н. а. 1933: 2).

Новият живот, вярват възражданци, е възможен само през нараснало и подготвено съзнание – без такова съзнание животът не може да се промени към добро, колкото и „бунтове, войни, словопререкания и теории да раздрусват света“ (н. а. 1933: 1 – 2). В следващите десетилетия тези думи ще се доказват многократно, с не по-малка актуалност и днес.

Думи и дела

„... не само говореха, но и живееха тъй,
както говореха“ (Н. Венетов)

Едва ли има по-празно и отблъскващо проповядване от онова, зад което стоят противоположни дела. Съвременният ни свят е пълен с примери за подобен тип фалшива пропаганда, а за съжаление, разминаването между думи и дела редовно се наблюдава и в лоното на християнската проповед – църквата. Толстой и неговите последователи са били критикувани в много посоки, за част от които стана въпрос в настоящото изследване, но дори когато биват гледани с „добро око“, в това око се набива чистият им идеализъм и безрезервна вяра в изосновна обществена промяна, която сякаш изглежда напълно невъзможна на едно глобално ниво. И все пак, опитът на българските толстоисти (вдъхновен от опита на самия Толстой) недвусмислено ни показва, че *съответствието между думи и дела* е много важен, високо ценен и превръщан в стремление път към нравственото усъвършенстване. Техният опит ни доказва, че е възможно да се живее така, както се вярва и както се говори и пише. Именно за това съответствие ще стане дума в тази последна глава от настоящото изследване.

На хората ние трябва да говорим не туй, което мислим и мечтаем, а туй, което вършим. На хората са интересни и нужни не нашите думи и мечти, а нашите дела, нашите изпълнени думи и мечти. (Досев 1923: 48 – 49)

Това кореспондиране между думи и дела, на което настоява Христо Досев, е видно в най-чиста форма в толстоистките трудови земеделски общности – поселения, колонии, комуни – които бяха разгледани тук в главата „Труд“.

Стремежът на участниците в тях е да реализират на практика идеала за хармонично съжителство, чист и праведен трудов живот сред природата, в мир и братство. В съответствие с възгледите на Толстой, основа и на техните собствени, комунарите от различните групи вярват в движението на надграждане от личното търсене на себеусъвършенстване, през построяването на малки общности с реално функциониращ подобрен живот, до реформирането на цялото общество и човечество в свободно, християнско, мирно, трудово, природосъобразно, праведно, добро и живеещо по законите на любовта.

Всеки човек би могъл да участва в градежа на подобно общество, то не е общество за избрани. В „Безсилни ли сме ние?“ Янко Тодоров (1928: 13 – 14) се адресира към всички хора, не само към тези, които имат писателски талант или дар слово, но и към всички нас, „обикновените хора, мъже и жени, стари и млади, лишени от дарби, неизвестни, спотаени, с цялата си природа чужди на външните прояви на обществения живот, отдадени на ежедневната грижа за прехрана – в полето, в затътената работилница и в най-разнообразни, сиви, делнични професии“ с призива, че не сме безсилни и че именно към обикновените хора Христос отправя своите слова. Всеки от нас има свой кръг от познати, роднини, съседи, пише Тодоров, в който може да бъде „тъмно сърце на злото или извор на светла, умиротворителна и укрепителна струя на живота“ (с. 14). В своето миниатюрно общество всеки от нас може да бъде център, законодател – спасител или унищожител (пак там). Тази сила на личния пример и на разпространението на ценностите от индивида към все по-големи концентрични кръгове от човешки групи е много силен и актуален урок на толстоисткия опит.

Всъщност тези български толстоисти, за които главно става дума в настоящото изследване, са подобни ядра на по-големи или по-малки кръгове, понякога те увличат

съидейници, друг път сподвижници, в трети случаи „заразват“ с определени ценности или пък с размисляне, за някои са извор на спокойствие и вътрешен мир⁴⁴, за други – генератор на опит или вдъхновение. Моделът на концентричните кръгове можем да видим и в статистиките на Българския вегетариански съюз – те говорят за действителни членове и за „съчувственици“, т.е. „лица, които се интересуват от вегетарианството и помагат за неговото пропагандиране, без обаче те сами да са вегетарианци“ (Теохаров б. г.: 75). Нивото на включване в определени идеи и ангажираности е въпрос на личен избор, толстоизмът няма нито ограничена хомогенност, нито сектантска задължителност. В това отношение последователите на Толстой следват самия него, който, по думите на Константин Константинов (1981: 378), остава „докрай лишен от фанатизма на сектантите“.⁴⁵

Вярата в градежа *от индивида към общността и от долу нагоре* се чете в множество толстоистки текстове и се вижда повече или по-малко реализирана в различните техни поселения. По повод задругата на Борис Хаджиниколов в Татар Пазарджик през 1921 г. сп. „Възраждане“ пише:

Делото на задругата е сериозно и трябва да бъде подкрепено, за да се задържи и уреди така, че да бъде дока-

⁴⁴ Петко Росен например свидетелства (1963: 117 – 118), че кръстът на толстоистите бил твърде тежък за него и не могъл да се ангажира със смирение и самоотречение, но дружбата с възражданици му носела „успокоение в душата“ и „кротост в чувствата“. Той ги нарича „успокоителна станция“ и разказва как и „най-лютият, най-бесният при тях става кротък като агне“.

⁴⁵ Информация за текстове на Константин Константинов за Толстой, както и данни за преводаческия му опит върху творчеството на руския писател, могат да бъдат открити в книгата на Мира Душкова „Memento vivere: Константин Константинов и неговите съвременници“ (2018: 182 – 186).

зано на дело, че и интелигентът може да живее с труд, движим от любовта, като най-силен обществен фактор. Реформирането на днешното недъгаво, позорно и бедстващо общество би се постигнало най-добре и най-лесно не с реформени програми отгоре, чрез властта, а чрез доброволното участие на всички в мирния и полезен земеделски и занаятчийски труд. (н. а. 1921)

Прославци също завършват своя обзор „Двадесет години Вегетарианско кооперативно стопанство при с. Прослав край Пловдив“ от 1946 г. с гордостта, че делата им съответстват на думите и че доказват на практика възможностите за реализиране на идеалите си.

А знае се, че, за практиката особено, *примерът* е най-мощно средство за въздействие. Не да казва човек на човека как да живее, а да показва с пример, на практика. [...]

И в това е най-голямата радост на хората от нашата кооперация, че на едно малко парче земя те се стремят към идеала за *братството* и според силите си дават своя скромнен принос за доказателство на неговата практическа осъществимост. (РК 1946: 53)

Приложеният тук текст на Христо Досев „Колонията на „Възражданци“ в България“ ни разказва на практика как младите толстоисти повлияват на селяните от Алан Кайряк и какъв жив интерес местните проявяват към четения, разговори, спорове. Дори само това раздвижване на мисълта Досев оценява вече като достатъчен успех на тяхната община. Това, в което той категорично вярва, е, че духовната работа остава в душите на хората, дори когато духовните движения са изчезнали – и като пример за това той дава някои американски щати, в които е имало свободни религиозни движения или братски колонии и дори по-късно, когато вече ги няма, нивото на народа в нравствен, умствен, социален и политически смисъл остава по-

високо от щатите, в които подобни търсения не е имало изобщо (Досев 1923: 101, тук с. 204). Тази скрита работа върху обществото в приложения тук текст „Борба без насилие“ Ейдин Балун нарича „тайно въздействие“, което прави обществото „все по-мъдро и по-добро“. Още в Бяла Слатина властта регистрира силата на личния пример на възражданци – стражарят заявява: „[а]ко всички хора мислеха и живееха така, както вие мислите и живеете, тогава и ние не бихме били нужни“ (с. 90, тук с. 196). Христо Досев (2010: 11) разказва дори на самия Толстой как в Алан Кайряк офицер от близък пограничен пост им казва: „Ако даже не се занимавахте с пропаганда на своите идеи, вий само със своя живот ще повлияете на околните селяни“, визирайки добротата и ненасилието, които групата младежи задават като пример. Пограничната стража често ги критикува именно заради влиянието им с думи и с дела над местните: „Със своя живот и своята пропаганда вие ще правите хората меки“ (Досев 1923: 99, тук с. 202) – за властовия механизъм това е нещо лошо, особено по границата. Същото заразително за околните вдвояване между думи и дела се описва и оценява високо от сподвижника и приятел на възражданци учителя Никола Венетов (1920а: 10): „И, което е най-важното, не само говореха, но и живееха тъй, както говореха“.

Неслучайно младите толстоисти се възхищават от хора, които дават пример с делата си, като самия Толстой. Представяйки Хенри Дейвид Торо в краткия си предговор към първия превод на „Уолдън“ (1909), Досев формулира принцип, който може да се изведе като водещ за немалка част от усилията на толстоистите: „Освен това той е един от редките хора – „представителите на човечеството“ – чийто живот не противоречил на неговите основни мисли“ (Досев 1909: 5). Така живее в късните си години и са-

мият Толстой⁴⁶, така се опитват да живеят и неговите български последователи. По формулировката на Досев, възражданци се прицелват към „практическо осъществяване тези наши идеи, но и [към] огнище за тяхното разпространение сред българския народ“ (Досев 1923: 86, тук с. 192) – по пътя към тази цел дела и думи при тях биват сдвоени както в земеделската им колония, така и в създаването на списание и книгоиздателство „Възраждане“. Те сами работят в печатницата в Алан Кайряк и сами разпространяват книжната си продукция, добивайки за кратко време доста голяма популярност. Вероятно именно оттук идва силата на словото им и разширяването на влиянието им (не до масови размери, но все пак до широк географски и социален периметър) – от подплатеността и сдвоеността на словото им с дела, от превръщането на словото им в дело. Тук е мястото да се припомним и знаменитите думи на Толстой, разказани от Христо Досев и цитирани неведнъж след това – когато Досев притеснено споделя с Лев Николаевич, че в България е обявена мобилизация по случай обявяването на независимостта на страната, и го моли да напише позив към българите, за да се опомнят и да не влизат пак във война, Толстой отговаря:

От това нищо няма да излезе – отговаря Л. Н. с участие в гласа. – Ще напечатат, ще прочетат и тъй ще си потъне всичко в морето на вестникарския боклук. Тая стихия не може да се спре с никакви думи. Тук е нужен подълбок преврат у хората. Необходимо е разясняване на религиозното съзнание на народа. Съзнание за това, че всички са равни пред Бога, пред живота, че затова животът на всеки човек и същество има еднаква цена, че

⁴⁶ В приложения тук текст от 1902 г. „Нещо за Лев Н. Толстой“ Сава Ничев обяснява огромното влияние на Толстой по света именно с това, че той прилага и на дело Христовото учение.

да се убива и причинява страдание на когото и да е – е грях и не трябва да се прави. (Досев 2010: 64)

Струва ми се, че този цитат е подходящ ключ към своеобразието на толстоизма като духовно явление у нас. Словото за толстоистите е дело, път към нравственото усъвършенстване, инструмент за неговото разясняване, но и за движение към него. В такава светлина би трябвало да се разглеждат и литературнохудожествените текстове на толстоистите: като сдвояване на думи и дела. В техните текстове думите са дела и ако изберем да ги гледаме като последователно отстоявано сдвояване на идеология и литература, както предложих в предната глава, ще можем да оценим по-добре техните качества. В своя текст от 1920 г. „Наченките на литературното течение у нас“ (продължение на текста му за Русия „Наченките на литературното течение“, излязъл в бр. 6 от 1919 г. на сп. „Възраждане“) Иван Цанев отлично формулира тази мисия на изкуството в схващанията на толстоистите:

Важна характерна особеност на това течение е, че то изисква от художествената литература, както и от всички родове на изкуството непременно и съдържание, важно и нужно за хората. Тук на изкуството не се гледа като на лекомислена забава за празни хора или като на развлечение за разгулни безделници. Изкуството е необходимост за човека в живота. Заедно със знанията за разбирането на живота, със знанието за смисъла на живота, със знанието как да се живее, то е насъщна потребност за човешкия дух. Изкуството е призвано да поддържа у човека стремежа му към красота и добро, към съвършенство. (Цанев 1920: 113)

Сходни на споменатите в началото на предходната глава критики в поредицата „Периодика и литература“ към толстоистските списания се появяват от страна на някои литературни историци понякога и към отделни автори

на художествена литература, и то интересното е, че вдвойнато на думи и дела, на идеология и литература предизвиква подозрение в различни периоди.⁴⁷ В „Речника на българската литература“ на БАН от 1977 г. за Йордан Ковачев е написано, че той „остава в сферата на нравствената проблематика – човечност, любов към ближния, извисяване в страданието, трудолюбие, любов към природата, към естественото в човешките отношения“ (Гюрова 1977: 227). Тази критика, закодирана в глагола „остава“, погледната от обратната гледна точка, която предложих, е всъщност положителна оценка за една успешно и последователно отстоявана чрез литературнохудожествени средства нравствена позиция.⁴⁸ И е повече от радостно, че в новия ни век вече започват да се появяват изследвания, които поглеждат към литературното наследство на толстоистите с литературоведски поглед, обглеждащ художественото им творчество и нравствените им позиции като едно цяло със своя специфика, която не бива да бъде подценявана. Така подхожда Цветана Георгиева към творчеството на Йордан

⁴⁷ На любопитен парадокс обръща внимание Йордан Нанчев: „Въобще нищо на този грешен свят не може и не бива докрай да се абсолютизира. Защото ето – името на Йордан Ковачев отсъства от новия „демократичен“ „Речник по нова българска литература“ (1994), а го има в предишния „тоталитарен“ „Речник на българската литература“ (т. II, 1977). При това положение съвсем естествено е да сложим в кавички и двете тези определения – тоталитарен и демократичен – не само защото ги цитирам“ (Нанчев 2009). И наистина, кой би очаквал, че неколнократно интернираният в концлагер през 40-те и 50-те години на ХХ век Ковачев ще фигурира в речник от социалистическия период и ще отсъства от речник от 90-те години и от най-новия дигитален речник, осъществен в последните години.

⁴⁸ Сходна колеблива критика, която можем да прочетем и с положителен знак, се съдържа в характеристиката на Иван Богданов: „Творческата природа на *Йордан Ковачев* е възторжена. Хуманизмът и оптимизмът са основни отлики на творчеството му. Сравнително най-трайни резултати *Йордан Ковачев* постига в лириката, дето сравнително е по-свободен от сложните влияния, които изпитва при идейното си формиране“ (Богданов 1966: 328).

Ковачев и Петко Топалов, което според нея „не е изолирано, а се вписва в общите тенденции на модерната българска литература от XX век и по-специално в поетиката на индивидуализма и символизма“ (Георгиева 2005а: 137).⁴⁹

Важен аспект при сдвояването между думи и дела ни подсказва статията „Идейни движения“ в сп. „Наука и разум“ от 1925 г., написана по повод спирането на сп. „Ясна поляна“. Текстът с непосочен автор обяснява, че учението не може да се дефинира и поставя в рамки, че не може да излъчва учители, че нравственото усъвършенстване започва от своя собствен живот, а също „и най-после не трябва да се забравя, че това учение даром е дадено, даром и ще трябва да се дава и прехрана от него не трябва да се очаква“ (н. а. 1925б: 254). Така е, толстоистите по правило не са материалисти, обаче периодичните издания (и въобще издателската дейност) изискват финансиране и в почти всички от тях има призови за плащане на абонамента, за коректност от страна на читателите, рекламират се издадени книги и брошури, публиката бива подканяна да е отговорна към изданието. Идеализмът на толстоистите им е достатъчен, за да не очакват забогатяване за себе си от публицистичната и издателската си дейност, но тази дейност неминуемо има и финансов аспект – всъщност именно заради него обикновено дадено периодично издание спира или пък се трансформира в друго. В материалистичния свят, оказва се, дори и идеалистичното сдвояване на думи и дела има своето финансово измерение.

Вегетарианството и природният трудов начин на живот също сдвояват думи и дела. Толстоистките списания последователно и многоаспектно обясняват смисъла и ползите от безмесното хранене и братския живот в комуните, но паралелно реализацията на тези избори на начин на живот е най-добрият пример за околните. Така напри-

⁴⁹ Вж също и Георгиева 2005б: 285 – 291.

мер сп. „Вегетариански преглед“ не само представя с изображение щастливите деца вегетарианци, но и съобщава с радост, че ученикът от I прогимназиален клас в Пловдив Любомир Ил. Енчев⁵⁰ е прочел пред своите съученици рефератче на тема „Защо съм аз вегетарианец?“ (н. а. 1927: 143). Редакцията предлага и на други родители да помолят децата си вегетарианци да изложат писмено своите обяснения и по този начин да се създаде естествен педагогически експеримент с изключително ценен резултат: изложение на вегетарианството от деца за деца.

сп. „Вегетариански преглед“,
год. VIII, бр. 6 – 7, 1927, с. 143

⁵⁰ Вероятно син на Илия Енчев.

И разбира се, не само в колониите наблюдаваме съчетаването на думи и дела. Типично за по-последователните толстоисти е стремлението да живеят просто, праведно, с ненасилие, с вяра в Бога, с недоверие към суетата. Съществуват примери за личности, които избират различно свое поприще и все пак остават последователни във вярата си в Толстой и неговите идеи. Художникът Минчо Кацаров например, след като в младите си години общува с български толстоисти и мечтае за живот в комуна, все пак избира да замине за Виена, като впоследствие живее в Париж и става известен в Европа. Но в писмо от 1922 г. той свидетелства, че участва в толстоистка комуна във Виена и че превеждат и издават Толстой на немски, както и седмичен вестник (Кацарова-Валявичарска 1992: 122). Той поддържа дългогодишна кореспонденция с брат си Стою Кацаров (основател на колонията в с. Мечкюр), с Йордан Ковачев, с Валентин Булгаков, с роднини на Толстой, с много български, руски и западноевропейски съмишленици. Но в най-чист вид виждаме сливането на думи и дела в неговата поредица от портрети, замислена като Толстоева изложба (с. 126). В житейски план той и жена му Маргарита също спазват редица свои вярвания – вегетарианство, четене, стремеж към духовно усъвършенстване, но Кацаров „проповядва“ идеологията си и чрез изобразителното изкуство, сдвоявайки думи и дела и в своите изразни творчески средства.⁵¹

„Дядо Илия не само размишляваше върху смисъла на живота, той се стремеше да живее в съответствие с убежденията си“, пише Петър-Емил Митев (2021: 134) за дядо си Илия Стефанов. Много от толстоистите реализи-

⁵¹ Друг известен български художник с толстоистки убеждения в ранния си период е Владимир Димитров-Майстора. За неговото и на приятеля му Йордан Гуглев изповядване и проповядване на Толстоевите идеи читателят може да прочете в Константинов 1968: 212 – 214.

рат именно такова житейско осъществяване на вярванията си в дела или поне в някои аспекти на живота си. Понякога отдадеността към толстоистките идеи остава младежко увлечение, а житейският път тръгва в друга посока. За Генчо Пиръов Терзиева и Иванова (2003: 70) пишат следното: „В зряла възраст той не декларира младежките си пристрастия, свързани с толстоизма, но ги превръща в морална норма в собствения си живот“. Този цитат може да бъде отнесен и към редица други български толстоисти, които запазват наследството на идейните си убеждения под формата на житейски избори. И това е вероятно най-ценният урок, който можем да научим от опита на българските толстоисти – най-важното в никакъв случай не е да си „правоверен“ член на дадена духовна общност, най-важното е да интериоризираш определени ценности, които да водят целия ти живот по естествен начин. Нравственото усъвършенстване остава винаги непостижима цел, а същински постижими са именно пътищата към него.

Библиография

- А. 1902:** А. Основното начало в Христовото учение. – *Ново слово*, № 8 – 9, септември – октомври 1902, с. 13 – 17.
- А. И. 1902:** Критика (Отговор на в. „Военни известия“). – *Ново слово*, № 4, май 1902, с. 13 – 15.
- Аджаров 1924:** Аджаров, Лазар. Днешна и утрешна медицина. – *Наука и разум*, год. I, № 1, септември 1924, с. 14 – 23.
- Аджаров 1926:** Аджаров, Лазар. Народна, научна и природна медицина (Увод към природното лекуване). – *Наука и разум*, год. II, № 5 – 6, януари – февруари 1926, с. 152 – 158.
- Алексеева б.г.:** Алексеева, Галина. Л. Н. Толстой и Эдин Баллу о теории и практике непротивления. – В: *Толстой и зарубежный мир*.
<https://tspu.ru/res/other/Tolstoy/Foreign/foreign.htm> [посетено 02.08.2023].
- Андрейчин 1907а:** Андрейчин, Стефан (подпис: Ст. А-чин). Замина есен, всичко веч заглъхна. – *Възраждане*, год. I, № 1, 1907, с. 37.
- Андрейчин 1907б:** Андрейчин, Стефан. Изгряла е зората на живота... – *Сборник на сп. Възраждане*, год. I, 1907, издаден вместо № 4, 5, 6, с. 70.
- Андрейчин 1940:** Андрейчин, Стефан. *Езикът на вегетарианството*. София: Посредник, 1940.
- Андрейчин 1947:** Андрейчин, Стефан. Труд и молитва. – *Прослав*, год. I, № 9, май 1947, с. 257 – 259.
- Антонова б.г.:** Антонова, Александра. Петко Росен. – В: *Речник на българската литература след Освобождението*, ИЛ – БАН. <http://www.dictionarylit-bg.eu/Петко-Росен> [посетено 07.06.2023].
- Арнаудова 1925:** Арнаудова, Славянка. Писмо от Дерманската комуна. – *Възраждане*, год. XIV, № 5 – 6, януари – февруари 1925, с. 152 – 156.
- БВС 1920:** Български вегетариански съюз. Позив към вегетарианците, съчувствениците на вегетарианството и

- българската интелигенция. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 4 – 5, 15 януари 1920, с. 12 – 14.
- БВС 1926:** Българския вегетариански съюз. Безчовечно злодеяние. – *Вегетариански преглед*, год. VIII, № 2, 1926, с. 26.
- Библия 1992:** Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Синодално издателство, 1992.
- Богданов 1966:** Богданов, Иван. *Българската литература в дати и характеристики: 817 – 1965*. София: Народна просвета, 1966.
- Божилова-Патева 1920:** Божилова-Патева, Жени (Jenny). *Вегетариански другар. Наставления и рецепти за приготвяне на храна и питие за безкръвно и безотровно хранене*. София: Възраждане, [1920].
- Бурба 2000:** Бурба, Дмитрий. *Толстой и Индия. Прикосновение к сокровенному*. Санкт-Петербург: Фэн-шуй центр, 2000.
- Вартоломеев 1922:** Вартоломеев, Георги. Освободителното движение на Ганди в Индия. – *Възраждане*, год. XI, № 10, юни 1922, с. 314 – 317.
- Вартоломеев 1924:** Вартоломеев, Георги. Махатма Ганди. – *Свобода*, год. I, № 8, 21 януари 1924, с. 1 – 2.
- Велев 1919:** Велев, Д. Религия и етика. – *Факел*, год. I, № 1, юни 1919, с. 24 – 31.
- Венетов 1920а:** Венетов, Никола. Колонията в с. Алан-Кайряк (Спомени). – *Възраждане*, год. X, № 1, 1920, с. 7 – 15.
- Венетов 1920б:** Венетов, Никола. Животните. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 10 – 11, 31 март – 15 април 1920, с. 1 – 2.
- Вълев 2022:** Вълев, Матвей. *В страната на вечното лято. Репортажи и очерци; Разкази; Ферма в Сертон. Роман*. Съст. и предг. Андрей Ташев. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022.
- Г. В. 1921:** Г. В. Третия събор на Българския Вегетариански Съюз. – *Възраждане*, год. XI, № 1, 1921, с. 27 – 29.

- Ганди 1926:** Ганди, Махатма. *Млада Индия. Избрани статии*. Прев. Тотка Ненова. София: Ив. Коюмджиев и сие, 1926.
- Ганди 1942:** Ганди, Мохандас Карамчанд. *Автобиография*. Прев. Георги Радев. София: Посредник, [1942].
- Георгиев, Ватова 1994:** Георгиев, Лазар; Ватова, Пенка. Възраждане. – В: *Периодика и литература, т. 3*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1994, с. 266 – 284.
- Георгиева 2005а:** Георгиева, Цветана. Религиозно-философски мотиви от учението на Л. Н. Толстой в творбите на Йордан Ковачев и Петко Топалов. – В: *Неуморният сеяч*. Съст. Пламен Панайотов. Шумен: Аксиос, 2005, с. 135 – 143.
- Георгиева 2005б:** Георгиева, Цветана. *Евангелието в литературата на българския модернизъм*. Велико Търново: Фабер, 2005.
- Гюдюлев 1924:** Гюдюлев, Борис. Махатма Ганди. Мироглед. – *Свобода*, год. I, № 10, 4 февруари 1924, с. 2.
- Гюрова 1977:** Гюрова, Светла. Йордан Ковачев. – В: *Речник на българската литература, т. 2*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1977, с. 227 – 228.
- Димитрова 1999:** Димитрова, Маринели. Вегетариански преглед. В: *Периодика и литература, т. 5*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, Карина М, 1999, с. 147 – 151.
- Добрев 1924:** Добрев, Минко. Първите проблясъци на съзнателно вегетарианство у нас. – *Възраждане*, год. XIII, № 7, март 1924, с. 208 – 211.
- Досев 1907а:** Досев, Христо. Значението на сектите. – *Възраждане*, год. I, № 2, 1907, с. 90 – 95.
- Досев 1907б:** Досев, Христо. Богомили. Историята и учението на една секта. – В: *Сборник на списание „Възраждане“*, 1907, с. 76 – 106.
- Досев 1908:** Досев, Христо. Откази от военна служба. – *Възраждане*, год. II, № 1, 1908, с. 56 – 62.

- Досев 1909:** Досев, Христо. Хенри Давид Торо. – В: Торо, Хенри Давид. *Как и защо живях около Валден. Опит за прост живот*. Прев. Христо Досев. Издание на „Възраждане“ № 66, Бургас, 1909, с. 5 – 7.
- Досев 1910:** Досев, Христо. Д. Жечков. – В: *Светликът на един живот. Спомени за Д. Жечков*. Бургас: Възраждане, 1910, с. 9 – 12.
- Досев 1911:** Досев, Христо. *Етика на храната, или Пионерите на вегетарианството*. Съст. Христо Досев. С уводна статия от Лев Толстой. Бургас: Месечни издания на Възраждане, 1911.
- Досев 1923:** Досев, Христо. *Съчинения. Т. I. Разкази и статии*. София: Възраждане, [1923].
- Досев 2010:** Досев, Христо. *Близо до Ясна Поляна. 1907 – 1909 г.* София: Lingua Optima Consilium, 2010.
- Душкова 2018:** Душкова, Мира. *Memento vivere: Константин Константинов и неговите съвременници*. Русе: Артцентрик, 2018.
- Елцбахер 1907:** Елцбахер, Паул. Анархизмът на Толстой. – *Възраждане*, год. I, № 2, 1907, с. 95 – 105.
- Жечков 1907а:** Жечков, Димитър. Кропоткин за Толстой. – *Възраждане*, год. I, № 1, 1907, с. 38 – 54.
- Жечков 1907б:** Жечков, Димитър. Из чуждата литература. – *Възраждане*, год. I, № 1, 1907, с. 58 – 60.
- Жечков 1907в:** Жечков, Димитър. Хенри Давид Торо. – *Възраждане*, год. I, № 7 – 8, 1907, с. 32 – 38.
- Жечков 1908:** Жечков, Димитър. *Злото на войната. Мисли на прочути хора*. Бургас: Възраждане, 1908.
- Захова 2020:** Захова, Калина. *Защо се смее веселата крава? Отношения на хората към другите животни*. София: Калина Захова, 2020.
- И. М. 1903:** И. М. Нашите толстоисти и Македонския въпрос. – *Свято дело*, год. I, № 7, април 1903, с. 298 – 302.
- И. Ц. 1920:** И. Ц. Вегетариански преглед. – *Възраждане*, год. IX, № 7, 1920, с. 223.
- Иванов 1920:** Иванов, Любен. Навън е пролет... – *Възраждане*, год. IX, № 10, юни 1920, с. 293.

- Илиева 1925:** Илиева, Ана. Идеалист – въздържател (реферат). – *Наука и разум*, год. II, № 2 – 3, октомври – ноември 1925, с. 70 – 73.
- Илф и Петров 2013:** Илф, Иля; Петров, Евгений. *Дванайсетте стола*. Прев. Лиляна Минкова. София: Фама, 2013.
- Йоцов 1935:** Йоцов, Борис. Толстой у нас. Изложение на речта на проф. Б. Йоцов, държана на 24. XI. н. г. по случай 25 год. от смъртта на Толстой. – *Нов живот*, год. I, № 4, 15 декември 1935, с. 1 – 4.
- Йоцов 2022:** Йоцов, Борис. Толстой у нас. Изложение на речта на проф. Б. Йоцов, държана на 24. XI. н. г. по случай 25 год. от смъртта на Толстой. – В: Йоцов, Борис. *Съчинения, т. 3, № 1*. Съст. Румяна Дамянова и колектив. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2022, с. 529 – 537.
- Кацаров 1919:** Кацаров, Димитър. Миналото, сегашното и бъдещето на вегетарианството. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 5, 30 ноември 1919, с. 2 – 7.
- Кацаров 1920:** Кацаров, Димитър. За етичното вегетарианство. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 10 – 11, 31 март – 15 април 1920, с. 9 – 14.
- Кацарова-Валявичарска 1992:** Кацарова-Валявичарска, Василка. *Минчо Кацаров*. София: Jusautor, 1992.
- Ковачев 1921:** Ковачев, Йордан. Марш на ловците. – *Вегетариански преглед*, год. III, № 6 – 7, февруари – март 1921, с. 92.
- Ковачев 1923:** Ковачев, Йордан. Анархизма и насилието. – *Свобода*, год. I, № 4, 24 декември 1923, с. 1 – 2.
- Ковачев 1924а:** Ковачев, Йордан. *Моето утро*. София: Възраждане, [1924].
- Ковачев 1924б:** Ковачев, Йордан. * * *. – *Вегетариански преглед*, год. VI, № 4, 1924, с. 61.
- Кол. 1986:** Колектив: Пръмов, И.; Луцов, И.; Беров, Л.; Симеонов, П.; Михов, М.; Каменов, К.; Русенов, М.; Червендиева, М.; Кацаров, И. *История на кооперативното движение в България, том първи*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1986.

- Кол. 1999:** Колектив: Благова, Э.; Цейтлин, Р. М.; Геродес, С.; Пацнерова, Л; Бауэрова, М. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык, 1999.
- Константинов 1929:** Константинов, Георги. *Лев Толстой и България*. София: Библиотека „Свободна мисъл“, 1929.
- Константинов 1968:** Константинов, Георги. *Л. Н. Толстой и влиянието му в България*. София: Народна култура, 1968.
- Константинов 1981:** Константинов, Константин. *Път през годините*. София: Български писател, 1981.
- Коюмджиев 1920а:** Коюмджиев, Иван. Обикновено нещо. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 6, 31 януари 1920, с. 6.
- Коюмджиев 1920б:** Коюмджиев, Иван. Там, край града... – *Вегетариански преглед*, год. I, № 12, 30 април 1920, с. 6 – 7.
- Манушова-Стефанова, Стефанов 1917:** Манушова-Стефанова, Райна; Стефанов, Илия. *Българската вегетарианска кухня. Ръководство за готвене на безмесна храна*. София: Чомонев, 1917.
- Маркс и Енгелс 1984:** Маркс, Карл; Енгелс, Фридрих. *Избрани произведения, т. 1*. София: Партиздат, 1984.
- Митев 2021:** Митев, Петър-Емил. Живот в духа. Логиката на едно житие-битие. – В: Стефанов, Илия. *Живот в духа. Към историята на толстоизма в България*. София: Изток-Запад, 2021, с. 133 – 173.
- Михов 1947:** Михов, Минко. Трудът и войната. – *Прослав*, год. II, № 6, февруари 1947, с. 161 – 163.
- Н. 1903:** Н. Стани народ! – *Лев Н. Толстой*, год. I, № 3, 1 април 1903, с. 3.
- н. а. 1901:** (непосочен автор) Георги Шопов пред военния съд. – *Свободна мисъл*, № 12, 13 май 1901 г, с. 3.
- н. а. 1907:** (непосочен автор) Нашето „Верую“. – *Възраждане*, год. I, № 3, 1907, с. 137 – 141. Прев. Христо Досев.
- н. а. 1920а:** (непосочен автор) Известия за Вегетарианската Кооперация. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 4 – 5, 15 януари 1920, с. 11 – 12.

- н. а. 1920б:** (непосочен автор) За „Възраждане“. – *Възраждане*, год. X, № 1, септември 1920, с. 1 – 3.
- н. а. 1921:** (непосочен автор) Една трудова задруга. – *Възраждане*, год. X, № 9, май 1921, с. 288.
- н. а. 1922:** (непосочен автор) Толстой у нас (бегъл очерк). – *Ясна поляна*, год. I, № 2, 1922, с. 32.
- н. а. 1923:** (непосочен автор) Към нашите абонати. – *Ясна поляна*, год. I, № 9 – 10, 15 август 1923, с. 129 – 130.
- н. а. 1924:** (непосочен автор) Учението на Толстой у нас. Кратки бележки. – *Възраждане*, год. XIV, № 3, ноември 1924, с. 95 – 96.
- н. а. 1925а:** (непосочен автор) Социалистите и войната. – *Свобода*, год. II, № 95, 20 септември 1925, с. 1.
- н. а. 1925б:** (непосочен автор) Идеини движения. – *Наука и разум*, год. I, № 7 – 8, март – април 1925, с. 252 – 254.
- н. а. 1927:** (непосочен автор) Деца – вегетарианци. – *Вегетариански преглед*, год. VIII, № 6 – 7, 1927, с. 143.
- н. а. 1928:** (непосочен автор) Вместо програма. – *Международен дух*, год. I, № 1, 26 – 28, август 1928, с. 1.
- н. а. 1933:** (непосочен автор) Поставената цел. – *Възраждане*, год. XXIII, № 1, октомври 1933, с. 1 – 2.
- н. а. 1935:** (непосочен автор) 350 учени против войната. – *Нов живот*, год. I, № 1, 1 ноември 1935, с. 1.
- н. а. 1938:** (непосочен автор) Не всеки губи от войната. – *Нов живот*, год. III, № 13, 15 март 1938, с. 3.
- Нанчев 2009:** Нанчев, Йордан. „Праведният е вечен паметник“. – *Литературен свят*, № 9, май 2009. <https://literaturesviat.com/?p=11708> [посетено 31.08.2023].
- Неса 1902:** Неса. Афоризми. – *Ново слово*, № 3, април 1902, с. 14 – 16.
- П. 1928:** П. Туризмъ, въздържание и вегетарианство. – *Международен дух*, год. I, № 2, 13 септември 1928, с. 2 – 3.
- Пиръв 2002:** Пиръв, Генчо. Дружба за цял живот. – В: Унджиева, Цвета. *Иван Унджиев. Изграждането на човека и учения*. София: Полия, 2002, с. 86 – 90.
- Първичев 1904:** Първичев. Днес е пролет! (Разсъждение). – *Лев Н. Толстой*, № 4, април 1904, с. 29 – 31.

- Ред. 1902:** От редакцията. Към читателите. – *Ново слово*, год. I, № 1, 1902, с. 1 – 2.
- Ред. 1903а:** От Редакцията. Към всички. – *Лев Н. Толстой*, год. I, № 3, 1 април 1903, с. 2.
- Ред. 1903б:** От редакцията. Към всички. – *Лев Н. Толстой*, год. I, № 5 – 6, юни – юли 1903, с. 3 – 10.
- Ред. 1907:** Редакцията. Първа дума. – *Живот*, год. I, № 1, януари 1907, с. 1.
- Ред. 1922:** Редакционна статия. Нашата задача. – *Свободно възпитание*, год. I, № 1, септември 1922, с. 1 – 4.
- РК 1946:** Редакционен комитет. Двадесет години Вегетарианско кооперативно стопанство при с. Прослав край Пловдив. – *Прослав*, год. I, № 2, октомври 1946, с. 33 – 53.
- Ролан 1924:** Ролан, Ромен. *Махатма Ганди*. Прев. Георги Вартоломеев. София: Ясна поляна, 1924.
- Росен 1921:** Петко Росен. Христо Досев. – *Възраждане*, год. X, № 8, април 1921, с. 241 – 242.
- Росен 1927:** Росен, Петко. *От Дунав до Бяло море. Видено и преживяно*. София: Художник, 1927.
- Росен 1963:** Росен, Петко. *Спомени и размисли*. София: Български писател, 1963.
- Рупчев 1994:** Рупчев, Георги. *Ново слово*. – В: *Периодика и литература, т. 3*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1994, с. 88 – 101.
- Русенов 1944:** Русенов, Минко В. *Кооперативни земеделски стопанства в България (Развой, същност и значение)*. Свищов: Висше търговско училище „Д. А. Ценов“, 1944.
- С. А. 1921:** С. А. Нравствено съществуване. – *Възраждане*, год. X, № 10, юни 1921, с. 302 – 304.
- С. А. 1928:** С. А. Влиянието на Толстия у нас. – *Възраждане*, год. XVIII, № 1, септември 1928, с. 2 – 3.
- С. А. 1937:** С. А. За вегетарианството. – *Нов живот*, год. III, № 3, 15 октомври 1937, с. 1.
- С. А. 1947:** С. А. За радостта и щастието на живота. – *Прослав*, год. I, № 5, януари 1947, с. 129 – 131.
- Сарандев 1990:** Сарандев, Иван. *Елисавета Багряна. Литературна анкета*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1990.

- Стефанов 2021:** Стефанов, Илия. *Живот в духа. Към историята на толстоизма в България*. София: Изток-Запад, 2021.
- Стойнова 2022:** Стойнова, Надежда. *Украси и гримаси. Мода и модерност в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век*. София: Парадигма, 2022.
- Страхова 1922:** Страхова, Наталия. Спомени за Христо Досев. – *Възраждане*, год. XII, № 4, 1922, с. 102 – 108.
- Теохаров б.г.:** Теохаров, Павел. *История на толстоевското движение в България*. – неиздаден машинопис, 89 с., без година.
- Теохаров 1925:** Теохаров, Павел. Ролята на неубиването на животните в нравствения живот на човека. – *Вегетиански преглед*, год. VI, № 6, 1925, с. 86 – 88.
- Терзиева, Иванова 2003:** Терзиева, Маргарита; Иванова, Тинка. Генчо Пиръв и българският толстоизъм. – *Педагогика*, № 6, 2003, с. 65 – 70.
- Терзиева 2006:** Терзиева, Маргарита. *Толстоизмът в българската педагогическа теория и практика*. Дисертационен труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“, Бургас, 2005.
- Терзиева, Иванова, Иванова 2006:** Терзиева, Маргарита; Иванова, Неля; Иванова, Тинка. *Поглед върху толстоизма в България*. Бургас: Димант, [2006].
- Терзиева 2006:** Терзиева, Маргарита. Лев Толстой и Адин Балу – епистоларен диалог между съмишленици. – *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“*, Бургас, т. XXXV (2), 2006, с. 39 – 42.
- Терзиева 2014:** Терзиева, Маргарита. Димитър Жечков (контекстуална биография). – В: *Биографичният метод. Проекции в социалните и хуманитарните науки*. Бургас: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, 2014, с. 43 – 49.
- Терзиева 2016:** Терзиева, Маргарита. *Българските толстоисти и тяхното обкръжение*. Бургас: Либра скорп, 2016.

- Терзийска 2013:** Терзийска, Милка. *Димитър Кацаров и движението за ново възпитание*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Терзийска-Стефанова 2023:** Терзийска-Стефанова, Милка. *Идеите на движението за ново възпитание и съвременното обществено образование*. Дисертационен труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“, София, 2023.
- Тодоров 1928:** Тодоров, Янко. Безсилни ли сме ние? – *Възраждане*, год. VIII, № 1, септември 1928, с. 13 – 14.
- Толстой 1896:** Толстой, Лев. *Богу или мамону?* Прев. Денчо. Сливен: Х. Иванов, 1896.
- Толстой 1897:** Толстой, Лев. *Богу или Мамону*. Прев. Сава Ничев. Варна: книж. В. Божилов, 1897.
- Толстой 1901:** Толстой, Лев. Две писма до редакцията ни от Лев Толстой. – *Свободна мисъл*, № 16, 10 юни 1901, с. 1 – 2.
- Толстой 1902:** Толстой, Лев. Първото стъпало. – *Ново слово*, № 5 – 6, юни – юли 1902, с. 7 – 21. Прев. Сава Ничев.
- Толстой 1907а:** Толстой, Лев. Ново разбиране на живота. – *Възраждане*, год. I, № 1, 1907, с. 1 – 19. Прев. Димитър Жечков.
- Толстой 1907б:** Толстой, Лев. За възпитанието и образованието. – *Възраждане*, год. I, № 2, 1907, с. 71 – 76.
- Толстой 1907в:** Толстой, Лев. *За всички дни. Мисли на много писатели за истината, живота и поведението*, свитък 1. Прев. Стефан Андрейчин и Димитър Жечков. Бургас: Възраждане, 1907.
- Толстой 1907г:** Толстой, Лев. Харисон. – *Възраждане*, год. I, № 3, 1907, с. 180 – 183. Прев. Ив. Скачоков.
- Толстой 1907д:** Толстой, Лев. Не убивай никого. – *Възраждане*, год. I, № 9 – 10, 1907, с. 8 – 29.
- Толстой 1908а:** Толстой, Лев. Не мога повече да мълча! Манифест против смъртното наказание. – *Възраждане*, № 7 – 8, 1908, *Лев Николаевич Толстой. Юбилеен сборник*, с. 407 – 425.

- Толстой 1908б:** Толстой, Лев. *Не мога повече да мълча! Манифест против смъртното наказание.* Бургас: Възраждане, 1908.
- Толстой 1908в:** Толстой, Лев. Значението на отказа от военна служба. – *Възраждане*, год. II, № 5, 1908, с. 297 – 308.
- Толстой 1908г:** Толстой, Лев. Основите на нашето мировъзрение („Credo“). – *Възраждане*, год. II, № 2, 1908, с. 19 – 30.
- Толстой 1909:** Толстой, Лев. Християнството и смъртното наказание. – *Възраждане*, год. III, № 6, 1909, с. 401 – 413.
- Толстой 1924а:** Толстой, Лев. *За всеки ден. Учение за живота, изложено в изречения.* Прев. от авторския ръкопис от Стефан Андрейчин. София: Възраждане, 1924.
- Толстой 1924б:** Толстой, Лев. *Не мога повече да мълча! Манифест против смъртното наказание.* София: Възраждане, [1924].
- Толстой 1924в:** Толстой, Лев. До одного, отказал се от военна служба. – *Възраждане*, год. XIII, № 6, февруари 1924, с. 190.
- Толстой 1925:** Толстой, Лев. *Първо стъпало.* Прев. Тотка Ненова. София: Посредник, [1925].
- Толстой 1929:** Толстой, Лев. *Съчинения. Том XIII.* Прев. на „Първо стъпало“ от рус. Сава Ничев. София: Книгоиздателство на Иван Г. Игнатов и синовете, 1929.
- Толстой 2014:** Толстой, Лев. *Календар на мъдростта. Мисли за всеки ден, събирани от граф Лев Толстой.* Прев. Слава Александрова. София: Лабиринт, 2014.
- Толстой и др. 1921:** Толстой и други автори. *Война.* София: Възраждане, [1921].
- Топузова 1938:** Топузова, Валентина. Стойността на кожената дреха. Култура или варварство. – *Нов живот*, год. III, № 3, 1 февруари 1938, с. 3.
- Торо 1909:** Торо, Хенри Давид. *Как и защо живях около Валден. Опыт за прост живот.* Прев. Христо Досев. Издание на „Възраждане“ № 66, Бургас, 1909.

- Торо 1918:** Торо, Хенри Давид. *Прост живот (С очерк за Торо и неговите идеи)*. Търново: Юношеско туристическо дружество „Царевец“, 1918.
- Трифонов 1992:** Трифонов, Трифон. *Генчо Пиръов. Бележит учен психолог*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1992.
- Унджиева 2002:** Унджиева, Цвета. *Иван Унджиев. Изграждането на човека и учения*. София: Полия, 2002.
- Феофилакт 1993:** Блаженный Феофилакт, архиепископ Болгарский. *Благовестник, или толкование на Святое евангелие. Часть первая. Евангелие от Матфея*. Москва: Скит, 1993.
- Хамбургер 1908:** Хамбургер. Мисли върху вегетарианството. – *Възраждане*, № 3, 1908, с. 181 – 185. Прев. Д. Ю.
- Хр. В. 1947:** Хр. В. Квакерите носители на нобелова премия. – *Нов живот*, № 18 – 20, 14 декември 1947, с. 3 – 4.
- Цанев 1920:** Цанев, Иван. Наченките на литературното течение у нас. – *Възраждане*, год. X, № 4, декември 1920, с. 111 – 114.
- Чертков 1907:** Чертков, Владимир. Християнският анархизъм. – В: *Сборник на списание „Възраждане“*, 1907, с. 62 – 69.
- Шопов 1903а:** Шопов, Георги. Господа църковниците не могли да се начудят? – *Лев Н. Толстой*, год. I, № 5 – 6, юни – юли 1903, с. 36 – 43.
- Шопов 1903б:** Шопов, Георги. Божиите наместници?! – *Лев Н. Толстой*, год. I, № 7 – 8, август – септември 1903, с. 3 – 11.
- Шопов 1903в:** *Кратко извлечение из неиздаденото съчинение по отказа от военна служба на Георги Стоилов Шопов: С прибавление някои извадки из послесловието на Л. Н. Толстой към биографията на Ев. Н. Дрожина, също отказващ се от военна служба в Русия*. София: Печатница на Гавазов и Чомонев, 1903.
- Шопов 1903г:** Шопов, Георги. Бедний народе. – *Лев Н. Толстой*, год. I, № 9 – 10, октомври – ноември 1903, с. 5 – 14.

- Шопов 1922:** Шопов, Георги. Новото общество в Индия. – *Ново общество*, год. I, № 6, август 1922, с. 2.
- Шопов 1926:** Шопов, Георги С. *Как живя, работи и умря Лев Толстой*. София: Мисъл, [1926].
- Щурм 1924:** Щурм, Йохан (Иван Коюмджиев). *Толстой и Маркс*. София: Свобода, [1924].
- Юруков 1908а:** Юруков, Добри. Делото по отказа на М. Попов. – *Възраждане*, год. II, № 2, 1908, с. 108 – 128.
- Юруков 1908б:** Юруков, Добри. Кратък очерк на толстоизма в България. – *Възраждане*, год. II, № 7 – 8, 1908, *Лев Николаевич Толстой. Юбилеен сборник*, с. 486 – 494.
- Юруков 1923а:** Юруков, Добри. Най-нова книга. – *Факел*, год. II, № 1, 1923, с. 12 – 14.
- Юруков 1923б:** Юруков, Добри. Художници алкохолици. – *Факел*, год. II, № 3 – 4, 1923, с. 46 – 49.
- Юруков 1938:** Юруков, Добри. Вечна война или мирен живот. – *Нов живот*, год. III, № 13, 15 март 1938, с. 2 – 4.
- Я. Т. 1920:** Я. Т. Вегетарианството и неговият напредък. – *Вегетариански преглед*, год. I, № 4 – 5, 15 януари 1920, с. 1 – 3.
- Betz 1995:** Betz, Hans Dieter. *The Sermon on the Mount. A Commentary on the Sermon on the Mount, including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3--7:27 and Luke 6:20--6:49)*. Minneapolis: Fortress Press, 1995.
- Kelkar 2017:** Kelkar, Supriya. Did Gandhi Really Say ‘Be the Change’?: Editing Historical Fiction. – *The Open Book Blog*, 3 October 2017.
<https://blog.leeandlow.com/2017/10/03/did-gandhi-say-be-the-change/> [посетено 02.09.2023].

Приложение

Съставител: Калина Захова

Как ще стане животът добър¹

Лев Н. Толстой

Нашият живот е лош. От какво? От това, че хората живеят лошо. А лошо живеят хората от това, че са лоши.

Как да се помогне на това нещо?

Да преправим *всички* лоши хора в добри така, че те да живеят добър живот, не можем никога, защото нямаме власт над *всички* хора. Но няма ли между *всички* хора такива, над които да имаме власт и които да можем да превърнем от лоши в добри?

Нека подирим. И ако едного такъв ние преобърнем от лош в добър, то лошите хора все пак ще намалеят с един. А ако всеки преобърне така поне по един човек, то ще бъде вече най-добре.

Тогава нека подирим дали няма макар един такъв човек, над когото да имаме власт и да можем да го направим от лош добър.

Ето нà че има един. Наистина, той е много лош, но затова пък е цял в моя власт – аз правя с него каквото искам.

Този лош човек съм сам аз. И колкото и да е лош той, той е напълно в моя власт. Нека се заема тогава с него, та дано направя от него добър човек. А като направи всеки това с тогова едного, над когото има власт, то *всички* хора ще станат добри.

А като станат добри, ще престанат да живеят лошо.

А като престанат да живеят лошо, животът ще стане добър.

¹ Текстът е публикуван в сп. „Възраждане“, год. XIII, бр. 1, септември 1923, с. 1. Преводачът не е посочен. – Б. съст.

За „Толстоизма“¹

Лев Н. Толстой

Аз в много случаи съм писал и говорил, че да се говори за „толстоизма“, да се иска моето ръководство, да се искат мои отговори на зададени въпроси и пр. е голяма погрешка.

Никога не е имало и не ще има мое учение; има едно вечно, всеобщо учение на истината и ясно изразено в евангелията. Това учение научава човека да признае синовността си към Бога, а заедно с това и своята свобода или робство, както искате, така го наречете – свобода от влиянието на света и робство на Бога, на неговата воля; човек веднъж разбере ли това учение, то той свободно встъпва в пряко съобщение с Бога.

Казаното дотук може да се сравни с плавающ в голяма река човек. Догдето човек не е във влечението, в бързея, а в края, в покоя на реката, то не са му нужни плаване и ръководение от другите плаваещи хора. Тук, в покоя, аз мога да бъда водител. Но щом встъпим в бързея, не са нужни, па и не може да има и водители. Всички ще се носим в едно направление от силата на течението; и тия, които са били назад, могат да излязат напред.

Ако човек се пита накъде плува, то това доказва, че той не е встъпил още в бързея и че оня, когото той пита, ще е лош водител, ако не съумее да го доведе до това течение, т.е. до това състояние, в което вече е излишно и безсмислено да се пита. Пък и защо да питам накъде плувам,

¹ Текстът е публикуван в сп. „Лев Н. Толстой“, год. I, кн. 7 – 8, август – септември 1903, с. 63. Преводачът не е посочен. Друг (също неподписан) превод на същия текст е публикуван в сп. „Ясна поляна“, год. I, кн. 2, 25 ноември 1922, с. 21. – Б. съст.

когато потокът с неотразима сила ме влече по радостно за мен направление?

Хора, които вярват и слушат водителите си, несъмнено ще вървят заедно с тях в потока.

Нещо за Лев Н. Толстой¹

Сава Ничев

Рядко има днес грамотен човек, който да не е чел нещо от Толстой или за Толстой, но рядко са тоже и тези, които да имат правилно понятие за неговата деятелност, а неговата деятелност е важна и ние ще се постараем сега вкратце да я определим.

Толстой преди всичко е един отдавна известен писател; роден е на 1828 г. 28 август и значи сега е на възраст 74 години и при всичко че напоследък все боледува, но кога му е по-добре, пак продължава да пише и да учи хората. Преди около 25 години той бе известен главно като писател, който пише много добри романи. Той е по рождение граф и е бил много богат, но като е живеел разкошно и не както го искала съвестта му, т.е. не тъй, както трябва да живее един човек, който един ден ще мре, той се отчаял от живота и в продължение на около 3 години постоянно е мислил с мъка как трябва да живее, за да му олекне на душата. През това време той е чел много книги и е търсил в тях да намери, как трябва да живее така, щото животът му да не бъде глупав, а да бъде разумен така, щото и смъртта да не може да му попречи на това.

Най-после той е намерил в Христовото учение истината за живота. Христовото учение е изложено в Евангелието и него Толстой е чел най-вече, но много места из Евангелията му се сторили неясни и не можал да ги разбере, защото били противни на основата на Христовото учение и затова той почнал да чете старите гръцки Евангелия и други богословски книги и най-после след дълги и мъчителни трудове се убедил, че Евангелията са негде криво

¹ Текстът е публикуван в сп. „Ново слово“, год. I, бр. 2, март 1902, с. 1 – 2. – Б. съст.

преведени и писани от хорски ръце, така че да има нейде прибавено повече от туй, което Христос е казал и вършил, и затова именно се мъчно разбират. Подир като открил това, то и досега главната му работа е да разяснява Христовото учение не тъй, както го проповядват разните християнски секти, а тъй, както го е проповядвал едно време Христос, т.е. тъй, щото всеки човек да може да го разбере и приложи на дело. Толстой казва, че Христос е проповядвал мир и любов между хората, а сега от името на неговото учение се вършат разни лоши работи, като войни, изтезания и пр., а поповете само търгуват с него.

Който се интересува да узнае малко по-подробно Толстоевите възгледи и неговия живот, нека прочете книгата му преведена на български под заглавие „Защо се хората упоаяват?“ с една статия от преводача ѝ; а засега ще кажа, че ако сега хората още не са разбрали какво проповядва Л. Толстой, то приближава вече времето, когато малки и големи щат – не щат ще разберат това и ще считат Толстоя не за заблуден, както има някои, които днес така говорят за него, а ще го считат за втори Христос – за най-великия човек на света подир Христа.

Имало е в света настина много умни мъже, които са открили, че Земята се върти около Слънцето, открили са електричеството, направили са разни машини и големи мостове, но колко пари струват тези неща, когато човешкият живот си остава все така лош, както по-преди – когато се оставя настрана целта на човешкия живот – щастието, а Христос и Толстой именно с това се занимават и действително указват истинския спасителен път и затова са те най-великите.

Известно е, че човек, за да живее добре, не му е достатъчно само да има какво да яде и да пие, а него го тревожат и разни мисли, въпроси и страхове... Всички тия неща тровят живота му и за да се той чувства добре и от душевна страна, трябва да му е ясно всичко. Главният не-

достатък на някои днешни учения е в туй, че те оставят настрана тези душевни нужди на човека и гледат на него като на едно животно, което, за да живее спокойно, достатъчно му е само да има какво да яде и да пие. А Християнството се занимава с всяка страна на човешкия живот. Аз не говоря за Християнството, както то се проповядва в разните църкви, гдето въобще нищо определено не може да се разбере, а за Християнството, както Толстой го тълкува. Прочетете някоя негова книга (не романите му) и ще видите каква грамадна разлика има между църковното християнство и туй, което той проповядва.

Покрай другото, една от главните разлики между разните християнски секти и Толстой е и тая, че Толстой и на дело върши туй, което се изисква от Христовото учение. Той от богаташ е слязъл до най-бедните селяни и с тях работи на полето и им помага като на свои *братя* и тази негова искреност е направила щото влиянието му да бъде велико в целия свят. Него го посещават разни хора дори и от Америка и Япония; той получава сума писма, в които разни хора му искат съвети и разяснения на разни въпроси. Неговото влияние най-после порасна дотолкова, щото руските владци се уплашиха, че народът ще ги остави и ще послуша Толстоя и затова напоследък го отлъчиха от църквата, като го наклеветиха, че уж не вярвал в Бога. Толстой обаче има отговори и на края на отговора си към Синода, ето какво казва:

„Вярвам аз в следущето: вярвам в Бога, когото разбирам като Дух, като любов, като начало на всичко. Вярвам в това, че Той е в мен и аз в Него. Вярвам в това, че волята Божия най-ясно и най-понятно от всичко е изразена в учението на човека Христос, когото да вземаме за Бог и да му се молим – считам за най-голямо кошунство. Вярвам в това, че истинското благо на човека се състои в изпълнението волята на Бога, а Неговата воля е в туй, щото хората да се обичат един друг и вследствие на това да

постъпват с другите така, както те искат да би постъпвали с тях, както е и казано в Евангелието, че в туй се заключава целият закон и пророците. Вярвам в това, че смисълът на живота на всеки човек се състои следователно само в увеличението в себе си любовта, че това увеличение на любовта води отделния човек в този живот към все по-голямо и по-голямо благо, като дава после смъртта толкова по-голямо благо, колкото по-голяма бъде любовта и заедно с това повече от всичко друго съдейства за установяване в света царството Божие, т.е. такъв строй на живота, при който царствущият сега раздор, измама и насилие ще бъдат заменени със свободното съгласие, правдата и братската любов на хората помежду им. Вярвам, че за преуспяването на любовта има само едно средство: молитвата; не обществената молитва в храмовете, направо запретена от Христа (Мат. VI, 5 – 13), а молитва, образец от която ни е даден от Христа, уединена, състояща се във възстановление и укрепление в своето съзнание смисъла на своя живот и своята зависимост само от волята Божия.

Оскърбяват ли, огорчават или съблазняват някого, пречат ли на нещо и някому или не се нравят тези мои вярвания – аз също така малко мога да ги изменя, както и моето тяло. Аз трябва сам за себе си да живея, сам за себе си да умра (и твърде скоро), и затова аз не мога никак иначе да вярвам, като се готвя да ида към този Бог, от когото съм излязъл. Аз не говоря щото моята вяра да е една на всички времена истинска, но аз не виждам друга по-проста, ясна и която да отговаря на всичките треввания на моя ум и на моето сърце. Ако узная такава, аз тоз час ще я приема, защото на Бога нищо друго не е нужно, освен истината. А да се върна към туй, от което с такива страдания токущо съм излязъл, аз никак вече не мога, както не може хвърчащата птица да влезе в черупката на това яйце, из което е излязла.

„Този, който почне с туй, че обикне християнството повече от истината, твърде скоро ще обикне своята църква или секта повече от християнството и ще свърши с туй, че ще обича себе си (своето спокойствие) повече от всичко на света“ е казал Колридж.

Аз вървах по обратен път. Аз почнах с туй, че обикнах своята православна вяра повече от спокойствието си, после обикнах християнството повече от своята църква, а сега обичам истината повече от всичко на света. И до днес истината за мен съвпада с християнството, както го аз разбирам. И аз изповядам, спокойно и радостно живея и спокойно и радостно се приближавам към смъртта.“

С тези думи завършва Толстой отговора си на Синода, с тях завършвам и аз краткия си очерк.

Какво ми е нужно?¹

Лев Н. Толстой

– Да живея с Бога, по Неговата воля.

Как става това?

– Като пазя в чистота животинското си;

Като пазя в смирение човешкото си;

Като пазя в любов божественото си.

Как се пази чистотата?

– С лишения.

А смирението?

– С унижение.

А любовта?

– С обич към враговете.

¹ Текстът е публикуван в сп. „Възраждане“, год. XVIII, бр. 1, септември 1928, с. 1. Преводачът не е посочен. – Б. съст.

Всемирният звяр¹

(непосочен автор)

Най-дивият, най-хитрият, най-силният, най-страшният, най-свирепият и най-кръвожадният звяр, който се е появил досега на земята, е *властта*.

Природата не е била тъй могъща да създаде такова страшилище за човечеството, ала човешката алчност и човешките недоразумения са създали тоя звяр, който нито ухапва с отровни зъби, нито схрусква със силни челюсти, нито разкъсва, като пантерата, но умъртвява чрез дълго и непрестанно измъчване.

Властта убива чрез войни и чрез присъди, властта изтезава чрез органите си, властта изсмуква и моралния и материалния сок на човешкия организъм и най-сетне, по отношение на свободата, властта изнасилва разума и съвестта. Кажете, има ли на земята по-страшен за човечеството звяр от всемирния звяр властта?

Ако човекът е измислил оръжие да порази силния лъв, кръвожадният тигър, отровната змия, хитрата лисица, страшната мечка и лакомия вълк, то той непременно е измислил и оръжие да порази всемирния звяр – това оръжие е християнството. Умей да владееш това оръжие и всемирният звяр нищо не може да ти стори. Той ще реве, ще те заплашва отдалече, но да се доближи до тебе и да посегне да те разкъса, не ще може.

¹ Текстът е публикуван в сп. „Лев Н. Толстой“, год. III, кн. 1, януари 1905, с. 63. Авторът не е посочен. – Б. съст.

Нямало днес робство!¹

Г. С. Шопов

Че хората на разните епохи не виждали ужасите на своето време или ако ги виждали, не ги приемали за такива – това едва ли би се нуждаело от потвърждение. Тази черта на хората от разните епохи е отличителна черта и на хората от днешно време. Във времето на крепостното право тези, на които то е било износно, па даже и тези, които са страдали под неговия гнет, са го считали като неизбежно условие за живота на хората; във времето на инквизицията основателите ѝ също са я считали за учреждение, което служи за благоденствието на народа. Днес ХХ век е векът на цивилизацията, гръмогласно викат хората на така наречената положителна наука, днес вече няма инквизиция, вика духовенството; днес благодарение на държавната форма личността е свободна – няма робство, наляво и надясно тръби правителството.

Но истина ли е това? Истина ли е, че днес няма инквизиция, че днес няма робство? Отговорът, който бихме получили при така поставения въпрос, би бил верен и положителен, стига само да правим разсъжденията си върху почвата на искреността, или ако спазваме туй правило, то да не пренебрегваме друго едно не по-малко важно за правилното решение на въпроса условие, което е: добре и правилно да си уясняваме основните положения, та като следствие на туй и в логическите си изводи да бъдем прави.

Че робство има, и че го има в най-съвършената форма – това за нас е аксиома, а на тези, които биха се усъмнили в туй и биха възразили, че подобно няма, не желаем да отговорим, освен с въпроса: що е робство? Ако под по-

¹ Текстът на Георги Шопов е публикуван в сп. „Лев Н. Толстой“, год. I, кн. 2, 1 март 1903, с. 3 – 7. – Б. съст.

нятието робство трябва да се разбира такова положение на един човек или на една класа хора, при което той или те да се намират в пълната власт на друг като тях или като него хора, които от своя страна, поради отсъствието на чувството и съзнанието, че всички хора са равни ред Бога, а следователно и братя помежду си, да считат първите за своя собственост и ги употребяват в каквото си пожелаят, без да им признават даже и някакво естествено право на претенция срещу вършените върху тях насилия, то защо, ако тази дефиниция на робството е правилна, да считаме, че робство няма? Защо и хората на науката, и тези на духовенството, и онези на правителството така гръмогласно на всички страни да тръбят, че робство и инквизиция днес няма? Нима ако в Средните векове, към които само сме навикнали да отнасяме ужасите, е имало инквизиция, та днес няма, нима само тогаз едни хора са разполагали с други, както им диктува животинската природа, нима само тогаз едни хора са били роби, а други – такива, които са ги държали в робство? Не, това, което е било в миналите векове, е и днес, но ние не го виждаме и макар че болшинството от нас го чувства върху собствената си кожа, то го отрича и ако прави туй, то е само за това, че то не го познава, не може да го определи. Своего робско положение това болшинство, ако и да не изразява с думите днес има робство, то го изразява с думите: лошо, тежко, труден е животът и т.н.

Действително днес вече няма инквизиция, няма машини, които да изтеглят ноктите на хората, да им трошат костите и късат жилите, няма и крепостно право, но днес има тюрми, казарми и дисциплинарни роты, които, като изместили инквизиционните машини и крепостното право, довели инквизицията до най-съвършената ѝ форма, до най-последния ѝ предел. Нима ако е жестоко и безнравствено трошението на кости и късанието жили на хората, не са жестоки и безнравствени тези лъжи и измами,

които ги довеждат до днешното им тежко положение в икономически смисъл, а това последното – до тюрмата и дисциплинарните роти – венеца, така да се каже, на днешната инквизиция. Няма днес и индулгенции от страна на Христовите наместници, но има попски поменици, простителни молитви и редица още магесничества.

Лъган и измамван от правителство, духовенство и техните съюзници, човек днес може да дойде и обикновено дохожда до положение, че от всичко, което той произвежда и е нужно за живота му, да получава само толкоз, колкото да не умре, да крепи душа, както обикновено у нас се изразяват. А да работиш денонощно безспир, без почивка, да си недояждаш, да спиш в нечисти, задушени стаи и с това преждевременно да се приближаваш към гроба – това що е? Не е ли робство? Да ти отнемат и последното парче земя и да те пратят да работиш във фабриките при най-тежки и неестествени условия, а при това да произвеждаш и предмети, нужни не на тебе, а на някои си празни и надути хора, потънали в разкош и разврат – това що е, та не робство? Да не намериш и във фабриките работа и се принудиш да вземеш без позволение парче хляб или друго, с което би могъл да си го купиш, да те хванат за това и зад сянката на някакви си думи: *общество, закони*, те хвърлят в тюрмата и нарекат крадец, когато ти не само че не си крадец, а си окраден от тези, които постъпват с тебе така – това що е, та не инквизиция и робство? Да те откъснат от майка, баща, сестра, може би и от жена, деца и от свободния селски живот посред природата и те доведат в казармата да те учат на работи, без които си живял 20 години, можеш да живееш и вечно, и на най-грозното, противно и на съвестта, и на Евангелието, което ти считаш за основа на морала, действие – убийството, да лишат родителите ти може би от единствената им подкрепа, с откъсването ти от производителния труд да те съсипват морално всеки ден и материално по маневри, паради, посто-

ве и какви ли не щеш още други не само безнравствени, но и смешни работи и свръх това да те заблудят тъй, че това е едно свято дело, без което не може и което, ако не вършиш, ще навлечеш омразата на Бога, даже наказанието му върху тебе чрез неговите слуги – това що е, та не най-голямата, най-безнравствената, най-инквизиционната форма на робството?

Да откажеш в името на морала, в името на любовта към Бог, към човечеството, да вършиш тия работи и да те пратят в тюрмата или дисциплинарната рота и там лишен и от слънчева светлина, и от чист въздух, които Бог е разлял в мира за всички хора, лишен от редовна храна и от свободно общение с всичко в света, това що е, та не зверщина, била тя съзнателна, или несъзнателна?

Да те карат в името на Евангелието да се кълнеш, когато това Евангелие отрича клетвата – това не е ли най-грубата лъжа? Да те учат в името на същото това Евангелие да убиваш – това не е ли измама? Да ти се казва в Евангелието: *не съди да не бъдеш съден и обичай враговете си* и ти да отидеш да съдиш и убиваш не само враговете си, но и тези, които нищо лошо не ти правят, в името на същото това Евангелие – това най-последно не е ли лудост?

И така, на тези, които биха се усъмнили в съществуването на робството, отговаряме, че робство днес има, с тази само разлика, че в миналите векове то е било в друга форма. А неговото съществуване, както в миналото, така и в настоящето, се е дължало, дължи се и днес главно на това, че винаги е имало една класа хора, наречена духовенство, а друга – правителство, които под разни предтексти и разни начини са държали болшинството от хората в робство.

Първата от тези класи – духовенството, под предтекст, че е предопределено от Бога да се грижи за вечното щастие на хората, не само че е ограбвало и държало в робство работния народ, но и по най-безочлив начин го е лъ-

гало, лъже го и днес, че другата пък класа – правителствената, била определена от Бога да се грижи за временното му щастие и да ги приучва към сляпо покорство на нея.

Вършило е то туй, върши го и днес, защото много добре знае, че само посредством грубата сила е възможно ограбването и заробването на този народ. А тази груба сила, посредством която е държан и се държи и днес работният народ в робство, е образувана от самия него – нещо, което е било и е възможно само при неговото духовно ослепление, а не просвещение.

Съюзени, духовенството и правителството имат една и съща деятелност – лъгание и ограбване народа, постояннен стремеж да го държат в робство.

На въпроса какво да се прави, та да се унищожи това зло – един е верният отговор, а именно: престанете да вършите злото, престанете поне дотолкоз, колкото всякому силите позволяват, и резултатът от това ще е не друг, а подобрене на вашето положение – подобрене на вашата участ, степента на което ще се намира в зависимост от това, колко повече сте взели да постъпвате така.

Да, в един глас ще се обади и духовенството, и правителството, но без нас личността ще се обърне на звяр, у нея господствующи елемент ще стане скотският и тогава обществото ще се разкапе.

Това е, да не кажем думи, нека бъдем и малко понизходителни, но предположение, въображаемо зло, а туй, че в името на това въображаемо зло се върши едно действително зло, не е нито думи, нито предположение, а факт, който едни по слепотата си не виждат, а други виждат, но скриват, като се преструват, че го не виждат.

Освен в правителствената форма на живота в никоя друга не виждам учение, което да учи хората да се късат със зъби помежду си. А това е зверщина, това е туй, което е и може да бъде резултат само на правителствената форма

на живота, но не и на противната ней форма – *християнската*.

Според мене целият излъган във всички държави народ съвместно с тези, които го лъжат, не представлява освен една федеративна разбойническа шайка, заета, както казва и Толстой, с разбойничество, грабеж, измама и т.н. Ако има разлика в нещо помежду някои от тази шайка, то е в туй, че едни съзнателно вършат туй, други несъзнателно, а трети по слабост се подчиняват на общото течение. Това сме то всички хора. И да излезем из туй положение можем не посредством никакви си хитросплетени политически комбинации, а посредством вяра в Бога и като следствие на туй – вяра в закона му за любовта към всички хора и неговото изпълнение.

Инак няма да излезе нищо друго освен една смяна на едни мъчители с други, различаващи се само по имената си.

Бездомниците в София¹

(непосочен автор)

Една политико-икономическа максима е, че консумативните граждани са твърде полезни за народа си, и обратното – слабоконсумативните – вредни.

Ето защо, въпреки че за борба против нас – цокачите – тайно са се съюзили въздържателите и кикиморите ни, ний се гордеем, че с нашето разбиране за живота, облекчавайки кесиите си, същевременно облекчаваме и кризата.

Тъй де! Защото ако не сме ние, ще изчезнат съвсем следните съсловия: кръчмарите, келнерите, коларите (които докарват виното), винарите, лозарите, лозокопачите и прочие и прочие. Ами БДЖ само колко приходи имат главно по сегашните месеци от превозване на виното от производителните до консумативните центрове.

Така че време е да излезе един закон с член единствен:

– На милионерите скъперници, като вредни за обществото членове, да се конфискуват парите и раздадат на цокачите, за да ги пуснат в обращение. Па гледайте тогава веселби и радост народна. А от кризата и помен няма да остане... Да!

¹ Текстът е публикуван във в. „Ново общество“, год. I, бр. 3, юни 1922, с. 2. Авторът не е посочен. – Б. съст.

В материалното и в духовното¹

С. А.

1. Животът е благо. Ако не се чувства като благо, не би имало стремеж за живот.

2. Според това хората са си усвоили две разбираня на живота – материалистическо и духовно. И според едното или другото разбиране, хората принадлежат на две религии – езическа и божеска.

3. Каквито и да бъдат хората по положение и състояние, на каквото и развитие да се намират, където и да се намират на земята, всички хора живеят със своето си разбиране и изповядват една от двете религии.

4. Материалистическото разбиране на живота се състои в това, че хората гледат на живота от телесното си състояние, от материалната страна. И като признават живота в материалното благо, те се стремят да имат това материално благо. В стремежа си за материално благо хората се разделят и се явяват противници един на други. Тази борба помежду им ги лишава от истинското благо, както и от лъжливото материално благо. От истинското избягват, а материалното не го получават, защото то е само лъжлива представа.

5. Духовното разбиране на живота се състои в това, че хората гледат на живота от духовно състояние, от духовна страна. За такова разбиране на живота, животът не е в телесното живеене, не е същността му в материалните придобивки и удовлетворения, а е в духовното състояние и познание. Като разбират живота духовно, хората познават живота истински, в неговата същност. Те чувстват единно-

¹ Текстът е публикуван в сп. „Възраждане“, год. XIV, бр. 1, септември 1924, с. 1 – 2. С. А. по всяка вероятност е главният редактор на списанието Стефан Андрейчин. – Б. съст.

то, същественото, което се съдържа във видимия, материалния свят и за което той съществува, и като го осъществяват в себе си, т.е. като живеят с него и за него, единят се с всички хора и същества, защото това единно е в целия свят и една е неговата същност. А като се единят с всички хора и същества, няма противоположна борба и отнемане на благото на живота, а има даряване с благо.

6. От материалистическото разбиране изхожда разделението на хората на раси, нации и вери; от него е общественият, политически, економически, държавен строй; от него е обособяването, национализма, църковническото разделение, класите, съсловията, омразата между хората, войните и бедствията в живота.

7. От духовното разбиране изхождат идеите за общочовечността, от него се явяват истински връзки между хората – от него се поддържа животът между хората, съществата и целия свят.

Невръщането на злото със зло у Сократа¹

Павел Теохаров

Както е известно, Сократ, гръцки философ, живял 4 века преди Христа, не е писал. Неговото учение е изложено в писанията на Платона, Сократов ученик.

В своето съчинение „Република“ Платон подробно излага възгледа на Сократа по въпроса за невръщането на злото със зло. В никакъв случай, казва Сократ, не може да причиняваме зло на лошите хора; не може това да правим първо за това, защото нам е свойствено да грешим в съжденията си при определянето кой е добър и кой лош, кой съдейства на нашето истинско благо и кой му пречи; и второ, ако дори допуснем, че сме били безпогрешни в съжденията си, то и в такъв случай не може да причиняваме зло на лошите хора, защото с това ние само ги озлобяваме, правим ги още по-лоши. Затова, когато връщаме на злото със зло, вършим нещо абсолютно лошо. Справедливостта не може да изисква от нас нещо лошо, т.е. отплата на злото със зло.

– Добрият – говори Сократ – не може да върши лошо, тъй като това е свойствено на злия.

– Да – отговаря Полемарк.

– А и справедливият човек е добър.

– Разбира се.

– И така, да се върши зло било на приятелите, или безразлично кому, не може да бъде свойствено на справедливия човек, това е свойствено на несправедливия човек.

– Чини ми се, Сократе, че ти си напълно прав.

¹ Текстът е публикуван в сп. „Възраждане“, год. XIII, бр. 6, февруари 1924, с. 191 – 192. – Б. съст.

– И тъй, някой приказва, че справедливостта се състои в това, да се въздава всекому онова, което му се пада, и ако под това разбират, че справедливият човек трябва да плаща на своите врагове със зло, а на приятелите си с добро, то такова съждение е неразумно и несъгласно с истината: както ние видяхме, в никакъв случай не е справедливо да се върши зло на когото и да било.²

Същата мисъл се изразява и в „Критон“.

– Ще признаем ли – казва Сократ, – че не трябва никога да вършим несправедливост? Несправедливостта добра ли е в някои случаи и лоша в други, или пък тя е непозволена при никакви обстоятелства, както това неотдавна бе признато от него... Не бихме ли били прави, като говорим, че е безразлично какво е за това мнението на тълпата и каква съдба, щастлива или по-нещастна, ни очаква от това, че сме длъжни да признаем, какво във всеки случай несправедливостта сама по себе си е всякога зло. Ще признаем ли ний това положение, или трябва да го отхвърлим?

Критон. – Ний ще го признаем.

Сократ. – И тъй, това безусловен дълг ли е да не сме никога несправедливи?

Критон. – Разбира се.

Сократ. – Ако наш безусловен дълг е да не бъдем в никакъв случай несправедливи, то наш дълг ли е, да не бъдем несправедливи дори относно тези, които са несправедливи към нас, па както и да съди за това тълпата?

Критон. – Това е моето мнение.

Сократ. – Сега кажи, позволено ли е да правиш зло на когото и да било, или не?

Критон. – Разбира се, не.

Сократ. – А да връщаш зло за зло справедливо ли е, както мисли народът, или не?

² La République, t. I, livre I, p. 22; traduction Victor Cousin. – Б. авт.

Критон. – Съвсем несправедливо.

Сократ. – Ще рече, да вършим зло и да сме несправедливи е едно и също.

Критон. – Разбира се.

Сократ. – И тъй, наш свещен дълг е *никога да не плащаме с несправедливост и да не причиняваме зло на човека, който ни е направил някакво зло.*³

³ Criton, p. 142, Oeuvres de Platon, t. I; traduction Victor Cousin. – Б. авт.

Борба без насилие¹

Адин Балу²

Въпрос. – В какво е главното значение на учението за непротивенето на злото?

Отговор. – В туй, че само то едничко дава възможност да се измъкне с корена злото както от своето сърце, така и от сърцето на ближния. Това учение забранява да се върши онова, с което се увековечава и умножава злото в света. Тоя, който напада друго и го обижда, запалва в него ненавист, която ненавист е корен на всяко зло. Да обидим друго, защото и той ни е обидил, за да отстраним уж злото, значи да повторим лошото нещо и над него, и над нас си, значи *да се породи*, или поне *освободи*, *поощри* същия този демон, когото ний уж искаме да прогоним. Сатаната не може да бъде изгонен със сатана, неправдата не може да бъде очистена с неправда, и злото не може да бъде победено със зло.

¹ Текстът е публикуван в сп. „Възраждане“, год. II, бр. 4, 1908, с. 250 – 252, под заглавие „Несъпротивенето на злото с насилие“, и отново в сп. „Възраждане“, год. XIII, бр. 5, януари 1924, с. 145 – 147. Преводачът и в двете публикации не е посочен. Тук предлагам варианта от 1924 г. Откъс от „Християнското непротивение“ в превод на Христо Досев е публикуван под заглавието „За християнското непротивение“ в сп. „Възраждане“, год. III, бр. 9, 1909, с. 641 – 647. Откъс от „Катехизис на непротивенето“ на Балу е публикуван (с непосочен преводач) под заглавието „Непротивене на злото с насилие“ и във в. „Свобода“, год. II, бр. 81, 14 юни 1925, с. 1. Във всички толстоистки издания Ейдин Балу бива изписван Адин Балу. – Б. съст.

² Балу бил ръководител на една американска духовна община. Умрял е в август 1890 г. В продължение на 50 год. е писал и издавал книги преимуществено по въпроса за непротивенето на злото с насилие. В тия съчинения – прекрасни по ясност и красота на изложението – въпросът е разгледан от всички възможни страни. Едно от неговите най-главни съчинения е „Християнското непротивене“. – Б. прев.

Истинското *непротивене* е единственото същинско непротивене на злото. То смачква главата на змията. То убива и накрая унищожава злото чувство.

Въпр. – Но макар и да е върна мисълта на това учение, въпросът е: изпълнимо ли е то?

Отг. – То е също тъй изпълнимо, както и всяко добро, предписвано от Божия закон. Доброто във всички обстоятелства не може да бъде изпълвано без самоотречение, лишение, страдание и, в крайни случаи, без загубване на самия живот. Но този, който скъпи живота си повече, отколкото изпълнението на Божията воля, той е вече мъртъв за единствения истински живот. Такъв човек, старайки се да спаси своя живот, ще го изгуби. Освен това най-често се случва така, че където *непротивенето* струва жертването само на един живот или пък на някое важно жизнено благо, противенето струва хиляди такива жертви. *Непротивенето запазва, противенето разрушава.* Много по-безопасно е да се постъпва справедливо, отколкото несправедливо; да се понася обидата, отколкото да ѝ се противим с насилие – по-безопасно е даже по отношение на сегашния живот. Ако всички хора почнеха да не се противят на злото със зло, нашият свят щеше да бъде блажен.

Въпр. – А когато само неколцина постъпват така, какво ще стане с тях?

Отг. – Ако така постъпеше само един човек, а всички останали се съгласяха да го разпънат, то за него не е ли по-славно да умре посред тържеството на непротивящата се любов, молейки се за своите врагове, отколкото да живее, носейки царска корона, опръскана с кръвта на убитите? Но един само или хиляди хора са се твърдо решили да не се противят на злото със зло – все едно дали те са посред просветени или посред диви ближни, те са много повече в безопасност, отколкото тия, които се облягат на насилието. Разбойникът, убиецът, лъжецът ще остави тях по-

скоро на спокойствие, отколкото тия, които се противят с оръжие.

Този, който е взел меча, пак от меч ще погине, а тия, които дирят мир, които постъпват дружествено, безобидно, които забравят и прощават обидите, в повечето случаи се наслаждават от мир или, ако и да умират, поне умират благославяни.

Така че, ако всички пазеха заповедта за непротивенето, то очевидно нямаше да има ни обиди, ни злодейства. Ако такива хора станат мнозинство, те, като не се противят никога на злото със зло, като не употребяват никога насилие, би въвели управлението на любовта и доброжелателството даже над обиждащите. Ако такива хора бяха даже твърде, твърде малко, то те би имали такова изправително нравствено влияние върху обществото, че би се отменило всяко жестоко наказание, а насилието и враждата биха се заменили с мир и любов. Ако те бяха твърде малко, то те рядко биха изпитвали нещо по-лошо от презрението на обществото, а пък обществото, без само да чувства това и да бъде за туй благодарно, би ставало постоянно все помъдро и по-добро благодарение на това тайно въздействие.

И ако, в най-лошия случай, някои от членовете на това малцинство бъдат преследвани жестоко, даже убивани, то тия умрели зарад правдата биха закрепили след себе си още повече своето учение, осветено вече от тяхната мъченическа кръв.

Нека бъде мир с всички тия, които търсят мир, и всепобеждаваща любов да бъде неумиращо наследство на всяка душа, която се е доброволно подчинила на Христовия закон.

Не се противи на злото с насилие.

СЪН¹

В. К.

Над облаата земя високо
Летях самичък без посока.
 Ту висвах над моря, полени,
 Ту над гори с лъчи облени,
Ту над долините разкошни
Се носех от крила си мощни, –
 Ту, кат политах в небесата,
 Пак следех с погледи земята.
В тази буца не голяма
Аз сякаш бях видел едема,
 В стеснените ѝ кръгозори
 Се мяркаха щастливи хора.
Да, хората щастливи бяха,
Земята дружно кат оряха,
 И най-обширната пустиня
 Без труд превръщаха в градина.
Те нямаха царе, войници,
Ни вятърничави владици:
 В музеите кичеха топа
 За смях с одеждите на попа.
Международните крамоли
За туй немееха отколе,
 В крепостите им събати,
 Не се разхождаха солдати.
Забравените там пушкала,
На възрастни мъже играла,
 Не пълнеха с рев въздуха.
 Те бяха грозни, неми, глухи.

¹ Текстът е публикуван в сп. „Ново слово“, год. I, бр. 8 – 9, септември – октомври 1902, с. 17. – Б. съст.

Не сееха те смърт отдавна,
Не чакаха победи славни.
 Те бяха паметници стари
 На цивил'зовани варвари.

И дълго аз безцелно, смело
Летях по пътя на орела.
 Така се луташе под мене
 Земята в дивната вселена,
Но тя сега щастлива беше,
Щастливци вече тя кърмеше.

И всичко туй бе сън... когато
Събуден вече чух тръбата,
Че вън ни свиква на учене;
Кога се мернаха пред мене
 Фуражки, чизми, пушки, саби,
 Лица изпити, черни, слаби,
С тъга се сви сърце ми болно, –
„Проклятие!“, викнах неволно.
 Но таз безсилна клетва една
 Замря между стените хладни.

Аз раснах в труд¹

С. А.

Аз раснах постоянно в труд
От малък още, от дете;
При жега, кал, дъжд, сняг и студ
Живота ми все тъй лете.

Аз чувствах слабост или страх,
Но ги надвивах с мъжество,
И скърбите си изплаквах
Във всеки миг на тържество.

Аз ставах с бледите зори –
Същински моите мечти –
Навън, по ниви и гори
Прекарвах всички дни, нощи.

Така израснах силен, здрав,
От мене диша ведрина,
В живота чувствавам се прав,
И зора мой е светлина.

¹ Стихотворението е публикувано в сп. „Възраждане“, год. XIV, бр. 1, септември 1924, с. 2. С. А. по всяка вероятност е главният редактор на списанието Стефан Андрейчин. – Б. съст.

Аз израснах¹

Цоню Василев

Аз израснах сред полята,
в труд отдадох се от млад;
пееха през мен нивята
за добро и благодат.

В труда слънцето горещо
закали ме, прероди;
мога смело да посрещна
вси несгоди и беди.

И така съм аз обкичен
на лицето с мургав цвят,
който цвят, цвета пшеничен,
щастие е в' волний свят.

И животът ми е ласка,
бодър дух у мен цъфти;
зла промяна не ме стряска,
мир е моите гърди.

¹ Стихотворението е публикувано в сп. „Прослав“, год. I, кн. 7 – 9, април – юни 1947, с. 227. – Б. съст.

В Русия¹

Манифест на Вегетарианското Д-во в гр. Екатеринослав

Към всички! Към всички! Към всички!

Ако вие искате не само на думи, но и на дело да строите нов човешки живот;

ако искате да изпитате истинския човешки трудов живот – на въздух, на слънце;

ако искате, най-сетне, да предотвратите глада и всички ония ужаси, които той носи със себе си;

ако искате да имате хляб и зеленчуци, ако са ви омръзнали всички ония безкрайни блъсканици при хлебоподавателните пунктове;

ако не искате да зависите от разни търговци, спекуланти и от комитети, комисии, отдели и подотдели, *то незабавно залавяйте се на работа всички, всички мъже, жени, юноши, девизи – всички на нивата, в градината.*

Въоръжете се с истински човешки оръдия – *лопати, вили, гребла, плугове* – велика ще бъде нашата безкръвна победа.

Нека всеки отдели за поземлен труд поне 3 – 4 часа на ден.

Съединявайте се в артели, комуни, кооперации или работете поотделно, но нека нито едно парче годна за обработване земя не остане незасято.

Да живее плугът и лопатата!

Да живее свободният, разумният човешки труд! –

От Съвета на Екатеринославското Вегетарианско Д-во

¹ Манифестът е публикуван в сп. „Вегетариански преглед“, год. III, бр. 2, 30 октомври 1921, с. 40. Преводачът не е посочен. – Б. съст.

Пролет¹

Ив. В. Гунев

С изгрев светъл озарени
Се усмихват небесата...
Снежnocветни, посребрени
С росен блясък, дървесата

Ветви свели неподвижни
Тръпнат в сладостна тревога –
С химн от всеки клон безгрижни
Хор от птички слави Бога.

Тям пък сякаш че отвърща,
Чуй, отвъд селото с будна
Глъч, шетня във всяка къща,
С грижа радостна и трудна.

И към труд селяка с блага
Вяра във сърце изпраща,
Че труда със жътва драга
Майката земя отплаща.

Вяра като тази съща,
Сред всеобщото вълнение,
Смела, светла и могъща
Вдъхновява ме и мене.

А душата, отразила
Ведър лик на свод небесен,
Пролетта чаровно мила
Сестрински здрависва с песен.

¹ Стихотворението е публикувано в сп. „Вегетариански преглед“, год. VI, кн. 8 – 9, 1925, с. 138. – Б. съст.

* * * 1

(непосочен автор)

Цвят видиш ли обсипан със роса
и мило заблестял от утрен лъч златист,
недей го къса ти,
но си кажи:
„Да съм и аз тъй мил!“

И извора прозрачно син,
трептящ в кристална бистрина
недей размътва ти,
но си кажи:
„Да съм и аз тъй чист!“

¹ Стихотворението е публикувано в сп. „Вегетариански преглед“, год. II, януари 1921, бр. 5, с. 65. Авторът не е посочен. – Б. съст.

Л. Н. Толстой –
апостол на Вегетарианството¹
(По случай 10-годишнината от смъртта му)

Я. Т.

Няма област из личния и обществен живот на човека, в която да не е прониквал жителният дух на Толстой – светият дух на възкресение в единението.

Всички съвременни идейни течения, всички възвишени творчески сили на човечеството, които зидат царството Божие на земята, с благоговение споменават името на Толстой, когото считат за свой вдъхновител и пътеводител.

В редицата на своите пионери и дейци вегетарианството отдава първо място на Толстой. Излязлото изпод перото на великия учител в 1892 година „Първо стъпало“ съставя епоха във вегетарианската мисъл и представя *евангелие на вегетаризма*. Вегетарианството, т.е. отказването от месната, от кървавата храна и преминаването към растителна храна, е необходимо условие, първата неизбежна стъпка, която трябва да извърши всеки искрен човек, а също и човечеството в твърдия и сигурния си връж към доброто. „Вегетарианското движение, четем в заключението на „Първото стъпало“, напредва в последните години с все по-голяма бързина: всяка година се появяват все повече и повече книги и списания, които пишат по тези въпроси: все повече и повече се срещат хора, които се отказват от месната храна и всяка година зад граница, най-вече в Германия, Англия и Америка, се увеличава числото на вегетарианските гостилници. Това движение трябва да е особено радостно за хората, които живеят със

¹ Текстът е публикуван в сп. „Вегетариански преглед“, год. II, бр. 3, ноември 1920, с. 33 – 34. Я. Т. по всяка вероятност е главният редактор на списанието Янко Тодоров. – Б. съст.

стремежа към осъществяване царството Божие на земята, не само защото вегетарианството е важна крачка към това царство (всички истински неща са и важни, и неважни), а защото то служи за признак, че стремлението към нравствено усъвършенстване на човека е сериозно и искрено, тъй като е приело едничкия си свойствен порядък, който *се начева от първото стъпало*. Не може да се не радва на това човек, както не биха могли да се не радват ония хора, които, като се силият да се качат на горния етаж на някоя къща, безредно и напусто са се катерили от разни страни направо по стените ѝ и най-сетне, като почнали да се сбират при първото стъпало на стълбата, узнали, че входът нагоре не може да бъде другаде, освен през първото стъпало на стълбата“.

Но не само в „първото стъпало“ великият учител се явява проповедник на вегетарианството: от всеки ред на това, що е написал, лъха: „*не убивай*“. „Не мога да мълча!“ говорят думите му, когато на скотобойната отнемат у невинни същества най-ценното – *живота*, „не мога да мълча“ говорят написаните от него редове, когато отнемат същия този живот на хората – братя, „не мога да мълча“ гръмко звучат тия редове и говорят за живота, за неговата красота, за неговото велико значение и дълбоко проникване.

Толстой не е ходил на нито един интернационален вегетариански конгрес, *но той е присъствал там*. И нека да не изглежда това чудновато. Във всички вегетариански конгреси, големи и малки, *споменавали са за него, мислили са за него*. Ето няколко примера. Когато в 1900 г. в Париж през време на всесветската изложба е заседавал „Интернационалният вегетариански конгрес“, когато делегати от разни страни чели своите реферати, държали речи и пр., секретарят на французкото вегетарианско дружество, Моран, станал на трибуната и вместо реч прочел откъслек от „Първото стъпало“. Когато в 1906 г. членовете на многобройното английско дружество „National Vegetarian Soci-

ety“ се събрали на своя годишен празник, решено било да изпратят на великия старец писмо с благодарност за огромната подпора, каквато представя той за вегетарианското движение с личния си пример и с литературната си дейност. Когато в началото на 90-те години германското вегетарианско движение силно страдало от разногласията на двете най-главни дружества, Л. Н. Толстой приготвил условията за обединението. Тази значителна постъпка, а също и усилията на други дейци оказали благотворно влияние, и в 1892 г. на общ събор станало обединението и се образувал съществуващият сега „Германски вегетариански съюз“.

Толстой е слънцето на вегетарианския Интернационал, което огрява и оживотворява неговите пионери и апостоли.

Въпроси за вегетарианството¹

Илия Енчев

– Ти си вегетарианец, а? Защо се мъчиш, бре братле? Ти ли ще оправиш света?

Ето един въпрос, на който всеки вегетарианец, вярвам, е имал най-често случай да отговаря. При това, този въпрос се отправя не само към вегетарианците като такива, но изобщо към „идеалистите“: всички ония, които се стремят да живеят „по Бога“, както казва Л. Толстой, т.е. да живеят *праведен* живот.

В днешното общество хората, особено интеллигентствующата маса (не толкова народът), са достигнали до такава обърканост на понятията за живота, че или не разбират думите – праведен живот – или пък те означават с тях нещо старо, отживяло. Всъщност обаче в тия думи се съдържа възможно най-висшият синтез на философията на живота.

– Ти ли ще оправиш света?

– С този въпрос вие признавате, че има нещо за оправяне „в света“, т.е. в човешкото общество, вие признавате, че обществото е болно. Но болестта на обществото е болест на хората, които го образуват, защото обществото – това са хората: аз, вие, други, трети и пр. Като реалност, като нещо усетимо, емпирично обществената болест се проявява в отделните индивиди. Щом е така, тогава аз и вие сме болни. Онова, което вие смятате, че трябва да се оправи, то е в нас. Няма обществена болест, която, строго

¹ Текстът е публикуван в сп. „Вегетариански преглед“, год. III, бр. 6 – 7, март – април 1922, с. 101 – 102. В следващи броеве на списанието излизат и други части на текста, тук се публикува само първата му част. – Б. съст.

погледнато, да не е лична болест. Затова всеки себе си трябва да лекува, за да лекува и обществото.

Реална, истинска, а не въображаема борба с обществените болести, със злото изобщо, човек води дотолкова, доколкото той чувства тия болести, злото – като свои лични и води тая борба в себе си, в своята душа. Няма обществено зло.

Злото е лично. От единицата, личността – към цялото, обществото: ето единствения път за оправяне „света“. Този смисъл имат и думите на Алекс. Херцен: „Ако хората, вместо да спасяват целия свят, почнат да спасяват сами себе си, вместо да освобождават цялото човечество, почнеха да освобождават сами себе си – колко много биха сторили за спасението на света и за освобождението на човечеството“.

И доколкото човек води успешно тая борба за спасяване и освобождаване себе си, за добиване власт над себе си, дотолкова той добива власт над другите, над обществото – власт единствено позволена, не желана от него, власт да буди борческите, героичните сили у другите за борба със себе си.

„Колкото пъти отида до месарницата да си купя месо – изповядваше един правдив човек на своя приятел – винаги ти се изпречваш напреде ми и не един път съм се връщал, без да купя месо. А когато сме двама, аз никога не съм имал смелостта да се отбия в месарницата“. Кой е този „ти“? Това не е някой полицай във форма. Това „ти“ е неговото „аз“, пробуждано поне за момент от духовната власт на другия.

Пътят на борбата със злото чрез себе си е най-труден. И хората са избрали много по-лесен – разбира се, лъжлив: те взаимно се упълномощават за това. И всичко е нагласено като машина! „Не е моя работа да оправям света. За това има депутати, камари, съвети, министри, учени.

Аз ще си гледам моята работа и ще живея...“ – казват обикновено.

Въпросите на живота се разрешават от „избраните“. А всъщност всички въпроси на живота са лични въпроси: какво трябва да правим? Как трябва да оправим света? – Абсолютно никаква друга разумна смисъл няма, освен: какво трябва аз да правя? Как трябва себе си да оправя?

Вегетарианството е не само една смела, но неизбежна крачка за оправяне себе си, а посредством това и „света“.

Освещаване на кланицата¹

(непосочен автор)

На 31 декември, в присъствието на видни обществени лица, на касапското дружество със своето знаме и на множество зрители, с участието на църковния хор, бе извършено освещаването на софийската модерна кланица.

Колкото и обикновено да е това събитие, ние не желаем да го отменим с мълчание, защото то е станало с участието на онези, които всякога са се явявали там, където престъплението е имало нужда от тяхната благословия.

Когато едно престъпление се извърши, без да има то благословията на закона или на църквата, то си остава престъпление. Но когато това престъпление добие санкцията на закона и на църковната благословия, то остава скрито за мнозинството и продължава да се повтаря.

Така е с войната, със смъртното наказание, с държавното насилие, с всички обществени престъпления, които под санкциите на закона и църковната благословия продължават да съществуват, без да затрогват притъпениите и без това съвести на тези, които вземат участие в тях.

Освещаването на софийската кланица е едно от ония престъпления на църквата, което трябва да бъде заклеймено с позора на убийството, на войната, защото да се благославя една кланица, това значи да се благославя убийството над нашите по-нисши братя, да се благославя войната в нейния зародиш. Още повече че църквата върши това в името на Оногова, Когото уж приема за свой шеф и Който ясно е казал: „Милост искам аз, а не жертви“.

¹ Текстът е публикуван във в. „Свобода“, год. XI, бр. 463, 15 януари 1934, с. 2. Авторът не е посочен. – Б. съст.

Хигиена¹

(непосочен автор)

1. Труди се физически и умствено.
2. Работи, почивай и спи достатъчно и така, че едното да не вреди на другото.
3. Лягай рано и ставай рано.
4. Жилището ти да бъде слънчево, да работиш на открито, да живееш на чист въздух.
5. Обичай да си миеш често тялото.
6. Обличай се леко и чисто; дрехите да позволяват всяко движение.
7. Храни се умерено и за да се нахраниш.
8. Храната да бъде проста и естествена. Не яж месо.
9. Пий само вода и когато си жаден. Спиртни напитки никога не пий.
10. Не пуши тютюн и не употребявай упоителни вещества.
11. Бъди въздържан, бори се със страстите, стреми се към целомъдрие.
12. Бъди жизнерадостен. Никога не се поддавай на лоши настроения.

¹ Текстът е публикуван в „Календар Възраждане 1927“, год. XI, № 187, с. 30. Автор не е посочен. – Б. съст.

Колонията на „Възражданци“ в България¹

Христо Досев

Въведение

Когато се извършва преврат в съзнанието на хората, неизбежно става и промяна във външната форма на техния личен и обществен живот.

Животът на всеки народ служи за най-верен определител на ръста на неговото съзнание.

Този външен – личен, семеен и държавен, – живот, който се е установил у народите в наше време, започва все повече и повече да не удовлетворява хората. За признак на това неудовлетворение служат не само несъгласията, спречкванията и страданията, които все повече и повече препълват живота на съвременните хора, не само постоянните избухвания, бунтове и революции, които се разгарят като пожар тук-там по земното кълбо, но още, и най-много, онези опити да се създаде личния и обществен живот на други, нови, по-свободни и по-добри начала, – опити, които се забелязват и разкриват във всички области на живота и дейността на хората в наше време. Тези опити се явяват с особена сила и постоянство между европейските народи, които най-много се вълнуват от въпросите за преустройство на личния и обществен живот върху началата на справедливостта, братството и любовта.

Един от тези многобройни опити за преустройство на съвременния живот е неуморното усилие да се създават общини и комуни, където всички да бъдат равни и да могат да работят, ползвайки се от свобода и свободно време,

¹ Текстът е публикуван в посмъртно издадената книга на Христо Досев: *Съчинения. Т. I. Разкази и статии*. София: Възраждане, [1923], с. 68 – 136. – Б. съст.

без да имат, при това, лична, отделна собственост. С такива опити – които срещаме из цялата история на цивилизованите европейски народи – са особено богати и забележителни XIX и XX век. Но докато в предишните времена идеите за преустройството на живота са били достойни само на богатите и образовани класи и техните представители и ръководители са били философи утописти – в наше време най-хубавите социалистически и религиозно-нравствени учения стават вече идеал на широките народни маси. И онова, което в предишните времена е било само източник за утопически мечти на избраните хора, става сега, в наше време, цел на борба и смисъл – цел на живота за грамадна част от човечеството.

По всичко изглежда, че ние се намираме на прага на нов обществен живот.

Не само протест и възмущение против сегашния тежък и жесток порядък вълнуват съвестта и умовете на народите. Създава се вече великото здание на новия живот. Върху основата, положена от най-добрите представители на човечеството, носят и трупат своите кирпичи представителите на народа. И никога гласът на народа не се е разнасял тъй дружно и силно, както сега в наше време. И никога горните слоеве на обществото не са се вслушвали така тревожно и напрегнато към този глас, както в наше време. Народът почувства и съзна, че той сам е строител на своя живот. Че само от него зависи дали ще живее лошо или добре, дали ще прекара своя живот в жестока борба за парче хляб, или във взаимна работа за удовлетворение на своите телесни, умствени и нравствени нужди.

Идеите за взаимопомощта и кооперациите все повече и повече проникват в масите, измествайки ги от техните вековни жизнени, умствени и нравствени устои.

Разбира се, много от опитите да се създаде съюз, кооперация, работническо сдружение, колония, община се свършват с неуспех. Но явно е, при все това, че нищо не е в

състояние да охлади това стремление на хората да създават нови форми на живот, които да хармонират с тяхното съзнание. Хората все опитват и опитват отново. Те вървят пипнешком, като слепец, който налучква пътя си. Спъванията, отклоненията и паденията са неизбежни. Но неизбежно ще бъде също и това, че хората ще намерят онова, което искат и търсят – новия обществен живот. Живот, основан не на насилието и лъжата, не на удобството и егоизма, а на свободата, взаимната помощ и любовта.

Аз искам да разкажа в тези свои възпоминания за един такъв несполучлив опит за създаване нов живот.

Понеже тука не е толкова важен крайният резултат от опита, колкото онова, което е движило неговите инициатори.

Важна е онази сила, която раздвижва и размества хората.

I.

Вървя с двама гимназисти из улицата на околийския планински градец Сливен, където се учех. Аз бях тогава на 16 години. От другия тротоар дойде при нас един млад, прилично облечен човек, нисък, с руса брада на широко енергично лице, пълен, със здраво телосложение. Жълтите му и големи зъби се издаваха малко напред, но не нарушаваха приятността на лицето му. Този човек ни поздрави и каза, че ходи из България с цел да разпространява идеите и книгите на Толстоя и че много желае, за достигане на своята цел, да се запознае с тукашните гимназисти.

Аз тогава за пръв път чувах за Толстоя. Ние знаехме за всички социалдемократически знаменитости, четяхме техните книги и брошури, знаехме за техния живот и дейност, но за Толстоя никога не бяхме чували ни дума. Аз си

помислих, че и Толстой трябва да е от социалдемократите, но от по-малко знаменитите и известните.

Когато младият проповедник на идеите на Толстой ни предложи да отидем с него в хотела, за да видим книгите му и да си купим нещо, ако пожелаем, ние се съгласихме и тръгнахме с него повече от деликатност, отколкото от интерес. Когато влязохме в стаята му, младият човек се запозна с нас и каза, че неговото име е Георги Шопов.

Ние разгледахме книгите. Всеки си избра по няколко неща. Аз си купих „Какво трябва да правим“ и още няколко малки брошурки от Толстой.

След това ние се разделихме с непознатия и вече не ми се случи да го срещна в онова време.

Купените книги стояха дълго време неразрязани. Аз не чувствах почти никакъв интерес към тях. Но ето че дойдоха хубави летни дни, уроците станаха по-малко, непрочетени социалдемократически брошури по някаква случайност не останаха и аз, разхождайки се из нашата градина, от нямане какво да правя, залових се за Толстой. Аз помня и досега този забележителен ден от моя живот. Аз седнах на сянка под едно старо овощно дърво и разрязах небрежно една брошура. Но щом започнах да чета, изведнъж цял ѝ се отдадох. Някаква си сила прикова всичкото ми внимание към печатните редове на брошурата. Наведнъж и с голямо внимание аз изчетох тази брошура и изведнъж се почувствах под обаянието на Толстой. От този ден аз станах друг човек. Няколко печатни реда бяха достатъчни, за да обърнат целия ми живот наопаки.

Чудно нещо е това духовното пробуждане на човека! Живее си човек тъй, както живеят всички около него. Неговите стремежи, неговите желания, понятия – всичко това е точно същото, каквото е и у всеки човек. И всичко това изглежда толкова здраво, като че ли няма такава сила, която би могла да го помести от мястото му, да разколебае неговия отпаднал душевен покой и застои. Но ето, някъде,

от някого той ще прочете или чуе нещо ново. Пред очите му като че ли се разкъсва дебела завеса и се открива нов свят. С учудване този човек забелязва, че онова благо, в което той е живял до това време, не е целият свят и не е най-хубавото място на света. Че има други хоризонти, други места и други отношения към света, към околното. Че за него е възможна друга дейност, друго благо, благо, което му дава тази дейност, и че тази дейност, това благо зависят от самия него и никой не може да го лиши от тях. Той сам е единственият им и пълен господар, господар на своя истински живот и благо.

Целият живот на човека се обръща в друга посока. Онова, което е било надясно от него, остава на ляво, което е било радост, става мерзост, а което е било страдание и безсмисленост – става благо и смисъл на целия му живот.

След първата прочетена брошура аз започнах други. Моят хоризонт се разширяваше все повече и повече. Моята радост нямаше граници. Искаше ми се да говоря и да крещя навсякъде и на всякого за това ново и прекрасно, което ми откри руският мъдрец. Но какво беше моето учудване, когато, разказвайки на другарите си за прочетеното, се натъквах на пълно пренебрежение към моята радост.

Оказа се, че много от другарите ми са чели вече някъде за Толстоя, че той е побъркан философ, че като възобновява християнството, той всъщност възобновява онова духовно робство, от което човечеството току-що е започнало да се освобождава. Че като художник Толстой изобразява много хубаво бедственото положение на работническата класа, „дава хубава диагноза на социалната болест“, но „че рецептата, която той дава против болестта, за нищо не струва поради своята примитивност и палиативност“. Така говореха някои. Други пък смело наричаха Толстоя луд и лицемер, който действа в услуга на деспотизма. Аз се почувствах сам. Но аз все пак чувствах, че

Толстой е прав, че в него има нещо-си, което няма нийде другаде, и че мен ме привлича именно това „нещо-си“. Какво беше това, това още не разбирах добре, но аз чувствах, че с Толстия ме свързва такава връзка, която никога не може да скъса. Аз усещах, че съм готов да следвам Толстия дори ако той беше съвсем самичък в целия свят, със своите особни идеи и стремежи.

Сега вече аз се вглеждах навред: дали не говорят или пишат нещо за Толстия. Еднаж, случайно, ми попадна една малка брошура: „Отказът на Георги Шопов от военна служба“. Аз взех брошурата и я прочетох с голям интерес. Това беше биография на Шопов, историята на неговия отказ, речите му в съда и писмата на Толстия до него. Особено силно ми подействаха тогава младежки горещите, разпалени и убедителни речи на Шопова. Прочетох брошурата втори и трети път. Аз се прекланях пред силата и смелостта на този самотен човек, който се бе решил да отиде срещу целия установен порядък и насока на обществения живот. Аз му завиждах на съдбата, на подвига му, на това, най-сетне, че Толстой му е писал така горещо и хубаво.

Също така неочаквано ми попадна един брой на вестник „Ново слово“², който се издаваше в София от Ничев, съидейник и преводач на Толстия. Аз веднага си изписах вестника и всички книги, които бяха издадени от неговата редакция. Сега ми стана ясно, че не съм сам. Моите сили и смелост се увеличаваха все повече и повече. Аз започнах да пиша на Ничева. Неговите писма в отговор на моите въпроси и съмнения ме утвърждаваха все повече и повече на този път, по който ме насочи Толстой.

Сега моето отношение към другарите ми гимназисти се измени коренно. Аз вече не ги питах, не търсех отговор на онези въпроси и недоумения, които ме измъчваха. Сега вече аз се борех с тях. Аз видях цялата несъстоятелност на

² Всъщност „Ново слово“ е списание, а не вестник. – Б. съст.

тяхното мировъзрение, цялата „палиативност“ на тяхната борба. Аз изписах „Ново слово“ и издадените от него брошури и ги разпространявах със стотици между гимназистите. Сега вече те всички заговориха за Толстоя. Някои го нападаха още по-смело, други започнаха да се вслушват в неговата проповед, като се колебаеха къде е истината – у Маркса ли, или у Толстоя.

Учебната година вече се свършваше. Аз се гласях да си ходя дома. Преди заминаването ми дойде при мене малко познат гимназист от 6-и клас, Димитър Жечков, и купи всички произведения на Толстоя, които имах. Тогава ние даже не си поговорихме. Аз не можех да подозирам това, че по-нататъшният ми живот ще бъде така тясно свързан с живота на този богат младеж – красив, тих, с големи прекрасни очи.

След два месеца получих писмо от Жечкова, в което той ми благодареше за това, че благодарение на мене се запознал с Толстоя, който го спасил от смърт. „Никога, пише той от Бургас, не съм чувствал така силно безсмислеността и пустотата на живота, както сега, това лято. Ходех често по пристанището, вгледвах се в разбиващите се в брега вълни и си мислех все едно и също: дали да сложа край на всичката безсмисленост, наречена живот, да се хвърля ли във водата? Но нещо ми пречеше и задържаше. Едва наскоро прочетох „Изповед“ от Толстоя. Въпросът за безсмислеността на моя живот израсна пред мене още по-силно. Аз вече бях убеден, че краят ми е близък. Но незабелязано за самия мене, в мене се извършваше друг процес, който ме влечеше към живота, но не към този живот, който съм живял и живея, а към нов, обновен живот, осмислен от присъствието на Бога и любовта“.

След това писмо аз почувствах, че това трябва да е човекът, с когото ми е съдено да отида по-далече ръка за ръка.

Започна новата учебна година. Аз се срещнах с Жечкова. Ние изведнъж се сближихме. Ходехме постоянно заедно, четяхме заедно. Ние имахме таен ученически кръжок. Всички четяха реферати на социалдемократически теми. Ние с Жечкова не се съгласявахме с основното направление на кръжока, спорехме с референтите и спорехме горещо. Референтите почувстваха, че трябва да бъдат по-внимателни в думите си и по-убедителни. Ние самите четяхме реферати, в които се мъчехме да обясним на слушателите си, доколкото това ни беше по силите, мировъзрението на Толстоя. Но ние скоро дотегнахме на кръжока си. Нас ни изключиха мълчешком – просто престанаха да ни викат и да ни казват сборния пункт. При всеки удобен случай ние говорехме, спорехме, доказвахме, разпространявахме своите брошури. Това беше дан на нашето младежко увлечение. Но освен това у нас се появи план да превеждаме и печатаме сами произведенията на Толстоя. В това време ние станяхме вегетарианци (тогава това беше голяма рядкост у нас), съкратихме нуждите си до последна степен и благодарение на всичко това можахме да съберем малка сума, която бе достатъчна за печатане на малки брошури. Първата книга, която издадохме, беше „Мисли за Бога“ от Толстоя. Преводът беше направен от Жечкова, превод, разбира се, лош. Но, както казват – „в подаръка е скъпа любовта“. Книгата се раздаде много бързо! Тогава ние започнахме да печатаме втора и третя. Но сполетя ни беда. Директорът, като се научи за нашата издателска дейност, повика при себе си Жечкова.

– Ти ли си превел „Мисли за Бога“?

– Да, аз я преведох – отговорил Жечков, много развълнувано.

– А знаеш ли ти, че учениците не могат да се занимават с такива работи без разрешение от директора?

– Да, зная това. Но като виждам, как атеизмът разрушава душите на другарите ми, аз не мога, знаейки тази

книга, да не я преведа. А вие правете с мене каквото искате.

Но директорът пусна Жечкова, като поиска само да се не прави занаят нищо подобно без негово разрешение. Жечков беше най-добрият ученик в гимназията и при това от много богато семейство, затова не се решаваха да постъпят с него строго.

Така и свършихме гимназията благополучно.

Но ние трябваше да решим по един или друг начин въпроса за по-нататъшния си живот. Аз мечтаех да стана работник; Жечков пък, считайки себе си негоден за физическа работа, искаше да стане народен учител в някое малко селце. Но изглежда, ние още не сме били дорасли до това, понеже много скоро отстъпихме на молбите на родителите си да продължим образованието си и заминахме в странство – аз в Швейцария, Жечков в Германия. Преди заминаването си ние се запознахме в София с много от нашите едномишленици. Тук се сблизихме много и със Стефан Андрейчин, който ни обикна и се привърза към нас като към свои по-малки братя и беше след това заедно с нас и в колонията, и във всички наши предприятия, оставайки винаги верен и любящ другар.

Но нашите младежки души жадуваха не за университетска мъдрост и диплома за осигуряване живота. Нам ни се искаше да се проявим, да прокараме чрез себе си и в своя живот онази светлина, която ни беше осветила.

На брега на Женевското езеро

Ние напуснахме много скоро университета. Жечков дойде при мене, понеже Швейцария беше по-интересна за нас – тук живееха няколко руси, другари на Л. Толстоя, и ние не можехме да не скъпим тяхното общество. В това време на усилено духовно растене и осветляване всички

страни на живота със светлината на нашето ново мировъзрение много ни помогна Е. И. Попов. Той ни поддържаше и водеше с любов и внимание по нашия път.

Заедно с нас излязоха от университета още няколко другари – руси и българи. И ето ние наехме заедно един малък чифлик на брега на Женевското езеро, близо до града Лютри, и си устроихме една мъничка земеделска колония.

Разбира се, ние не можехме да работим. Но това беше за нас всички едно голямо училище.

Ние се учехме да работим, учехме се с радостно благоговение. Ние всички чувствахме, че нашият живот в красивите планини на Швейцария е само преход към великия делничен живот на народа, живот пълен с труд и лишения.

Дали затова, че материалната страна на живота не се докосваше много до нашите взаимни отношения, или от това, че ние бяхме много млади и нежни, и от това, че нашите души бяха тъй силно озарени тогава от светлината на любовта и единството, или просто се бяха подбрали все повече или по-малко сходни хора, но между нас се започна такъв горещ, любовен и радостен живот, какъвто вече никога и с никого не ми се случи да живея. Да, животът в швейцарските планини е една голяма светла ивица в моя живот.

Мястото, дето ние живеехме, беше забележително красиво. Понеже живеехме на два километра от езерото, ние го виждахме постоянно пред себе си. Особено красиво беше в тихо време. Синята му вода, неподвижна като замръзнала стъклена маса, отразяваше величествения масив на Савойските планини, който се намира на отвъдния бряг. Понякога по езерото плува рибарска лодка, помръдвайки тихо платната си, отразява се във водата и оставя след себе си едва люлееща се следа.

Колко радостни часове съм прекарал, наблюдавайки сутрин и вечер, дне и ноще окръжаващата ни природа, седейки на стъпалата на нашата къщичка. Ту пред тебе шурти тънката струйна вода на чешмата, ту наляво зашуми скачащото по камъните поточе, което се извива като змия между ливадите и горичките, ту зашепнат нещо-си обезпокоените от неочакван ветреца листа на градината или на съседната гора. А пред тебе е величественото и красиво езеро, с неговите лодки, с неговото слънце, което се плъзга по повърхнината му с всички оттенъци на златото и среброто, с неговите двойни Савойски планини: едни – които се повдигат със снежните си върхове до самите облаци, други – оглеждащите се същите тези върхове във водата на затихналото езеро.

По-рано аз никога не бях чувствал природата. Тя беше за мене също тъй чужда, както би ми бил чужд някой малаец със своя непонятен език.

Но тя ми се откриваше като на приближаващ се човек все повече и повече. Или пък аз, работейки на нейните гърди, влизах в сърцето ѝ все по-дълбоко и по-дълбоко...

Спомням си деня, когато за пръв път се слях с природата. Това беше чувство на особена радост, съзнание за величието на живота. Беше приятно, нито горещо, нито студено швейцарско лято. От сутринта до вечерта косихме, слизайки бавно по стръмната планинска ливада. Изправих изморения си гръб, а пред тебе е пак същата величествена гледка. И пак косиш, и пак шуми накосената трева, лягайки в прави миризливи редове. И пак се плъзга косата, и пак пристъпват крачка по крачка внимателните крака. Слънцето се скрива зад планините, обливайки със злато околните върхове. Преди минута снегът, който ги покриваше, беше яркосребрист; сега той вече блести като стопено злато, а след минута почервенява, след това посивява, после потъмнява. Над всичко се разстила полумрак. Всичко затихва, сякаш се вслушва в някакъв говор, няка-

къв шепот. Ние оставяме косите. Аз сядам на същото място, на свежо окосената трева. Тялото ми е отпаднало, треперещо от умора, жадува почивка, спокойствие. А душата ми, съвсем освежена, поглъща в себе си нещо си необходимо, ново, величествено. Аз гледам планината, езерото, последните блуждающи слънчеви лъчи, чернеющата гора. И изведнъж чувствам, ясно чувствам, че това не е отделно от мене, че и аз, и планините, и гората, и езерото, и лъчите сме едно велико цяло. От мене отлита всичко. Остава само съзнание и усещане на Единното, Великото и Прекрасното. Пред мене минават неволно лицата на познати хора – любими и нелюбими. Сега и те са неделими от мене. Те и аз сме едно и също. И аз, и те, и планините, и шумящият поток, и ароматната трева, и блещукащите тум-таме по синьото небе звезди, всичко това е Едно, общо, единно.

Пътят към усещането на това Единство се отпъква оттогава и аз често, във време на просветление, тръгвам по него, чувствайки най-добрата радост, най-добрата свобода...

Но колко и да беше хубав и радостен нашият съвместен живот сред чуждия за нас народ, той не можеше да ни удовлетвори. Понеже не можехме да говорим френски, ние се държехме настрана от местното население, което при това гледаше на нас недружелюбно и подозрително.

Швейцарците са много самодоволни хора. Те са уверени, че техният народ е най-свободната нация на света, че тяхното държавно устройство е най-доброто в цял свят. Швейцарците са надменни в отношенията си към чужденците, особено към русите, които те считат некултурни.

Това беше през лятото на 1906 година.

Нам започна да ни става тясно. Ние горяхме от желание да проповядваме и да предаваме на хората тази светлина и този огън, които бяха осветили и сгрели и нас.

След дълги обмисляния ние решихме да поживеем в Швейцария до есента, да съберем повече пари и да отпъ-

туваме след това в България. Там ще потърсим подходящо място да купим или наемем една къщичка и парче земя, където да можем да градинарстваме, да си уредим малка печатница и да започнем да печатаме, в свободното от работа време, списание и брошури. Всичко това ни се виждаше много лесно достижимо. „Само да пожелаем и да положим малко усилия“. Ние вярвахме в себе си, без да имаме нито средства, нито сили, нито опитност. Но, както казват – „вярата планини помества“.

Задачите на колонията на „Възражданци“

II.

Какви бяха целите и задачите на нашата колония? Какво ни тласкаше към този неизвестен, труден, пълен с лишения живот?

Съзнавайки и чувствайки цялата несправедливост, жестокост и безсмисленост на живота на безгрижния гражданин, който стои със своите безбройни нужди на гърба на производителя на най-важните продукти за човешкия живот – земеделеца – съзнавайки това, ние искахме да излезем от своето привилегировано положение. Искахме да излезем от редовете на потребителите и да влезем в редовете на производителите. Искахме да не бъде нашият живот в тежест на никого, никой да не прегъва гръб и да не изморява тялото си, за да ни нахрани и облече. Ние знаехме, че като преминем в трудовия живот, пак ще се ползуваме от трудовете на другите хора. Но, първо, ние искахме да опростим живота си толкова, че да получаваме всичко необходимо или със свой труд, или като си обменяме непосредствено с околните трудещи се хора продуктите на трудовете си. Второ, ние знаехме, че като поддържаме живота си изключително от труда на ръцете си, ние с това внасяме в бюджета на обществото точно толкова

ва, колкото получаваме. По този начин ние не ще бъдем вече длъжници на обществото и ще можем смело и открито да гледаме в очите всеки трудещ се и обременен. И това преминаване в редовете на трудещите се, и това, че ние ще слезем на основната степен на човешкия живот, ни се виждаше толкова значително, толкова важно, че ние вървахме към този живот със затворени очи, като само се възхищавахме, без да обмисляме нищо и без да се страхуваме от нищо.

Но да осъществим този важен преход към истинския, честен, прозаичен, трудов човешки живот, всеки поотделно, на всички ни се струваше страшно, рисковано, почти невъзможно. Ние не се надявахме на своите отделни, лични сили. Ние се страхувахме, че животът с всичките си многочислени и непредвидени трудности може да сломи всеки от нас отделно, да разбие нашите най-добри стремежи и желания. Да се съединим всички заедно да работим общо и да се поддържаме един друг в моменти на умора и униние – ето кое ни тласкаше, заедно с побужденията от съвсем друг характер, към комунален живот. Струваше ни се, че тази форма най-много подхожда за нас, с нашата слабост – тя дава духовна сила, за да се надвият всевъзможните препятствия, и в същото време облекчава физическия труд на всеки член, като го прави попродуктивен. Най-сетне тя е и по-радостна, така ни се струваше тогава.

Но не само това ни говореше в полза на колонията, тя имаше и друга страна, която повече от всичко ни привличаше и увеличаше.

Да се съберем заедно, да работим общо, без да държим сметка нито за силата, нито за работоспособността, нито за нуждите на отделните членове на колонията. Да нямаме собственост, да не считаме нищо за свое, да се отнасяме с пълно доверие към тези, които биха водили паричните или въобще материалните работи на колонията.

От никого да не искаме отчет за делата – било лични, било комунални. Да устроим целия си живот на началата на търпимост, самопожертвование, любов, свобода и равенство. Да нямаме началник, да решаваме всичките си общи работи заедно и свободно, вслушвайки се любовно в думите един на друг и отстъпвайки си взаимно в дреболиите. Да се опростим и пречистим. Да не вземаме по възможност участие в онези компромиси на живота, които ни окръжават на всяка крачка – да се отстраним от богатството и осигуреността, от тази кървава цивилизация с нейния шум, разкош и празност, от притесняването на ближните, от държавата, църквата, военщината. Да не се ползваме не само от робския труд на другите хора, но и от труда на животните. Да поддържаме своя живот и да водим цялото си домакинство само със своя личен труд, без да се ползваме нито от наемни работници, нито от животни.

С една дума, ние си задавахме грандиозни планове за преустройството на живота. Напушайки всецяло съвременното устройство на живота, ние искахме да устроим нов живот на християнски начала. Искахме да създадем една нагледна частица от този възможен бъдещ живот, където да няма нито насилие, нито лъжа. Където всеки да бъде само производител, който свободно разполага със своя труд и неговите произведения. Където хората да бъдат свободни да създават една или друга форма на живота. Където от човека да не страда нито човек, нито животно.

Изповядвайки мировъзрението на Л. Н. Толстой, ние искахме, щото нашето бъдеще съжителство да бъде не само практическо осъществяване тези наши идеи, но и огнище за тяхното разпространение сред българския народ. За тази цел ние не искахме да се ползваме само от устното слово. У нас съзряваше мисъл за основаване на книгоиздателство и месечно списание „Възраждане“, което да буди мисълта и съвестта на хората, тласкайки ги едновременно

менно с това към борба с основите на стария насилнически нелюбовен живот.

Но и в своята издателска работа ние искахме да бъдем строго последователни. Защо – мислехме си ние, – словослагателите и печатарските работници да хаят своя труд и здраве на една работа, на която те съвсем не съчувстват?

Ние, като проповядваме своите идеи, трябва сами да си набираме и печатаме нашето списание и брошури. Трябва да си имаме своя печатница и сами да бъдем работници в нея. Ние бяхме уверени, че ще имаме достатъчно свободно от земеделска работа време, особено през есента и зимата, което ще стигне да си печатаме сами и списанието, и брошурите. А в най-горещите летни дни печатарските работи трябва да се прекъснат. Затова „Възраждане“ не трябва да излиза през юни и юли.

Такива бяха споделяните от всички бъдещи общинари общи задачи и перспективи на нашия комунален живот и издателска дейност.

Но доколко ни се удаде да ги изпълним на дело, ще се види от по-нататъшните глави.

Първата несполука в Бяла Слатина

III.

Нашите работи се нареждаха по малко. Ние вече имахме малко парче земя с къщичка – подарък от един наш съидейник. Земята се намираше в околността на малкия град Бяла Слатина в Дунавската равнина и се отличаваше с удобното си положение и плодородие.

Отначало в колонията пристигнахме аз и други двама. Трябваше да приготвим и наредим всичко, за да могат да дойдат и другите общинари. Въпросът за печатницата беше също добре нареден. Ние намерихме и купихме стара

неудобна печатарска машина, едва ли не от времето на Гутенберга. Работата с нея беше бавна, тежка и не много съвършена, но ние нямахме пари за по-хубава машина и затова трябваше да се задоволим с нея. Печатарски букви заръчачме всичко за 400 лева. Оставаха у нас още 500 лева, които щяха да се похарчат за първите нужди при устройството на печатницата и за нашите разходи на първо време.

Но съдбата бе определила друго.

Случи ни се едно приключение, което ни костваше няколкостотин лева. Тъй че когато ни се отдаде да се наредем окончателно, в джоба ни оставаха само 20 – 30 лева.

Аз ще разкажа това приключение, понеже то е характерно за реда в „свободната страна“.

Местните власти узнали, че близо до Бяла Слатина ще се поселят интелигентни толстоисти с намерение не само за обработване земя, но и да печатали всевъзможни брошури и позиви, в които ще водят пропаганда против властта, църквата и военщината.

– Трябва да се освободим от тези нежелани гости – казал на един наш приятел местният околийски началник.

Но как да се освободят? От всяко положение има изход. Също се намери изход и от това затруднително за началника положение. Според някои закони властите имали право да изпъдят от известно място всяко лице, което се вижда подозрително. И ето началникът решил да ни подведе под тази категория и да ни изгони.

Тъмна есенна нощ. Ние спим трима в малката си къщичка. На двора е още тъмно. Звездите блещукат като ярки огънове на тъмносиньото южно небе. Аз ги гледам през прозореца. Наоколо пълна тишина. Мен някак си не ми се спи. Гледам си в тъмнината и съм зает със своите мисли, вслушвайки се в нощната тишина. Изведнъж чувам отдалеч тропот на копита. Мисля си, че някой минава

край нас. Но не, тропотът на тичащите в кариер коне се приближава към нас. Все тъй бързо тичайки, конете се спират пред самата ни врата. Чува се бързото дишане на животните.

– Кой ли е? – мисля си с безпокойство.

Чукане на вратата.

Събудиха се и другарите ми.

– Кой е там? – питаме ние.

– Не отговаряй, а по-скоро отваряй вратата, защото иначе ще я счупим.

Ставаме, запалваме лампата и отваряме вратата.

Пред вратата стоят трима стражари с пушки в ръце.

– Защо сте така въоръжени, нима тука живеят разбойници и убийци, та се боите от тях? – пита някой от нас, смеейки се.

– Заповядано ни е да ви арестуваме и веднага да ви закараме в участъка.

– Нали виждате, че е още тъмно на двора. Почакайте малко да съмне, че тогава да тръгнем – ги уговаряме ние.

– Не, не може.

Но докато се обличахме, михме и тъкмихме, започна да съмва. Тръгнахме. През всичкото време стражарите държаха в ръце напълнените си пушки.

Стигнахме в участъка. Там ни посрещна старшият стражар и веднага ни повика на разпитване. Аз му казах:

– Нима не ви е срам да се занимавате с такива неща? Заселили се трима мирни хора далеч от вас и на никого не желаят зло. Искат да живеят и да работят. А вие ги нападате нощно време, безпокоите ги, влачите ги в участъка. Защо?

Стражарят започна да се извинява и да сваля вината върху началника. Ние се разприказвахме. Той ме разпитваше какво ни е накарало да захвърлим учението и рахат-

лъка и да отидем нейде си в провинцията, в дивотията да работим и да се изтощаваме.

Ние си приказвахме дълго.

– Да – каза стражарят, когато аз вече си тръгнах, – ако всички хора мислеха и живееха така, както вие мислите и живеете, тогава и ние не бихме били нужни.

И той разказа как веднъж той с други стражари трябвало да стрелят в една тълпа избиратели и убили осем души.

– А не ви ли беше жал за тях? Не беше ли ви съвестно?

– Не. Аз стрелях, изпълнявайки закона. Ако бях ги убил за свои лични интереси, не бих намерил спокойствие. А пък аз стрелях за запазване реда.

Да, ето го човешкия закон и оправданието на престъплението...

Трябваше дълго да чакаме дохождането на началника. Той се яви в канцеларията чак в 10 часа сутринта.

Повикаха ни при него. Аз влязох със шапка. Това, разбира се, беше от моя страна излишна принципиалност. Навред, където влизах, си снимах шапката, без даже да мисля дали върша добра, или лоша постъпка. Но понеже знаех, че тука се изисква да се свали шапка, аз не исках да направя това. Не ми се искаше да се подчиня.

Началникът се ядоса.

– Защо стоиш с шапка?! Свали си шапката! – закрещя той.

– Защо?

– Аз ти заповядвам!

– Не, ти ми кажи защо искаш да си сваля шапката, и ако аз намеря твоето желание за разумно, ще я снема.

– Нима не виждаш портрета на негово височество?

И той показа портрета на Фердинанда.

– Не, аз не се кланям на изображения. Ако бих срещнал живия Фердинанд, бих го поздравил със снемане

на шапката, както правя това с всеки жив човек, който ми е познат.

– Свали си шапката! – закрещя яростно началникът и се хвърли към мене със стиснати юмруци.

Аз очаквах удар. Отзад се чуха бързи стъпки – „значи, отзад ще бият“. Тръпки от безпокойство полазиха по цялото ми тяло. Но вместо удар, аз усетих, че старшият стражар, който се затече зад мен, сне само шапката ми и се отдалечи. Началникът се върна на мястото си.

– Слушайте, аз няма да се разправам с вас. Понеже вие сте анархисти и сте се поселили до пътя не за да работите, а да грабите, то предлагам ви да оставите в 24 часа Бяла Слатина и да вървите където искате.

Ние се посъветвахме и решихме да отпътуваме. Иначе би се развалила цялата ни работа.

Още от по-рано ни предлагаха даром земя в околностите на Бургас, близо до морето в планината, на самата турско-българска граница. Мястото беше неудобно и маларично. Но ние решихме да отидем в Бургас. Нищо друго не ни оставаше да правим. Телеграфирахме на другарите да не идват. Но оказа се след това, че двама вече отишли и печатната машина била вече изпратена. Цялата тая история с пренасянията ни и с пътешествията на нашата машина в двата края на България, ни отне всичките свободни пари. Като пристигнахме в Бургас, имахме в джоба си само 60 лева. С тези пари ние трябваше да купим всичко необходимо за работата и за живеене. Задача мъчна, но лесна за ентузиастите. Ние бяхме готови да се ограничаваме във всичко.

В първите дни на октомври 1906 год. ние бяхме вече на местата си.

В Алан Кайряк

IV.

Нашето село Алан Кайряк беше на 35 клм. от Бургас. Пътя отначало върви по брега на Черно море, а след това скривя в дъбова гора и, тук-там, излизайки на открити полянки, дохождаше скрит в сенките на дърветата до самото село.

Аз обичах да ходя по брега на ту буйно и развълнуваното, ту тихо играещо и ласкаещото се море. В моменти на униние, гледайки него, аз си мислех: „Трябва да бъдем подобни на морето – все да се блъскаме о брега на препятствията, постоянно и неуморно. Само така може да се извърши нашето дело“. И унинието се разсяваше. И отново и с по-голяма сила ми се искаше да работя над себе си и да се боря.

Но не всякога обичах да ходя из онази мрачна гора. Нито една птичка, нито едно животно. Рядко се случва да срещнеш човек. Вървиш 7 – 8 часа, сам в тишината, в сянката. Понякога те напада скука, тъга.

Но ето най-сетне из хълма се показва Алан Кайряк. Неговите стотина къщи са разпръснати по един склон на планината като стадо овце. А по-далеч, в низината, се вижда долината на реката. И пак планини и гори. В далечината на един висок връх се виждат като бели петна пограничните постове. Там хората са отделили с една въображаема черта два народа, като са ги уверили, че те са враждебни един на друг.

Никъде не съм виждал толкова бедност и постоянна болезненост както в нашето Алан Кайряк. Всичките му жители са разорени бежанци от Турция. Те работят от сутрин до вечер, живеят почти в полуглад. Треска и всякакви болести ги измъчват постоянно. Вървиш по улицата и нийде не виждаш здраво, свежо лице. Дечурлигата играят отпаднало, куцайки на тънките си крачка, с големи ко-

реми и бледни подпухнали личица. Мъжете и жените са жълти и изтощени. Само разхождащият се търговец върви бодро, носейки с достойнство шкембето си.

Към тази беднота прибавете и пианството. Цяла зима кръчмите са пълни с народ. Виното се лее на реки, а кръчмарят записва взетото на вересия. „Нищо! Той ще си го изработи“.

И въпреки тази забърканост и притесненост селяните са добродушни, а понякога и весели. Печална гледка представляват техните хора. Всеки празник на площада се събираше народ да се повесели. Но от черните дрехи на мъжете и жените, тъжните, плачещи звуци на еднообразната хоровадна песен, отпадналото движение на самото хоро се хвърля в очи само едно униение на угнетения народ. Съвсем друго нещо са хората в Средна България, в Балкана. Всички там се обличат в най-ярки дрехи. Жените, със свежестта на лицето си, със здравето си тяло и красотата и пъстротата на дрехите си приличат на цветя. Техните хоровадни песни са весели и живи. А самото хоро се носи на дълга верига, прилично на вихър.

Нашето пристигане в Алан Кайряк внесе в еднообразния живот на селяните едно разнообразие, нови интереси. Всички разискваха и обясняваха посвоему причините на нашето поселване там. Но общия смисъл на всички обяснения беше един.

– Те са дошли да си спасяват душата! – говореха за нас селяните. – Нима може инак да дойдат доброволно при нас и да живеят с нас?!

Нашето „постничество“ (вегетарианството) ги уверяваше още повече в това им предположение.

Въпреки това, че ние не ходехме в църква и свободно говорехме за всичките си възгледи, селяните се отнасяха с нас много добре. Като посещавахме кафенето и търсехме общение със селяните, ние се запознахме много бързо почти с цялото село. Ние проседявахме по цели вечери с

тези добри, прости хора и разговаряхме върху болните за нас въпроси.*) Те се оплакваха от своя тежък живот, постоянния труд и бедност, но в думите им не се чуваше злоба към тези, на които са достъпни всички блага на живота.

Ние им говорехме за този изход, който единствено е възможен при тяхното положение. Да се възродят нравствено, като увеличат в себе си любовта, да развият помежду си взаимната помощ и да не поддържат онези, които ги разединяват, ползувайки се от техния труд, да си възвърнат естественото право на ползване от земята.

– Ех, това би било хубаво, само да могат всички наведнъж да се съгласят на това. А то ще започне некой сам, ще го пребият. А жената, дечурлигата! Никой няма да им помогне. Ще си пропаднат – възклицава някой.

– Не, това не е за нас – казва други. – Ние сме готови да се удавим един друг, а не да си помогнем. И кой знае докога ще продължава това!

Понякога Жечков донасяше цигулката си и свиреше. А той свиреше хубаво. И каква радост светеше в неговите големи, чисти очи, когато виждаше, че със свиренето си доставяше радост на селяните.

По молбата на селяните ние започнахме да устройваме в кафенето вечерни четения. За тях това беше интересно разнообразие. Понеже беше есен, работа почти няма, вкъщи скучно, а да играят постоянно на карти и да пият кафе и чай, омръзва.

Ние започнахме четенията си с народните приказки на Толстоя.

*) Ако ние не се считахме учители проповедници, а тех – за тъмна маса, която ние трябва да просвещаваме, ние бихме могли да се поучим на много неща от този тъй много страдал и изпитал народ. Да узнаем онова, което не ни е дал и не е могъл да ни даде нашия осигурен живот и нашето книжно знание. Но нашето учителство като завеса скри от нас този живот и това знание.

Само да можехте да видите с какъв интерес слушаха селяните разказа! Постоянно възклицаваха, поясняваха, смееха се или въздишаха. Особено им се хареса „Иван ахмака“.

– Тъй, ахмак, тъй! – възклицаваха те. – А пък старият дявол, старият дявол! Чистият господин поработил с главата си – и се смеят.

– Какво разбирате вие – се обажда някой авторитетно. – Вие мислите, че това е било наистина? Това иначе трябва да се разбира. Това е казано за нашия живот. Трябва да има човек ум, за да го разбере.

И започват се разяснения, спорове.

На другия ден вече почти цялото село знаеше за Ахмака. Като ни срещнат селяните питаха:

– Е какво, днес ще четем ли пак?

– Ще четем, непременно.

– Е, донесете тогаз нещо подобно на „Ахмака“.

Числото на посетителите в кафенето се увеличи. На нашите четения дохожда и попът – отчаян пияница.

Той беше добродушен към нас.

– Нищо, нищо – казваше той, – живеете си. А лятос, като ви сгази баба треска, ще протегнете крака. Тогава ще има за мене доходец – и той примигва от удоволствие със своите замръзнали стъклени очи.

Нашите отношения със селяните ставаха все по-определени. Онези, у които имаше само празно любопитство към нас и нашия живот, скоро се отделиха от нас. Само се поздравлявахме приветливо. Другите пък се приближиха повече към нас, посещаваха ни, общуваха с нас и ни помагаша във време на нужда. Особено се сприятели с нас крайно бедният старец дядо Ангел. С нисък ръст, бодър, весел, с игриви, добри очи и със свободен, любознателен ум, той беше доволен от своя живот. Той ходеше по гората, разглеждаше къде има пчели, ловеше ги и ги преселваше при себе си. Той нямаше нито педя земя и затова

се наемаше на работа у хората. Като си направил нещо подобно на плетен кукурузник, покрил го със слама и го измазал с глина, той живееше доволен и от това.

Той ни носеше често подаръци. Като видял, че ние носим на ръка бакърите с вода, той ни направи и донесе една прекрасна кобилица. А когато имаше пресен мед, донасяше ни го и ни гощаваше.

Ние имахме още няколко такива другари. Но врагове нямахме.

Подозрително ни гледаха само местните власти – и военните, и гражданските. Пазачите започнаха по-често да посещават забравения дотогава Алан Кайряк и да ни следят. Често се явяваше при нас и началникът на местната погранична стража – поручик Михайлов.

– Лошо място сте си избрали вие за поселване – казваше той приятелски. – Ако си живеехте в Централна България, никой не би ви побутнал. Но да живеете тука, на самата турска граница – не може, ние няма да ви позволим това. Със своя живот и своята пропаганда вие ще правите хората меки. А нам тук ни трябва такива хора, които да бъдат готови всяка минута да стрелят срещу хората по наша заповед. Аз ще пиша за вас до началството си и съм уверен, че ще получа заповед да ви изгоня. А дотогава живеете си в мир.

Лесно е да си представите нашето положение – да започваме дело, очаквайки всяка минута разрушението му от странична, груба и враждебна сила. Но все пак трябваше да се работи. Кълбото се беше търколило и трябваше да се изтърколи докрай. Ние се предавахме по малко в работата си и забравяхме за грозещата опасност. След това се оказа, че тази опасност е била въображаема. На донесението на Михайлов, че в Алан Кайряк се поселили няколко вегетарианци и на въпроса му какво да прави с тях, началството отговорило: „Да не се закачат, докато не се провинят в нещо друго“. За това ни каза самият Михайлов.

Между това ние уреждахме нашата печатница. Пренесохме машината, буквите, каса и хартия. Печатницата се помещаваше в бившето общинско управление. То беше една малка къщичка с три стаички, сред селото, без двор. На нас оставаха двете стаички, понеже третата беше заета с книги. За това помещение плащахме годишно много малко. Освен това, дадоха ни безплатно една стара изоставена кръчма. В нея готвехме и перехме и там нощуваха двама от нас.

Когато закипя печатарската работа, селяните и децата идваха на тълпи да гледат как се печатат книги. И всички се чудеха, че това било толкова просто.

Когато им казахме, че на всички наши книги ще бъде отбелязано, че са печатани в Алан Кайряк и че тези книги ще се разпращат не само из цяла България, но и зад граница, даже в Америка, те казваха с удоволствие:

– Тъй, тъй, нека! Сега целият свят ще узнае за нас. Ще се научат, че на света съществува Алан Кайряк.

Но от нас, от нашия живот, деятелност и идеи се интересуваха не само жителите на Алан Кайряк. За нас говореха и разпитваха вред из околността, на десетки и стотина километра. Много околни селяни търсеха и купуваха нашите издания, записваха се за нашето списание. Всички ни познаваха под името „бракята“ – за това, че живеем братски живот и всичко у нас е общо. Забелязваше се, че нашата колония, като хвърлена подкваса, раздвижваше умовете. Преоценяваха се всички ценности: и църквата, и държавата, и военщината, и политиката, която толкова разединява нашия народ, и много от онова, върху което е сложен животът на хората. Само това осмисляше нашата община, независимо от това, беше ли тя сполучлива, или не и бяхме ли ние готови, или не към този нов живот, начало на който трябваше да бъде този наш опит.

Важна е работата на мисълта, търсенето на новото, по-дълбоко и широко светоразбиране, а не онези форми,

хубави или грозни, в които временно се излива постоянно разкриващият се дух човешки.

Аз съм чувал мнението на един сведущ човек, че в онези щати на С. Америка, където е имало някога свободни религиозни движения или е имало опити за устройство на братски колонии и общини, умственият и нравствен уровень на народа, неговият политически и социален живот стоят много по-високо, отколкото в другите, съседни щати, където не е имало такива търсения и такива опити. Онези форми, в които се е изляло временно религиозното търсене на най-добрите хора от народа, на новата, почиста вяра и новия, по-справедлив и разумен живот – са изчезнали завинаги от лицето на земята. Но вместо това, онази духовна работа, резултат на която са били тези временни форми, не е изчезнала безследно. Тя се е разпространила наоколо, повдигайки и просвещавайки масите. Мисълта, която се е зародила един път, си осигурява безсмъртие в душата на хората.

Характеристика на общинарите

V.

Ние, членовете основатели на общината бяхме всичко пет души.

Стефан Андрейчин, Димитър Жечков, Цонко Николов, Ташко Коматов и аз. Имаше още няколко временни членове и гости, но те нямаха голямо значение и влияние на нашия общ живот, затова аз няма да говоря за тях.

Най-старият от всички ни беше Андрейчин – 32-годишен, а най-младият Коматов – на 19 години. Имаше голямо разнообразие и във възрастите, и в характерите, и до известна степен в разбиранията. В главните работи – разбира се, всички се схождахме. На задачите и целите на колониалния ни живот гледахме също еднакво. Имаше

разлика само в разбиранията на някои второстепенни въпроси, но те никога не предизвикаха бурни спорове или усложнения в нашия живот. Тези усложнения (такава имаше много) възникваха преимуществено на лична почва: от взаимна възискателност, от противоположностите на характерите, привичките и т.н.

Андрейчин изглеждаше човек мълчалив и донейде суров, но в душата си той беше мек, нежен и чувствителен. С невисок ръст, сух, със слабо остро лице със сериозни сини очи и малка руса брада – Андрейчин беше винаги бодрър и подвижен; той можеше да ходи много и да тича продължително, без да изгуби физическата си бодрост. В храненето и в начина на живота си той се бе опростил дотолкова, че понякога се чуди човек с какво живее тоя човек. В облеклото си беше всякога чист и спретнат.

Андрейчин беше поет на нашето направление. Малкото негови стихове, без да обладават голяма сила, се отличават с нежност, чистота на чувствата, обмисленост и сериозност на съдържанието. Съзерцателен и тих, той обичаше самотата и тишината. Енергия към външна, практическа деятелност имаше у него малко. Такава деятелност даже го измъчваше. Но ние го увеличахме след себе си и той действаше и работеше.

Някога си Андрейчин се увличал от идеите на социализма, че и на анархизма. Но вследствие стекли се особни условия за него, в него се извършва вътрешна работа, която го довежда до религията, до мирния анархизъм. В това време, време на тежки преживявания за Андрейчина, попадат му книгите на Л. Н. Толстой. Той намира в тях основа, към което и сам бил дошъл близо в своите търсения. Оттогава Андрейчин става привърженик и апостол на идеите на Толстой.

Знанията и разбиранията на Андрейчина бяха резултат на дълги и тежки търсения и преживявания. Затова у него имаше нещо такова, което нам, горещи и неопитни

младежи, ни се струваше самоувереност и извикваше понякога лошо чувство към него – имаше дълбока увереност в правотата и несъмнеността на своите разбирания. Сега, като си спомням всичките му възгледи, съвети и предупреждения, които тогава ни се струваха неподходящи и неправилни, аз виждам, че една от грешките на нашата община беше това, че ние малко се прислушвахме към неговите думи.

Във физическата работа Андрейчин беше незаемним – неговата работа беше всякога сръчна и акуратна. Той можеше да работи, без да сгърне ръце, по цели дни.

Но в характера му имаше една черта, която причиняваше и на него, и на нас немало тежки минути – той беше много обидчив. Ще кажеш или направиш нещо както не трябва, а нему вече му домъчнява, той си обяснява посвоему, обидно за себе си твоите думи или твоята постъпка. Но като човек, който умее да се справя с чувствата си, той скриваше това. Само понякога го казва. Но ние знаехме тази му слабост и всякога чувствахме мъката му.

Съвсем от друга категория човек беше Ташко Коматов: буен, подвижен, суетен. Все бърза и все тича. Обичаше да работи за показ, всички да видят колко много и колко хубаво е направил нещо. Също тъй обичаше да живее за показ. Правеше със себе си разни опити, рискувайки често със здравето си. И правеше го така, че всички да видят. Стремеше се към външна святост, към суров живот (например, ядеше много малко и веднъж в денонощието) и изискваше същото и от другите. Постоянно изискваше и критикуваше. И мислеше, че да се изисква от другите и да се обвиняват те, е важно християнско дело. Тази неприятна черта в неговия характер внасяше много недоразумения и тягост в нашия общ живот.

Коматов много обичаше да говори и да разказва разни анекдоти и случки из живота си. И често, благодарение на своя весел характер, той внасяше много свежест,

радост и смях в нашия живот. Случвало се е, седим изморени, отпаднали, а Коматов не отпада духом, разказва нещо си, жестикулира, смее се, пее. И неговата жизнерадост се предаваше и на нас.

Цонко Николов беше човек строг и с голяма воля, целна натура. Той не знаеше и не признаваше вътрешно разногласие. Роден в Балкана, той беше висок и як, като балкански бук. За него не съществуваха трудности; каквото намисли, това прави. „Ако аз поискам – казваше той – да отида право към онази слива например, то нищо не може да ме отклони от пътя“. Да работи от сутрин до вечер, без да изправи гръб, беше за него нищожна работа. Да се справя със своите преживявания, да пречупва своя външен живот, беше също такава играчка.

Ние се запознахме с него, когато той беше фелдшер фелдфебел. Като се увлече от нашите идеи, той стана техен открит проводник, без да се съобразява никак със своето външно-зависимо положение. Като реши, че трябва да се откаже от виното, тютюня и месото, към които той имаше голяма страст, особено към тютюня, той в един ден скъса завинаги с всичко това. Също тъй скъса и с военната служба.

Като общинар Николов беше прекрасен. С него, независимо от цялата му външна суровост, а понякога и грубост, беше леко да се живее. Той беше мълчалив, невзискателен и всяка своя дума, всяка своя постъпка обмисляше и претегляше предварително.

Фелдшерската практика на Николова, в която го вмъкнаха с постоянните си молби селяните, имаше за нас два важни практически резултата: 1-во, селяните станаха още по-близки към нас, а 2-ро, като искаха да се отплатят с нещо за медицинската помощ, те ни донасяха кой мляко, кой сирене, яйца, банички и др. Тези печалби на Николов бяха тогава за нас много навременни – ние все още не мо-

жехме да се освободим от постоянни материални недоимъци.

Душата и любимецът на всички общинари беше покойният Д. Жечков^{*)}. Мек, чист, любовен, с дълбоко религиозно чувство, той привличаше към себе си всички и всякого. С нисък ръст, пълнен, с издути червени страни, с големи черни, ласкави и съсредоточени очи на спокойно, безпристрастно, красиво лице. Само малките, едва покарали мустаци и рядката брадичка показваха, че това не е вече дете – дотолкова детски чисто и невинно изглеждаше цялото му същество.

Нежен, чувствителен и със слаба воля, Жечков израсна духовно пред моите очи. Той проникна в мрежата на живота и черпеше от нея сили и вяра. И Жечков преди 2 години, и Жечков сега, в колонията, бяха двама съвсем различни хора. Всички, които го познаваха по-рано, се учудваха на голямата промяна, която бе станала с него.

Напущайки семейството си, Жечков трябвало да преживее тежка драма. Любимец на майка си, която не му съчувствала, той трябвало да я напусне, като я остави убита от скръб.

На Жечкова било много тежко да преживее това.

– Аз зная – ми каза той еднаж, – че никога в живота си нема да доставя на някого толкова радост, колкото скръб съм причинил на майка си. Но като съм избрал този път, аз се успокоявам с едно: аз правя това не за себе си, а за Бога, за Истината. Служенето на нея ще изкупи сълзите на майка ми.

^{*)} Пътувайки из България за разпространяването на нашите издания, Жечков заболя от коремен тиф и умря в София, в Александровската болница (през септември 1907 год). Към болестта, страданията и близката смърт, той като религиозен човек се е отнасял спокойно. Докторите го убеждавали да подкрепи своя „съсипан от вегетариански режим“ организъм с питателен бульон от месо. – „Не, не трябва! – отговорил той. – Защо моят живот да е по-важен от живота на онова теленце, със соковете на което аз уж ще се подкрепя?“

Не мога да не кажа няколко думи и за нашите другари Петр Жеков и Никола Антонов, които, макар да не живееха в общината ни, но бяха толкова близки към нея, толкова много техният тогавашен живот се преплиташе с нашия, че не можеше да се отдели от нас.

Добродушен и сърдечен, увличащ се и деятелен, Петр Жеков отдаде всичките си сили за служене на делото на „Възраждане“. И аз не зная как щяхме да изнесем без негово участие първата тежка година на нашето издателско предприятие.

Другар и връстник, а след това едномишленник на Жечкова, Жеков, работейки в една бургаска содена фабрика, взе върху си всички пощенски операции на „Възраждане“. Той получаваше парите, разпращаше книги и списанието, пишеше писмата. И цялата тази голяма работа той успяваше да направи между другото в свободното време от работата във фабриката – на обед и вечер. Когато поизостане работата, като не може да свърши всичко сам, той викаше някого от нас на помощ. Извиканият поставя всичко в порядък и пак оставя работата на него. Жеков не работеше, не помагаше, а свещенодействаше. Той живееше и дишаше само за „Възраждане“. А когато ни се случваха „финансови кризи“, той ни даваше своите малко спестени пари и ни изваждаше от затруднението.

Никола Антонов беше учител в Алан Кайряк. Възник, с плосък, малък нос на мрачно, мургаво и широко лице, с черни мустаци, черни, някак замъглени подвижни очи, с черни като смола къдрави коси. Ние го намерихме в ужасно душевно състояние. Той тъгуваше, странеше от хората, отчаяно пишеше. Цялата му външност със своята изостаненост и небрежност говореше за онази душевна пустота и тъга, които го гложدهа. Отначало той странеше и от нас. Избягваше ни, говореше неохотно при срещането ни. Но след това, като попривикна към нас, той започна да идва в печатницата, вземаше книги за четене, разпитваше ни за

нашето отношение към разни страни на живота, понякога спореше, но спореше отпаднало. Забелязваше се, че той стана по-близък към нас. От очите му започна да изчезва облакът на безразличието и отчаянието. Той престана да пие и явно се съживяваше. Интересите на нашия живот и нашето общо дело му ставаха все по-близки и по-близки. Той започна да ни помага в печатането и превеждането. Но ние мислехме, че това е просто тъй, малко съчувствие и приятно прекарване на времето. Но колко бяхме учудени, когато еднаж, отивайки си от нас, Антонов дал на Андрейчина своите стихове, като поискал да ги напечатат, ако струват. Стиховете бяха хубави. В тях той говореше за духовното превръщане, което станало в него, за любовта, която го сгръляла и осветила, като му показала смисъла и радостта в живота. Ние, разбира се, охотно напечатахме стиховете. Но повече от всичко ни радваше туй, че благодарение на тях ние узнахме какво става в душата на този тих и затворен човек. От това време Антонов стана наш близък другар и постоянен сътрудник на „Възраждане“. Във всички номера на нашето списание започнаха да се явяват негови стихове – хубави, обмислени, дишащи живот и вяра в живота.

Нашият мрачен поет откриваше малко по малко пред нас своята душа и своя минал живот.

Увличайки се в младостта си от социализма, той скоро се разочаровал от него, като не намерил в него смисъл на своя живот. След това го увлича Ницше със своята проповед за „сврѣхчовека“. Антонов, с един кръг от едномишленици, опитал да възпита себе си в духа на Ницше – да убие в себе си всяко чувство на симпатия, жалост и любов към хората и животните и да развие вместо тях жестокостта към всичко и всички, запазвайки уважение само към себе си. В тази кампания на „последователи“ на Ницше съзрява планът да отидат заедно с революционните

чети в Македония и там, убивайки, да възпитават у себе си безразличие към хората и техните страдания.

„Аз – разказваше Антонов – изпитвах възторг и радост при преминаването на пограничните планини. „Ето, скоро ще настъпи часът на великия урок“ – мислех си аз. Но още не успели да стъпим в Македония, и турците ни оградиха. При вида на това люлеещо се море от червени фесове, слушайки бесните викове на турците и свиренето на летящите куршуми, аз замрях на мястото си от ужас. Там при мене повалиха като сноп моя съсед. Кръвта шурна от раните му на струя, като ме опръска. Аз съвсем не можех да повдигна пушката си. Ръцете ми трепереха, цялото ми тяло се тресеше. Ужас и страх за живота ми напълниха цялото ми същество. Но аз си наложих да стрелям и стрелях, без да меря. В такова ужасно помрачение и напрежение премина целият ден. Много от четниците вече не бяха между живите. През нощта, като разбрахме своето безизходно положение, ние решихме да си пробием път през турските редове и да бягаме кой къде може. Не зная доколко се е удало това на другите, но аз заедно с няколко четници успяхме да се промъкнем благополучно.

По цяла нощ лазехме из доловете, преминавайки рекичките и вслушвайки се към най-малкия шум и трясък. Дене спяхме, а ноще вървахме. Къде – не знаехме. Просто вървахме. Гладни, измъчени, все вървахме и вървахме, избягвайки селяните, къщите и овчарите. След дълги мъчения, удаде ни се да се промъкнем незабелязани през границата. Аз съм жив и свободен. Но с мене стана нещо, нещо в мен се скъса. Целият ми живот изведнъж замря. Аз вървах, движех се, но бях като мъртъв. По-рано аз се радвах, че през жестокост и равнодушие към животните аз повдигам себе си. Аз живеях със злорадство. А сега безвъзвратно изгубих и това. Аз видях себе си като жалък, страховлив човек, който трепери за своя живот и няма сили да го отнеме от другите. И ето, оттогава се минаха няколко го-

дини и аз се движех като автомат – у мене немаше нито мисли, нито радост, нито стремежи. В мене немаше живот. Онова, което по-рано считах за живот, беше само измама. Аз заливах тъгата си с вино... И ето сега аз отново видях светлината. Тя ме сгря и ми даде радост. Аз чувствам, че съм стъпил на този път, който дава и радостта, и силата на живота: да очистиваме и помагаме да расте нашето духовно, божеско аз, хранейки го с любов и забравяне на нашата личност“.

Практическото осъществяване на нашите задачи

VI.

Ние решихме да се занимаваме с градинарство, понеже този род стопанство най-много отговаряше на нашите знания, нашите сили и на нашето желание да живеем без животни, обработвайки с мотика или лопата своя къс земя. Нашата земя беше малко – всичко 15 декара. Но ако се обработи хубаво и умело даже такъв малък къс земя, той би могъл да удовлетвори всички наши малки нужди. Освен това ние се надявахме да получим малко доход и от печатницата.

Да возим продуктите си на пазар съвсем нямаше нужда. В Алан Кайряк и околните села няма зеленчукови градини и селяните сами биха дохождали при нас за зеленчук.

Нашата градина беше на края на селото при рекичката, в долина. През нея минава вадичката на съседната воденичка. Ако тази вада не пресъхваше лете, тя би ни била много полезна: ние бихме могли да напояваме градината си и да имаме хубава реколта независимо от времето. А в нашето положение ние бяхме напълно във властта на времето.

На първо време, когато още печатницата не беше наредена и нямахме никаква работа, ние се захем да по-добрим земята си. На края на селото имаше няколко грамадни камари прогнил тор – селяните изхвърляха тук своя тор, считайки за излишно да си торят нивите. И ние решихме да използваме този прекрасен гнилек: направихме си малка ръчна количка с две колела и започнахме да караме с нея тора. Но количката се оказа много неудобна и тежка. Трудно ни беше да я влачим даже на четвърт натоварена. Като се помъчихме с количката няколко дни и като не видяхме големи резултати от работата си, ние решихме да направим компромис: да наемем един селянин, който да ни превезе с воловете си 60 – 70 кола тор. Ние се надявахме, че в бъдеще ще ни се удаде някак да отстраним тези непредвидени трудности и да избегнем по този начин тъй нежелателните за нас компромиси.

По това време ни се удаде да превезем пресата – печатницата и хартия. За хартията ние похарчихме последните си 40 лв. И затова трябваше да се бърза с печатането, за да можем, като излезе първият номер от списанието, да съберем пари от абонаменти и да продължим по този начин както издателското си дело, така и живота си. Ние вече съвсем нямахме от какво да живеем. До идущата реколта беше още далече и цялото ни спасение беше само в печатницата.

След дълги усилия, удаде ни се да нагласим печатницата си и да получим задоволителен печат. Пристъпихме към печатането. Материалът за списанието беше отдавна готов. Трябваше само да се набере и напечати. В първо време в общината ни живееше добър словослагател – Атанас Зидаров, който пожела да работи безплатно, като равен другар. Той не беше наш съмишленик. И ето, благодарение на Зидарова работата ни се нареди скоро и хубаво. Ние се учехме от него да набираме, да натъкмяваме пресата, да печатаме.

Но и тук трябваше в много неща да се разочароваме. Зидаров ни уверяваше, че за един месец ще успеем свободно да напечатаме около 10 печатни листа. Затова ние се надявахме, че като отпечатаме списанието (то трябваше да излезе в размер 4 печатни листа) и някоя брошура, ние ще имаме достатъчно свободно време, за да работим на градината – да я прекопаваме за пролетната сеитба. До пролетта беше още далеч и ние се надявахме, че ще успеем, съчетавайки печатарската и умствена работа с физическата, да се справим навреме с всичките си работи – и с печатницата, и с градината.

Но не излезе тъй, както ни се искаше. Работата с печатането напредваше бавно. При набирането, разбира се, нямаше спънки. Зидаров свободно набираше на ден по 8 страници. И ако имахме повече букви, той би могъл да набира непрекъснато и работата би вървяла по-скоро. Но ние имахме букви само за 8 – 10 страници и Зидаров трябваше да чака, докато се освободят заетите букви. Цялата спънка се оказа при пресата. Въпреки че работехме много усилено (ставахме рано и напущахме работата почти в 9 – 10 часа вечерта), ние успяхме да направим всичко 600 – 700, най-много 800 отпечатъка. А трябваше да печатаме списанието си в 1000 екземпляра. Тъй че 8 страници ние печатахме за 2 дена, 16 страници за 5 дена. А целият номер, с брошуровката и всички неочаквани пречки ще ни отнеме 22 – 25 дена. Първият номер трябваше да се вози в града, да се разпрати и наново да се залови работата. По този начин, за всеки номер нам едва ни стигаха 30 дена. Неделните дни ние празнувахме, посвещавайки ги на общение с народа.

Понякога нощем ние захвърляхме работата и изтичвахме на двора, за да послушаме смеха, свиренето и плача на чакалите, които рязко и грубо нарушаваха величественния покой на тъмната замислена нощ. В този див концерт имаше нещо присвиващо сърцето, дразнещо и приятно.

Или пък до нас достигаше плясъкът на разбиващите се о брега вълни – сякаш този звук се извиваше по долината на реката и лазеше по земята, като я караше да потрепери. Ние оставяхме работата, присядахме до стената и слушахме „салютите“ на вълнуващото се море, вгледвайки се в красивите мигащи звезди, които осяват черното южно небе с хиляди ярки и разноцветни огънчета. Ние се вслушахме в тишината на нощта, рядко нарушавана от самотния и глух лай на някое закъсняло куче. И в тези прекъсвания на любимата работа, чувствайки и съзнавайки нещо ново, неузнаваемо и величествено – ние се изпълвахме с нова радост, нов възторг.

Още от първия номер ни стана ясно, че ще успяваме да печатаме само списанието и че тази работа ще заеме цялото ни време – няма да имаме време да се занимаваме с обработката на градината.

Пред нас застана въпросът: или книгопечатането, или градинарството. Разбира се, че да захвърлим стопанството си, ние не можехме – това беше главната основа и смисъл на нашия общинен живот. Можеше да се направи компромис само в печатната работа. И ние решихме цялата зима до пролетта да работим всички заедно в печатницата, а през пролетта да наемем да ни се изоре градината, да изоставим печатницата и да се отдадем само на земеделската си работа. А списанието и брошурите си да печатаме в чужди печатници. За воденето на тези работи се отделяхме по ред аз и Жечков, понеже ние имахме възможност, живеейки в града у роднини, да водим цялата печатна работа, без да харчим за себе си нито стотинка от общите пари.

Като решихме това, ние се отдадохме всецяло на печатарската работа. Можеше да се работи още януари, февруари и март. Цели три месеца.

Работата закипя. Един набира, друг коригира, двама печатат, петият сгъва напечатаното*). Всички са в повдигнато настроение. Пеем, шегуваме се, сияем. Та нали ние сами печатаме онези книги и статии, които са ни дали светлината и щяха да пробудят – ние бяхме убедени в това – и да осветят и други души.

Това беше наистина творческа работа. Ние вмъквахме във всеки печатен ред цялата си душа. Гледаш набраното и се радваш. Печаташ, сгъваш, брошироваш и все радост и радост. Но ето вече отпечатани са кориците – сиви, прости корици. Първият брой е готов. Ние сияем от възторг. Ето още няколко дена и цяла България ще чуе гласа на „Възраждането“! Като пригответе книжката, залавяме се да надпишем адресите. След два дена вече всичко е готово – натъпкваме дисагите, вземаме коня на нашия приятел Георги Ив. Керанков, който ни беше дал земята, и се запътваме към Бургас. Предстои ни цяла одисея: пътищата развалени, реките се разлели, никъде няма мост, бродовете се изменили. Но ние не можем да чакаме, на 28 декември трябва да бъдем в Бургас и да предадем на пощата списанието, за да го получат абонатите редовно към първото число. Завиваме торбите с наметки и двама от нас се отправят смело на път. Преминавайки реката, нашите другари едва не потънали, а реката едва не отнесла нашето „Възраждане“. Но конят направил последно усилие и излязъл на брега. Торбите се намокрили. Тъй че, въпреки всичкия ни труд, списанието изгубило „изящността“ си външно. Но ние не се отчайваме. Сега трябва да се

*) Всички ние заедно със Зидаров бяхме шест души. Петима работеха в печатницата, а шестият готвеше – всеки ден в кухнята дежуреше нов човек. Нашата кухня беше проста и затова отнемаше на готвача малко време. Сутрин: чай от мента и ягодови листа или „попара“. На обед неизменно фасул, с пържен лук и червен пипер. На вечеря остатъка от фасуля или чай. Нарядко в нашето меню се явяваха яйца, кисело мляко, сирене, картофи.

съберат пари, да се купи хартия и да се продължи печатането. Жечков, Жеков и аз се разпръснахме из околността на Бургас, събираме от абонатите на бърза ръка няколко-стотин лева, връщаме се в Алан Кайряк с вързоп евтина хартия и в нашата мъничка печатница наново закипява работата. Така излязоха вторият и третият брой на списанието и няколко брошури.

В първия брой на списанието ние напечатахме нашето религиозно-философско „кредо“ – „Новото животно-разбиране“ от Толстоя.

А в третия брой ние поместихме нашия общественно-анархистичен „символ на вярата“.

По-видните списания и вестници хвалеха нашето списание за неговата сериозност и разностранност в разработката на всички въпроси на живота от гледна точка на нашето мировъзрение. Но някои вестници писаха и против.

– „Пак се чува проповедта на едновременното богومилство, което погуби старото българско царство! И тази проповед пак се разнася в тежките години на нашето младо царство. Правителството трябва да вземе мерки против тая смела община от анархистите.“

Но правителството не бързаше да се разправя с нас. Ние не бяхме толкова страшни, както се струваше отдалече на страхливите вестникари.

Но наскоро, поради убийството на един министър и разгорелите се политически страсти, излезе закон, който ограничаваше печата, особено оня, който се занимава с обществени работи. Искаше се регистрирането на всяка печатница, искаше се отговорен редактор с висше образование и пр. По този повод полицията ни посети – дали сме изпълнили наредбите и ни предупреди да не печатаме.

Ние и така бяхме решили да спрем, понеже беше време за градинарска работа. Пролетта беше дошла.

Стопи се снегът, зашумяха реките, закваха жабите. Помня радостта и оживлението, които ни обхванаха, когато за пръв път, стоейки надвечер около къщичката си, чухме квакането на жабите, този глас на пробуждащата се пролет.

Слънцето вече припече, тревата и гората се раззелениха. Всичко се съживи.

Време е, значи, за работа!

Ние закриваме печатницата, построяваме си в градината колиба, пренасяме се в нея и пристъпваме към засяване.

Най-много от всичко посеяхме фасул, защото той най-много се търси в нашия край и защото той беше главната част от нашата храна. Засяхме също голямо парче с картофи, лук и чесън. Останалата земя заехме с бостан, патладжани, моркови и др. зеленчуци.

И тук ние работехме усилено, макар, както изглеждаше, много непродуктивно. Най-лоши работници на градината се оказахме аз и Жечков.

Ние ставахме рано сутрин и почвахме да копаем градината. Дежурният подклаждаше огъня и вареше чай пак в същата онази тенджерата, в която се вареше и фасулят. Нашият чай беше не китайски или цейлонски, а наш, местен и свеж. Ние събирахме наоколо по полянките и под храстите листа и цветове от ягоди и си варехме от тях ароматен вкусен, с янтаров цвят чай. За усиляване миризмата и вкуса на тоя чай прибавяхме му и цвят от мента. Този чай ние пиехме с голямо удоволствие.

Когато чаят биваше готов и слънцето се издигаше високо, дежурният даваше сигнал. Ние веднага захвърляхме работата, тичахме на рекичката, къпехме се и освежени, отивахме в колибата. След закуската, като отдахвахме малко, ние пак отивахме на работа и работехме така до обед. Тежко беше да се работи в горещите летни дни. Слънцето пали, въздухът трепери от горещина, а ние, на-

ведени, все удряме и удряме с мотиките засъхналата глина.

Слънцето е вече над самите ни глави. Всички чувстваме умора и постоянно поглеждаме към огъня – не се ли чува свирене? Най-сетне чуват се познатите звуци на сигнала. Ние захвърляме работата и пак тичаме да се прохладим в рекичката.

Обедът ни е все същият: неизменният фасул с постно масло и пипер. Само когато излезе наш зеленчук, започнахме да си разнообразяваме яденето.

След обед всички се изпокриват в своите кътчета: един в колибата, друг под храстите, трети четете или пише.

Така, във физическо бездействие и отдих, ние прекарваме времето до 3 – 4 часа. След това отиваме пак на работа и работим, докато залезе слънцето.

И пак се къпем, и като се навечеряме, отиваме да спим, да четем или пишем.

Когато ни се свършваха дървата, ние захвърляхме по-рано от обикновено работата и с брадви и върви отивахме в гората всички, та да си приготвим запас за няколко дена. Аз и досега не мога да забравя онази радост, която изпитвахме от тази работа разходка. Навлезем дълбоко в гората, разлутаме се във всички страни и търсим сухи клончета полуизгнили пънове или отсечени вече от някогостройни дъбчета. Ние избягвахме да сечем живи дърветата.

Неочаквано и страхливо, сякаш страхувайки се да нарушат покоя на гората, се разнасят равномерните и силни удари на брадвата, които се предаваха от ту продължителното и глухо, ту късо и рязко-отчетливо ехо на съседните балкани. А през дърветата, зад планините, се вижда красивият диск и червеното небе на заходящото слънце. Някой ще запее някоя креслива песен, като я прекъсва, за да чуе ехото.

Но дървата са вече достатъчно; ние се натоварваме и с бавни, предпазливи стъпки се спускаме към рекичката. Долу, на полянката ние сядаме да си отпочинем. Плещите ни болят от вървите, но тази болка ни е приятна – нали така си носят дърва всички бедни, вдовици и сираци.

И да се чувстваме между „последните“, да бъдем сред природата и да очакваме от нея всичко необходимо за нас, да се вглеждаме в нейната красота, да съзнаваме себе си като частица от общото и прекрасното – това беше за нас безгранична радост.

Понякога, нощем, ние запалвахме огън и насядвахме около него. Пламъкът с трясък осветлява със своята бледо розова светлина околните дървета. Чува се далече еднообразният шум на воденичния камък. А отстрани до нас тъжно скърца щурец. И всички тези звуци, и бледните сенки на околните дървета, и черното небе, и ярките звезди, всичко това навява някакво тихо и тъмно чувство. Всички следим и гледаме огъня. Някой подхвърли дърва, огънят пламне, затреци, дърветата изпъкнат по-ясно върху черния фон на окръжаващата нощ и огънят пак стихва. А ние все седим и гледаме. За какво мислим? Ние повече чувстваме. Чувстваме присъствието на нещо тъмно, тихо и безкрайно. И това чувство навява скръб – ние още не сме се приобщили към нещо близко, свое. У нас има малко любов, малко търпение и кротост.

А аз обичах и нощите без огънове, без разговори. Изкачиш се на дъба, във въздушната си постелка и млъчиш и гледаш черното небе с неговите горящи като фосфорни огънчета звездички. И спомняш си своите стремежи към най-доброто, своите мечти и своите грешки, и се каеш, и обичаш, и искаш единение и с тези далечни звезди, и с другарите, които спят дълбоко тук близо, и с онези животинки, на които внимателните стъпки и звуци се долавят в тишината на нощта...

Но прозата на живота ни възвръщаше към земята. Ние трябваше всеки ден да виждаме своите несполуки и грешки, които водеха неизбежно към разпадане на колонията.

Поради това, че ние изорахме градината не през есента, а през пролетта, когато в почвата имаше влага, земята стана твърда като кирпич. Работата над нея стана много тежка и посеяното пропадеше. Фасулят растеше бледничък и нисичък. А при това в него се завъдиха зайци и здравата го огризаха. Тъй че от фасуля ние не се надявахме да получим доход. Картофите се разболяха от някаква си болест и почти съвсем изгниха. Бостанят също беше слаб. Само лукът и чесънът бяха хубави.

Но това, което те можаха да ни дадат, беше много малко, за да можем да се прехраним. Трябваше да мислим за идущата година. А нямаше нищо утешително напред. Явно беше, че всичките ни планове и надежди се рушаха. Неизбежно трябваше да се разруши и общината – тя нямаше на какво да се държи. Нямаше нищо и в духовен, и в материален смисъл.

Но на помощ ни дойде правителството. В същото време, когато колонията доживяваше последните си дни, яви се при нас един полицейски и ни заяви, че трябва да напуснем Алан Кайряк, като ликвидираме с работата си в известен срок.

Но като напуцахме колонията, ние имахме друга работа, на която се отдавахме с голям ентузиазъм. Това беше нашето издателство. Като видяхме нашата непригодност към земеделската работа и към осъществяване на колония, ние се заловихме с тази работа, която ни беше по способностите и по силите. „Възраждане“ разрастваше и закрепваше. Около него се образуваше все по-голям и по-голям кръг от другари и съмишленици. Брошурите на нашето издателство се разпространяваха между всички слове на обществото. Нам се удаде да създадем, въпреки го-

лемите затруднения, едно образцово списание и голямо издателство в наша насока.

Задачите на „Възраждане“ са много широки. „Възраждане“ трябва да дава всички най-добри религиозни, философски, нравствени, социални и художествени произведения на автори от всички времена и народи. То трябва да даде серия биографии и изложения на учението на най-добрите представители на човечеството; обширна популярна библиотека, която да запознава народа с всички онези най-добри и най-важни знания, които са добити от човечеството във всички области на науките. Най-сетне то ще дава на децата всички най-хубави художествени, исторически и научни трудове, които биха им помогнали да разберат живота и знанията.

Заклучение

VII.

Защо се разпадна колонията на „Възражданци“?

Поради същото това, поради което са се разрушавали и всички подобни опити за установяване нов, по-добър, идеален живот.

Първо ние бяхме много неопитни, за да устроим и водим добре нашето домакинство. Освен това не умеехме и не можехме да работим. А за да може човек в наше време да живее от трудовете на ръцете си, той трябва извънредно много и добре да работи, а малко да изисква и харчи за себе си.

Второ, условията, при които ние се бяхме поселили, бяха в голяма степен неудобни не само за живеене и физическа работа, но главно, за нашата издателска и списателска работа.

Но всичко това са такива неблагоприятни условия, които можеше да се отстранят или преодолеят по някакъв

начин, като променим мястото, като направим по-големи физически усилия и т.н.

Обаче имаше и друга причина, която беше най-важната причина за разпадането на аланкайрякската колония. Тя е същата онази причина, която е предизвикала крушението на всички подобни общини, които са съществували досега. Причината на това е: първо, нашата непригодност и неподготвеност към такава форма на живот, където е нужно много любов, смирение и кротост, където е нужно да се откажем веднъж завинаги от *своята* амбиция, своята гордост, своето желание, щото всичко да се върши тъй, както аз намирам за нужно, както на мен се иска; а второ, сложността, тежестта и всъщност ненужността на такава казармена форма на живот, в каквата се бе изляла нашата колония. Тази форма, която изисква непрекъснато ограничение на себе си ни потискаше, без да ни дава радост, онази радост, която прави живота на човека лек.

Може да се води общото дело добре, да се води с любов и без корист; но външните форми на това дело трябва обезателно да бъдат такива, щото в тях личността, с нейните индивидуални качества, стремления, достойнства или недостатъци, с нейната инициатива, да бъдат свободни.

Влизайки в новия общинен живот, мнозинството от нас правеше това не толкова за удовлетворение на своята духовна потребност, колкото от желание да устрои по-справедлив, честен и, главно, свят живот, който да служи за пример на околните, доказвайки им заедно с това правилността и възвишеността на нашето светоразбиране.

Излезе тъй, че ние устройвахме живота си според своите сили и подготвеност, а сами вкарвахме себе си под онези форми на отношения и живот, които считахме за добри, нужни и задължителни. Благодарение на това целият наш живот беше пресилен, тежък. Ние сякаш висяхме във въздуха. „Ако живеем външно-свят живот, то значи

и ние самите трябва да бъдем свети, или поне постъпваме свято“. Така мислехме и разбирахме ние. И вследствие на такова лъжливо разбиране ние бяхме във висша степен строги и взискателни както към себе си, така и към другарите си. Ние изисквахме от себе си и от другите членове на колонията светост. Нашето положение беше положение на човек, който ходи на кокили и постоянно рискува да падне и се пребие. И ние падахме и се разбивахме – и в нашето самочувствие, и във взаимните си отношения.

Тази строгост към себе си и към другите не минаваше даром. Ние се сърдехме на себе си, сърдехме се един на друг. Ние се осъждахме взаимно един друг, дразняхме се, обиждахме се.

Спомням си много случаи, много малки и незначителни, но които извикваха цяла буря в нашите взаимни отношения. Всъщност именно такива „дребни случки“ изпълваха с тревога и мъка нашия общ живот и го водеха към разпадането му. Ако ние се бяхме устроили по „светски“, като определим предварително и взаимните си отношения и длъжностите си, и правата си, то навярно по-голямата си част от тия „дребни случки“ би се изгубили сами по себе си и нашият живот и нашите отношения биха били по-определени и поради това по-спокойни и любовни. Но ние избягвахме това, страхувайки се да не замирише у нас на външни писани закони. Отричайки властта, ние се страхувахме от всяко спиране. Ние считахме, че в живота на християнина нищо не трябва да бъде предварително определено. Християнинът трябва всяка минута да изпълнява само изискванията на любовта. Това беше един неправилен възглед, който имаше много тежки последствия за нашия общинен живот. Аз даже съм склонен да мисля, че в него беше основната причина за разпадането на колонията.

Много подобни случки правеха нашия живот все по-тежък и по-тежък. Но ние се надявахме, че всичко това ще

премине, че нашите отношения ще се подобрят. Че всичко това са прости и дребни търкания вследствие на разните характери. Ние не виждахме своята основна грешка. Често ние всички живеехме в ужасно напрежение. Но случваха се периоди, когато всички ние свалихме от себе си това лошо настроение. Най-често това ставаше вечер, когато ние, захвърляйки всичката работа и грижи, насядвахме около колибата, под красивото и тихо звездно небе, грейки измъченото си тяло на топлината на огъня или слушайки в общата стая ту замислено, ту весело, игривото свирене на Жечкова. Той свиреше като истински артист, влагайки в звуците на своята цигулка всичката сила и широта на своята чиста и възторжена душа. И в нашите души влизаше покой. Наново се разпалваше същият ентузиазъм и същата вяра в живота и хората, която ни събра за този нов, непривичен и често тъй тежък живот. Всички ставахме ласкави и весели. Започнахме отново да мечтаем за нашия общ живот, за тези дела и подвизи, които ни очакваха на нашия път. И животът ни започваше да върви плавно и радостно. Явно беше, че нас ни свързва нещо, което беше по-силно от нашите слабости и недоразумения. Това, което ни свързваше, си остана у нас и след като се разпадна колонията. Един от другарите ни си отиде от нас крайно разочарован, че е дошъл в Алан Кайряк. Но не се минаха и няколко месеца, когато той ни срещна, поиска да му простим грубите думи, уверявайки, че все пак ние сме му най-близките хора на света.

Да, в устройството на колонията имаше нещо съдбоносно, което неизбежно я водеше към разпадането ѝ. Аз често си казвам: ако дяволът поиска да намери такава форма на живот, при която хората повече да се разединяват и карат, то той не би се замислил да избере „християнската община“.

Съдбоносно в нашата колония беше това, че този живот беше от единия край до другия изкуствен. Ние ис-

кахме да създадем съвършен общ живот, без да се освободим предварително от най-малките си слабости. Ние бяхме още твърде много заети със самите себе си. И искахме да живеем тъй, сякаш се бяхме отрekli от себе си. И искахме да живеем така не само зарад себе си, зарад Бога, колкото зарад хората, за да ги обърнем към Бога. Затова ние повече се стремяхме да показваме на хората колко добре живеем, отколкото да правим усилия да живеем наистина добре в нашите постоянни взаимни отношения.

За чудене беше нашият страх пред общественото мнение. Излизайки от обществото, в което бяхме израшли, от неговите понятия и привички, ние правехме това смело, без да се замисляме нито минута за нашата правота. Но живеейки поновому, ние искахме щото същото това обществено мнение, от властта на което уж бяхме се освободили, да се отнася към нас добре, да показва на нашата колония като на добър пример за целен и последователен живот. Затова ние се радвахме, когато научихме, че из цялата околност хората говорят за нас като за праведници. Ние всячески се стараехме да разгласим не само из цяла България, но и зад граница за нашето дело. „Как, моля ви се! Устроили сме такова добро дело и хората не знаят за него. Трябва да им се съобщи за това“. Да, ние бяхме уверени, че сме направили вече онова важно дело, което току-що бяхме почнали. Ние се страхувахме детски-наивно да не би хората да кажат, че в нашите отношения помежду ни и към хората ние постъпваме не по християнски, против убежденията си.

Когато ние току-що се събрахме в Алан Кайряк, дойде при нас един беден, куц селянин. Но жена му беше здрава и работеше за цялото семейство. Самият селянин връзваше метли и изкарваше сносен доход. Но му беше потребна земя, за да си посее метли. И той решил да се обърне към нас и да поиска да му отделим няколко метра

земя. Нашата земя беше толкова малко, че не стигаше за нашето прехранване.

– Но как ще откажем? Щом един човек иска от тебе, ти, като християнин, трябва да му дадеш. И ще му даваш дотогава, докато останеш гол като сокол.

Така говорехме ние, а в душата си чувствахме, че това не е така, че като сме взели един път земя, трябва и да я работим, че този безземлен селянин трябва да иска и да търси от тези, които имат повече, отколкото могат да обработват със свои ръце. И че като му откажем, ние няма да извършим несправедливост, толкоз повече че този, който искаше, би могъл да намери навсякъде земя, имайки, както се научихме после, пари, за да заплати за наемането ѝ.

Все пак ние отказахме на селянина, защото един от нас, Цонко Николов, силно въстана против това. Но нам ни беше неловко, задето „постъпихме не по християнски“. А тъй много ни се искаше, щото всички наши постъпки да бъдат „християнски“ или поне щото околните хора да ги считат за такива.

В нашия живот имаше още един случай, който свидетелства за този страх пред общественото мнение.

Нашите руски другари изпратиха при нас едно момче – малорусин, който бягаше от Русия от страх да не попадне в затвора за революционни грехове. В първо време Трофим се препоръчваше за наш съмишленик. Постоянно дигаше врява с Евангелието, казваше, че агитирал между войниците да не стрелят хората и да не служат и че затова го заплашва вечен затвор, едва ли не бесилка. Отначало той се мъчеше да работи, говореше за значението на труда, интересуваше се от нашите издателски работи. Но когато той разбра, че у нас може да се живее без да се присламчва за християнин, той започна открито да „критикува“ Христа и Толстоя и да ни напада. Сега вече той пушеше непрекъснато и пееше свободно из българските планини и гори, далеч от руската полиция, революционните си песни.

Този млад човек беше уверен, че той е забележителен човек, че онази „душевна драма“, която е преживял в своя живот, има значение не само за самия него, но и за всички. Затова той трябваше да напише своята автобиография, да разкаже на света своя живот – как го биел баща му, че не искал да работи, като той избягал от къщи, как работил на железопътната линия и как се просветил от социалдемократическата мъдрост и т.н. И понеже дене у нас беше много шумно, то той избра за своите литературни занятия нощта. И той започна отчаяно и непробудно да спи денем, ставайки само когато се извири за обед, и започваше да живее и да работи само тогава, когато ние лягахме да спим.

Тези нощни литературни занятия не ни се харесваха. При светлината на лампата ние не можехме да спим хубаво. Освен това жалко беше, че здравият и силен момък не участва в нашата работа и се ползва от нашия труд.

Ние търпяхме дълго, но най-после някой от нас му каза, че трябва да работи заедно с нас и да не разходва през нощта толкова много газ.

Трофим се разсърди.

– И това се казва християнство? И вие се считате последователи на Христа? Лицемери! Вие не ми давате свобода. Аз ще работя тогава, когато искам. Ако вие ми пречите и занаят, като ограничавате моите действия, аз ще си отида от вас. Нека да гладувам в непознатата ми България, но аз ще разкажа на всички що за християнска община се намира в Алан Кайряк.

Ние знаехме, че не сме виновни в нищо, но не ни се искаше да говорят хората лошо, не за нас (всеки отделно не се страхуваше за себе си), а за нашата колония. И ние започнахме да молим обидения Трофим да не си отива от нас, да работи и да живее както иска и както знае. Трофим ни прости великодушно и остана да живее с нас...

Иска ми се още един път да посоча това, че нашият стремеж към външна светост, освен другите разрушаващи причини, беше този спъващ камък, който правеше невъзможна тази форма на живот, каквато ние искахме.

Когато основавахме колонията си, ние решихме, че тя ще бъде анархистична. Ние няма да плащаме данъци, няма да регистрираме печатницата, няма да имаме никаква работа с властта, няма да ходим войници и т.н. И аз съм уверен, че всички, подчинявайки се на мнението на общината, биха отишли без страх на страдания и смърт, но не биха отстъпили нито крачка от своята позиция. Но правителството не ни закачаше и затова не ни даде повод да си покажем смелостта. Само веднъж дойде при нас бирникът и поиска от Андрейчина и Николова да платят пътна повинност. Те отказали. Мотивирали своя отказ не само с това, че не искат да имат никаква работа с правителството, но и с това, че събраните от народа пари се харчат не за нуждите на същия този народ, а се прахосват за прокарване на хубави пътища между градовете за удобство на богатите и силните. Те пресметнали на бирника колко пари приблизително е събрало правителството само от Алан Кайряк в последните 30 години. Излязло повече от 25 000 лева. А по какъв път пътуват селяните? По стръмни баири, през бързи реки, през непроходима кал, преминавайки разстоянието от 40 клм. за два и за три дена.*⁾ Като раз-

⁾ Близко до нас се случи интересен случай на стълкновение между властите и нуждите на народа. На десетина километра от нашето село, на брега на морето, при устието на една река е разположено селцето Кюприя. Това беше проклето място.

Всички жители на това красиво кътче са слаби, бледни, а децата с големи кореми и тънки крачета. Смъртността е грамадна.

И цялото село се беше обърнало към правителството с молба да ги освободи за няколко години от пътния данък. В замяна на това цялото село ще си заработи тая повинност с това, че ще изрови канал, за да се изсуши блатото. И тогава това красиво и плодородно кътче би станало благословено.

Но правителството отговорило, че то не им пречи да си изсушат блатото, но данъците си остават пак данъци.

казвам за това, аз искам да посоча на друга една страна на нашия общинен живот. Същият този Николов, който смело и категорически се отказа да плати данък, няколко месеца след разпадането на колонията постъпи на държавна работа. Когато го попитах защо е направил това, Николов ми отговори:

– Там, в колонията, аз не бих отстъпил в нищо, дори да бяха ме рязали на парчета. Но като излязох от колонията, аз постъпвам посвоему, според силите си.

Ето я тази външна святост, която убиваше още в зародиш общинния живот. В общината постъпват така или иначе не защото това се изисква от непосредствения, вършен глас на всеки общинар, а само затова, защото това е нужно за престижа на колонията, за „светата форма“.

Нима такъв живот, дето хората не постъпват свободно, дето те стъпват не със свои крака, чувстват не със своето сърце и говорят не със своите уста, може да бъде радостен и да крие в себе си възможност за по-нататъшно развитие?

Никога!

Създавайте такъв външен живот, който да произлиза от вашия духовен ръст, и вие ще живеете смислен живот и ще се движите напред. Ще се движите не само вие самите, но ще движите и околните си.

Вие си шияте дрехи според ръста, за да не ви бъдат нито много широки, нито много тесни. Също така създавайте си външен живот според духовните си сили, за да не бъде нито прекалено тежък и непоносим за вас по своята възвишеност, нито прекалено противен по своята мерзост и низост.

Не се страхувайте от компромисите, които ще срещнете в живота си, но гледайте на тях трезво. Гледайте на тях като на нещо такова, което вие още не сте в сила да преодолеете, но което вие непременно трябва да надвиете. Никога не ги оправдавайте, нито пред себе си, нито пред

хората. Стъпка по стъпка, с усилието на своето съзнание, приучвайки себе си към добродетел и чистота, вие ще се освободите от тях, усъвършенствайки себе си и своя живот. Ако ви е противен сегашният начин на живот, излезте от него – и външно, и вътрешно. Но не се напрягайте прекалено да се направите изведнъж свят или да създадете праведен общ живот.

Устройват кооперации, поселища, колонии, общини – което ви е по силите и ви дава радост.

Работете над себе си, като се усъвършенствате. Като изживеете една форма на личен или обществен живот, захвърлете я без съжаление и идете напред. Нека вашият усъвършенстващ се дух да си намира все по-нови и по-нови форми и облекла, без да скъпи никак старите, както не скъпим износените дрехи и с радост ги даваме на първия, който пожелае да ги вземе.

Важен е проявяващият се дух на човека, който неизбежно се връща към Бога, а не онези временни форми, в които той се излива в своето непрекъснато развитие.

Кратки биографични справки за някои от споменатите в изследването български толстоисти

За удобство на читателя тук включвам съвсем кратки биографични справки за някои от героите на тази книга. Списъкът не изчерпва по-голямата част от последователите на Толстой в България от първите десетилетия на XX век (тази работа вече е свършена от Маргарита Терзиева в книгата ѝ „Българските толстоисти и тяхното обкръжение“ от 2016 г.), а само накратко маркира кой кой е от по-често споменаваните в изследването фигури с цел улесняване на четенето.

Борис Гюдюлев (1900 – 19??) – толстоист, антимилиитарист, през 1920 г. отказва да изпълнява военна служба и да носи оръжие, за което е осъден от Пловдивския военнополови съд на 18 месеца в дисциплинарна рота. Участва в комуната в Урумкой (1921 – 1922). Автор на редица материали във в. „Свобода“, включително на такива за Ганди, в които акцентира на влиянието на Толстой върху индийския духовен лидер. Преводач, сътрудник на книгоиздателство „Посредник“.

Борис Друмев (1897 – 1917) – поет, използва псевдонима Друмник. Високообразован, внук на Васил Друмев – Митрополит Климент Търновски, попада под влиянието на Толстой чрез братовчедка си Люба Топенчарова. Негови стихотворения са публикувани в списанията „Възраждане“ и „Илюстрация Светлина“. Отказва да служи през Първата световна война и се самоубива в ареста.

Борис Хаджиниколов (1895 – 1984) – земеделец, създател на комуната в Татар Пазарджик (1921 – 1922). Участва и в стопанството в Мечкюр (впоследствие Прослав). Под

влиятието на Толстой през 1915 г. отказва да изпълнява военните си задължения и бива подложен на страдания заради това. Избягва смъртната присъда с нестроева служба като писар. С несломима воля противостои на опитите да го включат в боевата част и понася мъченията, съпътстващи отказа му. До края на 1918 г. е в затвора в Стара Загора, след което поредица от амнистии засяга и него.

Генчо Пиръв (1901 – 2001) – виден учен, педагог, психолог, професор. Последовател на Толстой по-скоро в ранните си години; отказва да се яви на донаторна служба; през 1923 г. основава толстоистка комуна във Варна заедно с Иван Унджиев и Георги Вартоломеев. Завършва философия и педагогика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и специализира педагогика и психология в Колумбийския университет в САЩ (1926 – 1928). От 1938 г. до пенсионирането си работи в Софийския университет, от 1947 г. е професор и ръководител на катедрата по педагогика и на катедрата по психология. Завежда секцията по психология в Института по педагогика при БАН (1950 – 1965), член-кореспондент на БАН от 1958 г. Автор на множество приноси научни трудове. Личният му архив се съхранява в Научния архив на БАН (Ф 154):
http://archiv.cl.bas.bg/Participants/F.154_Gencho_Piriov.htm

Георги Вартоломеев Радев (1900 – 1940) – математик по образование, поддръжник на вегетарианството и толстоизма, впоследствие на дъновизма, преводач от няколко езика. През 1923 г. участва заедно с Генчо Пиръв и Иван Унджиев в толстоистка комуна във Варна – интересни спомени на Пиръв за живота там могат да бъдат открити в Трифонов 1992: 11 – 12 и Пиръв 2002: 88 – 89. Вартоломеев сътрудничи на сп. „Възраждане“, сп. „Вегетариански преглед“, в. „Свобода“, дългогодишен главен редактор на дъновисткото сп. „Житно зърно“. Печата статии за Ганди,

през 1924 г. превежда и издава биографията му от Ромен Ролан.

Георги Константинов (1902 – 1970) – литературен историк и критик, автор на множество изследвания за българската литература, включително и свързани с българския толстоизъм, сред които „Лев Толстой и България“ (1929) и „Л. Н. Толстой и влиянието му в България“ (1968). Библиография на трудовете му и дигитализирани техни варианти могат да бъдат открити в дигиталната библиотека „Българска литературна критика“:
(<https://bglitcritics.org/author/georgi-konstantinov>)

Георги Шопов (1880 – 1932) – един от пионерите на толстоизма в България, страстен пропагандатор на идеите на Толстой и борец срещу икономическото и духовното робство на народите, изобличител на обществените недъзи. Първият българин, който се отказва от военна служба под влияние на идеите на Толстой (1900). Отказът му получава широк обществен отзвук; по повод делата срещу него, защитните му речи, получените присъди и пребиваването му в затвора Толстой и Шопов водят ценна кореспонденция. Главен редактор на сп. „Лев Н. Толстой“ (1903 – 1906) и на сп. „Живот“ (1907), създател на крупното книгоиздателство „Живот“, в което излизат множество преводи на Толстой (включително забранени от цензурата в Русия) и на много други автори. Автор на множество толстоистки публикации, както и на книгите „Как живя, работи и умря Лев Толстой“ (1926) и „На гости в Ясна поляна“ (1929). Преводач от руски. Обикаля из България и провежда дългогодишна агитационна дейност.

Димитър Жечков (1887 – 1907) – произхожда от богато семейство, но още като гимназист в Сливен се увлича от идеите на Толстой. По настояване на родителите си учи

две години философия в Германия, след което се отказва от университетското образование и заедно с Христо Досев започва да търси нравственото усъвършенстване по пътя на комуналния живот и издателската дейност. Превежда Толстой и други автори, активен сътрудник на списание и библиотека „Възраждане“. Умира от тиф. Повече за него в: *Светликът на един живот. Спомени за Д. Жечков*. Бургас: Възраждане, 1910; М. Терзиева. *Димитър Жечков (контекстуална биография)*. – В: *Биографичният метод. Проекции в социалните и хуманитарните науки*. Бургас: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, 2014, с. 43 – 49.

Димитър Кацаров (1881 – 1960) – професор по педагогика, главен редактор на сп. „Свободно възпитание“ (1922 – 1944) – българският орган в Международната лига за ново възпитание. Завършил Военното училище през 1901 г., заминава да учи философия и педагогика в Женева (1904 – 1907). До 1910 г. е асистент на проф. Едуард Клапаред в Лабораторията по експериментална педагогика при Женевския университет. Завършва доктората си и постъпва в Софийския университет, от 1920 г. е доцент, от 1930 г. е професор, през 1942 – 1943 г. е ректор. От 1947 г. е член-кореспондент на БАН и директор на Института за физическо възпитание и хигиена към БАН. Международен учен, общуващ активно с лидерите на прогресивната педагогическа мисъл, автор на множество публикации, отдаден радетел на свободното възпитание. През Балканската и Първата световна война отказва да бъде мобилизиран в запаса, заради което е съден и наказван. Личният му архив се съхранява в Научния архив на БАН (Ф 138к): <http://archiv.cl.bas.bg/Participants/F.138k%20Katzarov%20D.htm>

Добри Юруков (1880 – 1971) – дългогодишен гимназиален учител, сътрудник на редица толстоистки списания,

главен редактор на сп. „Факел“. След като не се подчинява на заповедта да отиде войник, бива закаран под стража в Самоков. Въз основа на даденото от него писмено обяснение за отказа му да служи във войската и на военномедицинския преглед, през 1908 г. е освободен от военна служба. Автор на множество толстоистки статии, както и на приносния „Кратък очерт на толстоизма в България“ от 1908 г. Преводач от руски. Обикаля България, за да разпространява съчинения на Толстой, изнася сказки в множество градове.

Иван Коюмджиев (1900 – 1989) – преводач, издател, уредник на в. „Свобода“. Главен редактор на кооперативното книгоиздателство „Посредник“, изключително деен и добър организатор, до напускането му на длъжността поради несъгласия по финансовата дейност. Основава и издателството „Коюмджиев и сие“. Автор на книгата „Толстой и Маркс“ (под псевдонима Йохан Щурм [1924]). Осъществява и издава множество преводи (съвместно със съпругата си Тотка Ненова) от руски, френски, английски език.

Иван Унджиев (1902 – 1979) – известен и обичан учител по български език и литература, изследовател на Българското възраждане. През 1923 г. участва заедно с Генчо Пиръов и Георги Вартоломеев в толстоистка комуна във Варна. Последовател на Толстой по-скоро в ранните си години, но и нататък запазва преклонението си пред писателския му талант. След дългогодишно успешно учителстване, през 1950 г. става старши научен сътрудник в Института „Ботев – Левски“ към БАН, а след сливането му с Института по история оглавява неговата секция „Възраждане“. От 1967 г. е професор по нова българска история – Възраждане. Автор е на редица научни трудове, сред които изследвания за Ботев, Каравелов, Раковски и биография

на Левски (1947). Текстовете от и за него могат да бъдат прочетени в книгата на Цвета Унджиева *Иван Унджиев. Изграждането на човека и учения* (2002). Личният му архив се съхранява в Научния архив на БАН (Ф 229): <http://archiv.cl.bas.bg/Participants/F.229%20Undzhiev.htm>

Илия Енчев (1890 – 1953) – учител, писател, автор на редица драми с морални послания. Завършва философия и педагогика в Софийския университет, специализира в Германия. Гимназиален учител в Казанлъшкото педагогическо училище (където толстоистките му възгледи оказват влияние върху Иван Унджиев и Генчо Пиръв), в Горна Оряховица, в Пловдивския учителски институт. Автор на множество толстоистки материали, на текстове за вегетарианството, на методически книги за учители, на педагогически трудове, в които настоява за възпитаването на децата в мир, любов, свобода. Един от създателите на кооперативното стопанство в Мечкюр (впоследствие Прослав) и негов дългогодишен председател.

Илия Стефанов (1870 – 1951) – активен радетел на свободната кооперативна дейност в България, един от основателите на Българския вегетариански съюз (1914), член на Управителния съвет на Вегетарианското кооперативно дружество (1919). В ранните си години е македонски деец, после капитан от Балканската война, но се отказва от македонското движение, от насилието, от национализма, като обявява патриотизма за „идея несъстоятелна, идея ниско нравствена, идея със зли дела, идея, която крепи съществуването на властта, изворът на всички бедствия в живота човешки“. Повече от и за Илия Стефанов може да бъде прочетено в сборника *Живот в духа. Към историята на толстоизма в България* от 2021 г.

Йордан Ковачев (1895 – 1966) – юрист, писател, преводач. Публикува поетични и публицистични текстове в сп. „Възраждане“, „Вегетариански преглед“, „Здрав живот“ и в други толстоистки издания, редактор на в. „Свобода“. Изнася увлекателни сказки из страната. Деен антимиитарист, свързан и с международни пацифистки организации. Превежда от различни езици. Автор на стихосбирките „Моето утро“ (1924), „На невидими струни“ (1928) „Озарение“ (1938), на книги с разкази и легенди, както и на драми. Като адвокат защитава редица толстоисти, отказали се от военна служба, а също и земеделци, и комунисти, в резултат на което търпи репресии. Депутат в VI Велико народно събрание (до 1947). Защитник на Никола Петков в процеса срещу него, заради което е пратен в концлагер. След няколко интернирания е освободен след застъпничеството на английски депутати и български писатели, но му е забранено да публикува и да практикува адвокатската си професия, продължава да превежда. След 1989 г. са издадени още негови творби, а през 2022 г. излиза мемоарният му роман „Така започна животът“.

Минчо Кацаров (1891 – 1953) – художник, живял във Виена и Париж, успешен в Европа. В ранните си години общува с български толстоисти, в Европа също запазва връзките си с някои от тях, както и с Валентин Булгаков, роднини на Толстой и други съмишленици. Сдвоява идеологията си с изразните средства на изобразителното изкуство. Повече за него – в книгата на Василка Кацарова-Валевичарска *Минчо Кацаров* (1992) и в материала на Миглена Иванова „Художникът Минчо Кацаров – признат в Париж, но непознат в България“:

<https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101215687/hudojnikat-mincho-kacarov-priznat-v-parij-no-nepoznat-v-balgaria> (2020).

Миньо Попов (изписван също и Миню Попов) (1885 – 19??) – един от първите отказали се от военна служба в България. Под влияние на идеите на Толстой прегръща идеалите за връщане към природата и земеделския труд, за любов и равенство между хората и за отказ от военното насилие. Историята му е разказана от Христо Досев в статията му от 1908 г. „Откази от военна служба“, която съдържа и писма на Попов, а процесът срещу него е предаден от Добри Юруков в материала „Делото по отказа на М. Попов“ (1908). В сп. „Възраждане“ (1910) са публикувани и писма между Попов и Толстой.

Никола Венетов (1882 – 1971) – учител в бургаски села (вкл. Алан Кайряк) и в самия Бургас, поет, приятел и сподвижник на толстоистите от колонията „Възраждане“. Публикува свои текстове в сп. „Възраждане“, „Вегетариански преглед“ и в др. толстоистки (и не само) издания, превежда лирически произведения. Автор е на две поетически книги: „Стъпки по снега“ (1919) и „Насаме“ (1942).

Павел Теохаров (1893 – 1971) – педагог, преподавател в Казанлъшкото педагогическо училище, в учителските институти в Пловдив, Стара Загора, София, в Софийския университет. Автор на множество учебници по педагогика, методика, дидактика, психология. Сътрудничи с текстове на редица толстоистки издания, превежда от руски. Главен редактор (съвместно с д-р Никола Станчев) на сп. „Здрав живот“. Издател на библиотека „Младежки другар“ (1924 – 1927). Участник в толстоистката комуна в Дерманци. Автор на неиздадения машинопис *История на толстоевското движение в България*.

Петко Росен (псевд. на Петко Георгиев Чорбаджиев) (1880 – 1944) – автор на критически отзиви, портрети, разкази, пътеписи, очерци. Близък приятел на кръга око-

ло „Възраждане“, макар да не е отдаден толстоист – в свои спомени свидетелства, че бил погълнал „облекчителните вълни на дяда Толстой“, но не можел да понесе „напълно техния тежък [...] кръст“ и да се смири и самоотрече (Росен 1963: 117). Повече информация за него и пълна библиография на книгите му може да бъде открита в: Антонова б.г. <http://www.dictionarylit-bg.eu/Петко-Росен>.

Сава Ничев (1872 – 19??) – първопроходец, един от пионерите на толстоизма в България, редактор на първото толстоистко списание „Ново слово“ (1902 – 1904), преводач и деен разпространител на текстовете и идеите на Толстой. Участник в първата българска толстоистка колония в с. Долна Баня, Самоковско (1901). Редица текстове на Толстой излизат за първи път на български език в негов превод. Уредник на книгоиздателство „Ново слово“.

Слав Делкинов (1894 – 1977) – редактор на вестниците „Свобода“ и „Нов живот“ и на списание „Прослав“, участник в толстоистките комуни в Татар Пазарджик и Мечкюр (впоследствие Прослав). Сътрудник на книгоиздателство „Посредник“.

Стефан Андрейчин (1869 – 1961) – една от най-важните фигури в българския толстоизъм, чиито десетилетни житейски усилия са свързани с почти всяка толстоистка дейност. Главен редактор на списанията „Възраждане“, „Здрав живот“, „Прослав“ и на вестниците „Свобода“ и „Нов живот“, деен сътрудник на повечето толстоистки издания. Основна фигура в книгоиздателство „Възраждане“. Съосновател и участник в толстоистките колонии в Алан Кайряк и Мечкюр (впоследствие Прослав). Автор на множество философски, религиозни, есеистични, поетични текстове в периодичния печат, на стихосбирки, на книги с толстоистка тематика, на произведения за деца. Преводач на произведения на Толстой и други автори. Систематичен

просветител с голям периметър на морално влияние, обичан и дълбоко уважаван в широки кръгове.

Христо Досев (1887 – 1919) – един от пионерите на толстоизма в България, високо ценен от съмишлениците си. Съосновател на толстоистката колония в Алан Кайряк и на списание и книгоиздателство „Възраждане“. Сътрудничи на редица български и руски толстоистки периодични издания. В Русия общува лично с Толстой и кръга около него. Отдаден на толстоистките идеи и начин на живот, деен и в Русия – създава детска трудова колония, организатор на Черноморското кооперативно дружество и участник в много други общественополлезни инициативи. Автор на философски, религиозни, публицистични и мемоарни текстове. Преводач на произведения на Толстой и други автори. Духовен водач на българските толстоисти, ранната му смърт от заболяване в Русия е съкрушителен удар за съмишлениците му и огромна загуба за българската култура. Повече от и за него в: Христо Досев. *Съчинения. Т. I. Разкази и статии*. София: Възраждане, [1923]. Личните му срещи с Толстой са разказани в книгата му *Близо до Ясна Поляна. 1907 – 1909 г.*

Янко Годоров (1893 – 1951) – историк, професор по антична история. Завършва история в Софийския университет, специализира в Германия и Великобритания. Преподава в Софийския университет, от 1933 г. е извънреден професор, а от 1944 г. – редовен професор по антична история. Автор на множество научни текстове, както и на статии в толстоистки издания. Един от най-надарените полиглоти в България, владее огромен брой езици, превежда текстове на Толстой и други автори. Пацифист, убеден защитник на вегетарианството и въздържанието, главен редактор на списание „Вегетариански преглед“, орган на Българския вегетариански съюз.

Именен показалец

- А. 83 – 86
А. И. 77, 86, 87
Абрикосов, Х. Н. 61
Аврамов, Анастас 40, 65,
66, 69
Аврамов, Петър 42
Аджаров, Лазар 54, 55
Аджаров, Минко 104
Алексеева, Галина 81
Андреев, Димитър 93
Андрейчин, Стефан 24, 26,
30, 47, 48, 50, 54, 65, 67,
68, 73, 76, 78, 94, 105,
110, 111, 155, 165, 186,
204 – 206, 210, 229, 240
Антонов, Никола 209 – 211
Антонова, Александра 240
Арменков, Трифон 38
Арнаудова, Славянка 40,
66, 69
- Багряна, Елисавета 74
Баиров. Нешо 35
Балджиева, Клара 10
Балу, Ейдин (Адин) 81 –
83, 116, 160
Барт, Ролан 25
Бекетов, Андрей 77, 78
Бец, Ханс Дитер 85
Богданов, Иван 119
Божилова-Патева, Жени
(Jenny) 67
Ботев, Христо 99, 236
Буда 22, 61
- Булгаков, Валентин 64,
122, 238
Бурба, Дмитрий 64, 80
- В. К. 163
Вазов, Иван 16, 93
Вартоломеев, Георги 39,
82, 233, 236
Василев, Цоню 166
Ватова, Пенка 97, 108
Велев, Д. 22
Венев, Стоян 72
Венетов, Никола 34, 35, 37,
79, 112, 116, 239
Влайков, Тодор 72, 74
Волтер 61
Вълев, Матвей 53, 74
- Ганди, Махатма 15, 82, 83,
233
Гарисън, Уилям Лойд
(Харисон) 82, 83
Гасенди, Пиер 61
Георгиев, Лазар 97, 108
Георгиев, Христо 67
Георгиева, Цветана 94, 119,
120
Глез 61
Гогол, Николай
Василиевич 24
Гуглев, Йордан 122
Гунев, Ив. В. 168
Гутенберг, Йохан 194
Гюдюлев, Борис 82, 83, 93,
232

Гюрова, Светла 119

Даймънд, Джонатан 83

Данаджиев, д-р 94

Даумер, Георг Фридрих 61

Декроли, Овид 103

Делкинов, Слав 19, 102,
240

Денчо 75

Дженинс 61

Джордж, Хенри 19, 24

Димитров-Майстора,
Владимир 122

Димитрова, Маринели 96

Добрев, Минко 21

Досев, Христо 7, 9, 11, 14,
20, 21, 29, 30, 34, 37, 40
– 43, 45, 47 – 49, 53, 57,
61, 62, 67, 74, 78, 82, 92,
93, 108, 110, 112, 115 –
118, 160, 178, 235, 239,
241

Друмев, Борис (Друмник)
93, 232

Друмев, Васил 232

Душкова, Мира 114

Еке, Филип 61

Елцбахер, Паул 19

Емерсън, Ралф Уолдо 24

Енгелс, Фридрих 74, 75

Енсор, Беатрис 103

Енчев, Илия 63, 64, 104,
121, 173, 237

Енчев, Любомир Ил. 121

Ефремов, д-р 106

Жеков, Петр 209, 217

Женет, Жерар 25

Жечков, Димитър 14, 22,
24, 25, 29, 30, 40, 78, 94,
184 – 186, 200, 204, 208,
209, 215, 217, 218, 225,
234, 235

Захова, Калина 58

Зидаров, Атанас 213, 214,
216

И. М. 17

И. Ц. 77

Иванов, Любен 50, 51

Иванова, Миглена 238

Иванова, Неля 10, 28, 104,
105

Иванова, Тинка 10, 28,
104, 105, 123

Илиев, Ненчо 35

Илиева, Ана 75

Илф, Иля 58

Йоан Златоуст 61

Йовков, Йордан 94

Йоцов, Борис 16, 72, 97,
104, 106, 108

Кагава, Тойохико 83

Кант, Имануел 24

Каравелов, Любен 236

Караиванов, Лазар 19

- Карлайл, Томас (Карлейл) 26
- Карпентер, Едуард 61
- Кацаров, Димитър 65, 74, 93, 103, 104, 235
- Кацаров, Минчо 122, 238
- Кацаров, Стою 122
- Кацарова-Валявичарска, Василка 122, 238
- Келкар, Суприя 15
- Керанков, Георги 216
- Клапаред, Едуард 103, 235
- Климент Александрийски 61
- Ковачев, Йордан 19, 46, 49, 76, 80, 87, 88, 94, 102, 119, 120, 122, 238
- Койчева, Регина 84
- Колридж, Самюъл Тейлър 145
- Коматов, Ташко 204, 206, 207
- Константинов, Георги 9, 12, 13, 24, 33, 35, 38, 57, 122, 234
- Константинов, Константин 114
- Конфуций 22
- Костова, Надя 72
- Коюмджиев, Иван (Йохан Щурм) 62, 63, 87, 236
- Кропоткин, Пьотр 22
- Кросби, Ърнест 61
- Кръстев, Андрей 104
- Кръстев, Кръстьо 93
- Кръстева, Юлия 25
- Куюмджиев, Теодор 9
- Кърджиев, Боян 72
- Ламартин, Алфонс дьо 61
- Ламене, Фелисите Робер дьо 24
- Лао Дзъ (Лао-Тзе, Лао Тце) 21, 22
- Левски, Васил 99, 237
- Лесинг, Готхолд Ефраим 24
- Лилиев, Николай 72, 74
- Линей, Карл 61
- Лок, Джон 24
- Мандевил, Бернар де 61
- Мани 61
- Манушова-Стефанова, Райна 53, 67
- Маринов, Наньо 38
- Марк Аврелий 24
- Маркс, Карл 74, 75, 184, 236
- Матей, апостол 84
- Меткалф, Уилям 61
- Ми-Ги 84
- Милтън, Джон 61
- Митев, Петър-Емил 9, 33, 53, 69, 122
- Михайлов, поручик 202
- Михов, Минко 93 – 95
- Монтен, Мишел дьо 61
- Монтесори, Мария 103
- Музоний 61

- Мъсър, Даниел 83
Мъфет, Томас 61
- Н. 99
Нанчев, Йордан 119
Нейчев, Харалампи 65
Ненова, Тотка 62, 236
Неса 84
Николов, Георги 93
Николов, Цонко 204, 207,
227, 229, 230
Никълсън, Джордж 61
Ницше, Фридрих (Нитче)
23, 210
Ничев, Сава 12, 17, 35, 61,
75, 98, 117, 141, 183, 240
- Овидий 61
Ориген 83
Освалд, Джон 61
- П. 56
Паскал, Блез 24
Пенелов, Стоян 19
Петков, Никола 90, 238
Петров, Евгений 58
Питагор 61
Пиръов, Генчо 39, 72 – 75,
93, 104, 123, 233, 236,
237
Платон 23, 61, 157
Плутарх 61
Попов, Е. И. 187
Попов, Миньо (Миню) 92,
93, 239
- Порфирий 61
Поуп, Александър 61
Пресавен 61
Първичев, 46, 47
- Раковски, Георги С. 236
Рамакришна 22
Рачева, Амалия 10
Рей, Джон 61
Реклю, Елизе 61
Репин, Иля 28
Ролан, Ромен 82, 234
Росен, Петко 21, 34, 35, 37,
54, 78, 114, 239, 240
Ротен, Елизабет 103
Рупчев, Георги 96, 97
Русенов, Минко 43
Русо, Жан-Жак 24, 47, 61
Ръскин, Джон 24
- С. А. 30, 31, 47, 49, 52, 76,
111, 155, 165
Сарандев, Иван 74
Сен Пиер, Бернарден дьо
61
Сенека 24, 61
Симеонов, Димитър 19
Славейков, Пенчо 16, 93,
97
Сократ 24, 81, 84, 157 – 159
Спиноза, Бенедикт де 24
Сребърников 35
Станчев, Никола 68, 239
Стефанов, Илия 9, 31 – 33,
52, 53, 67, 122, 237

- Стоянов, Андрей 72
 Стоянов, Веселин 72
 Стоянов, Йордан 104
 Стоянов, Петър 90
 Стоянова, Надежда 58
 Страхова, Наталия 53
 Страшимиров, Димитър 72
 Струве, Густав 61
- Тагор, Рабиндранат
 (Тагоре) 74
 Ташев, Андрей 10
 Теофилакт Охридски 85
 Теохаров, Боян 10
 Теохаров, Павел 10, 19,
 36 – 38, 41 – 43, 57, 66,
 68, 81, 93, 101, 103 – 106,
 114, 157, 239
 Терзиева, Маргарита 9, 10,
 28, 33, 81, 93, 104, 105,
 123, 232, 235
 Терзийска, Милка 104
 Тертулиан 83
 Тодоров, Петко Ю. 93
 Тодоров, Христо 84
 Тодоров, Янко 19, 62, 65,
 66, 71, 104, 113, 170, 241
 Тодорова, Денка 10
 Толстая, София Андреевна
 12
 Толстой, Лев Николаевич
 7 – 9, 11 – 20, 22 – 28,
 30, 31, 35, 36, 39, 40, 55,
 58 – 66, 74, 75, 77, 81 –
 84, 86 – 94, 101, 103,
 104, 108, 110, 112 – 114,
 116, 117, 122, 138, 139,
 141 – 143, 145, 146, 153,
 170 – 173, 180 – 186, 192,
 200, 205, 217, 227, 232 –
 236, 238 – 241
- Томов, Тома 72
 Томсън, Хенри 61
 Топалов, Петко 94, 119, 120
 Топенчарова, Люба 232
 Топузова, Валентина 79
 Торо, Хенри Дейвид 24,
 29, 31, 47, 48, 61, 116
 Трифонов, Трифон 39, 75,
 93, 233
 Трофим 227, 228
- Уилсън, Луис 81
 Уилямс, Хауърд 61
 Унджиев, Иван 39, 51, 64,
 72, 73, 104, 233, 236, 237
 Унджиева, Люба 51, 64
 Унджиева, Цвета 51, 64, 73,
 237
- Фердинанд I Български
 196
 Фериер, Адолф 103
- Хаджиниколов, Борис 36,
 93, 114, 232
 Хамбургер 57
 Хей 61
 Хелчицки, Петр 83
 Херцен, Александър 174

- Хр. В. 84
Христос 12 – 15, 17, 18, 20,
22, 84, 86, 113, 117, 141 –
144, 150, 157, 227, 228
Хус, Ян 22
- Цанев, Иван 118
Цанов, Найчо 35
Цветанов, Ценко 73
Цицерон 24
- Чавдарова, Дечка 10
Чайн, Джордж 61
Чантов, Ив. 106
Чертков, Владимир 19, 26,
61
- Шели, Пърси Биш 61
Шилер, Фридрих 24
Шопенхауер, Артур 24, 61
Шопов, Георги 7, 8, 17, 26,
27, 31, 35, 42, 83, 87,
90 – 93, 99, 100, 110,
148, 181, 183, 234
Шпенглер, Освалд 56
- Юго, Виктор 24
Юруков, Добри 12, 13, 35,
75, 92 – 94, 100, 102,
108, 235, 239
- Я. Т. 65, 71, 170

Калина Захова

Пътища към нравственото усъвършенстване

Опитът на българските толстоисти
от първите десетилетия на XX век

българска
първо издание

Научен редактор проф. дн Дечка Чавдарова
Редактор доц. д-р Андрей Ташев
Рецензенти доц. д-р Александра Антонова
доц. д-р Радостин Русев

Съставител на приложението,

корица, предпечат Калина Захова
Печат Дайрект Сървисиз
Формат 84/108/32
ISBN 978-619-7372-74-8

Институт за литература при БАН
Издателски център „Боян Пенев“
e-mail: director@ilit.bas.bg
www.ilitizda.com